

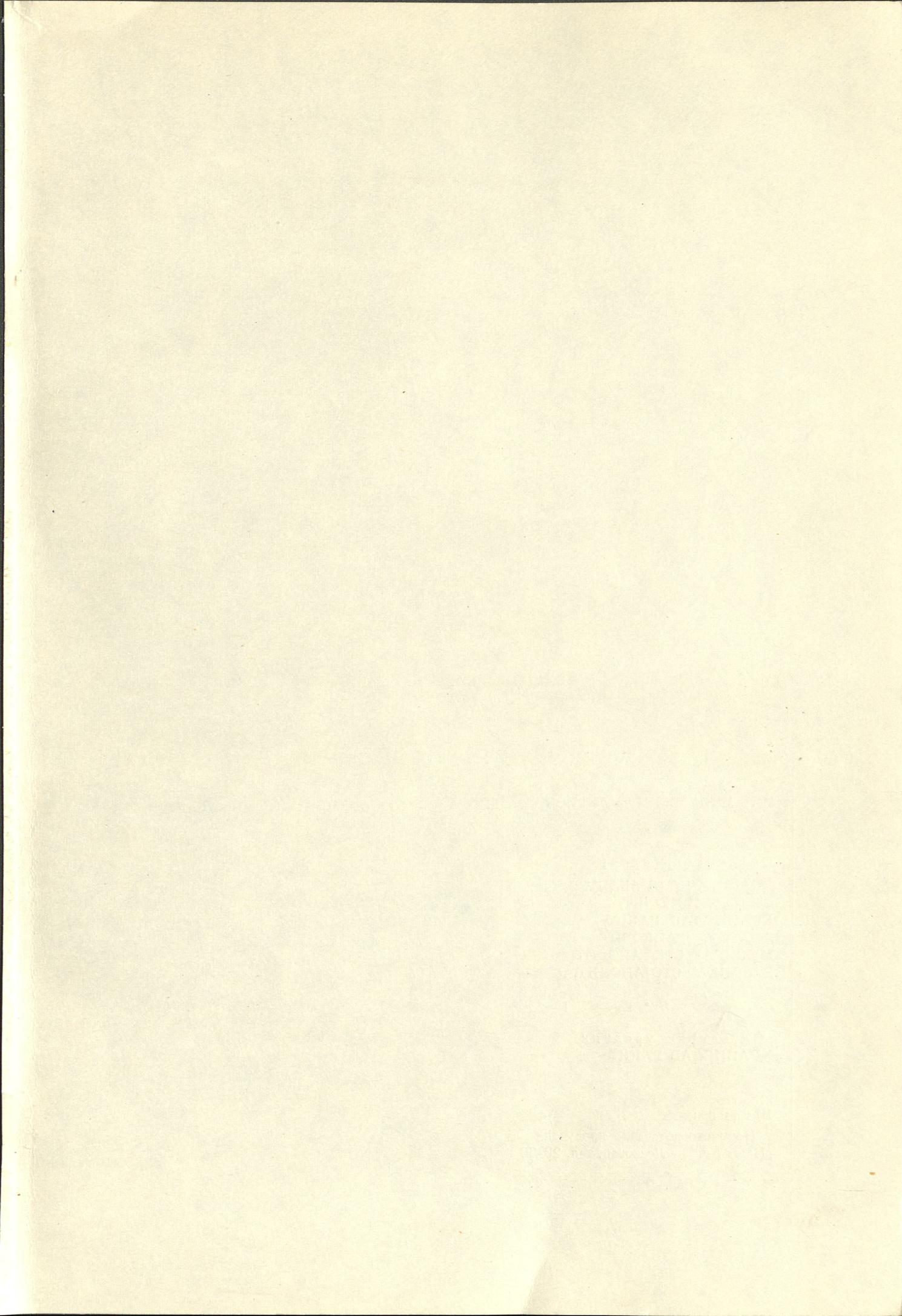
ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

IV

ЛЕСКОВАЧКИ

1964.

Издaje:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор
ДРАГУТИН ЂОРЂЕВИЋ
СТОЈАН НИКОЛИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ДРАГИЋ СТАНКОВИЋ
МИОДРАГ СТЕФАНОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

*

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

*

Штампа:
Новинско издавачко предузеће
„Наша реч“ — Лесковац, тел. 23-23

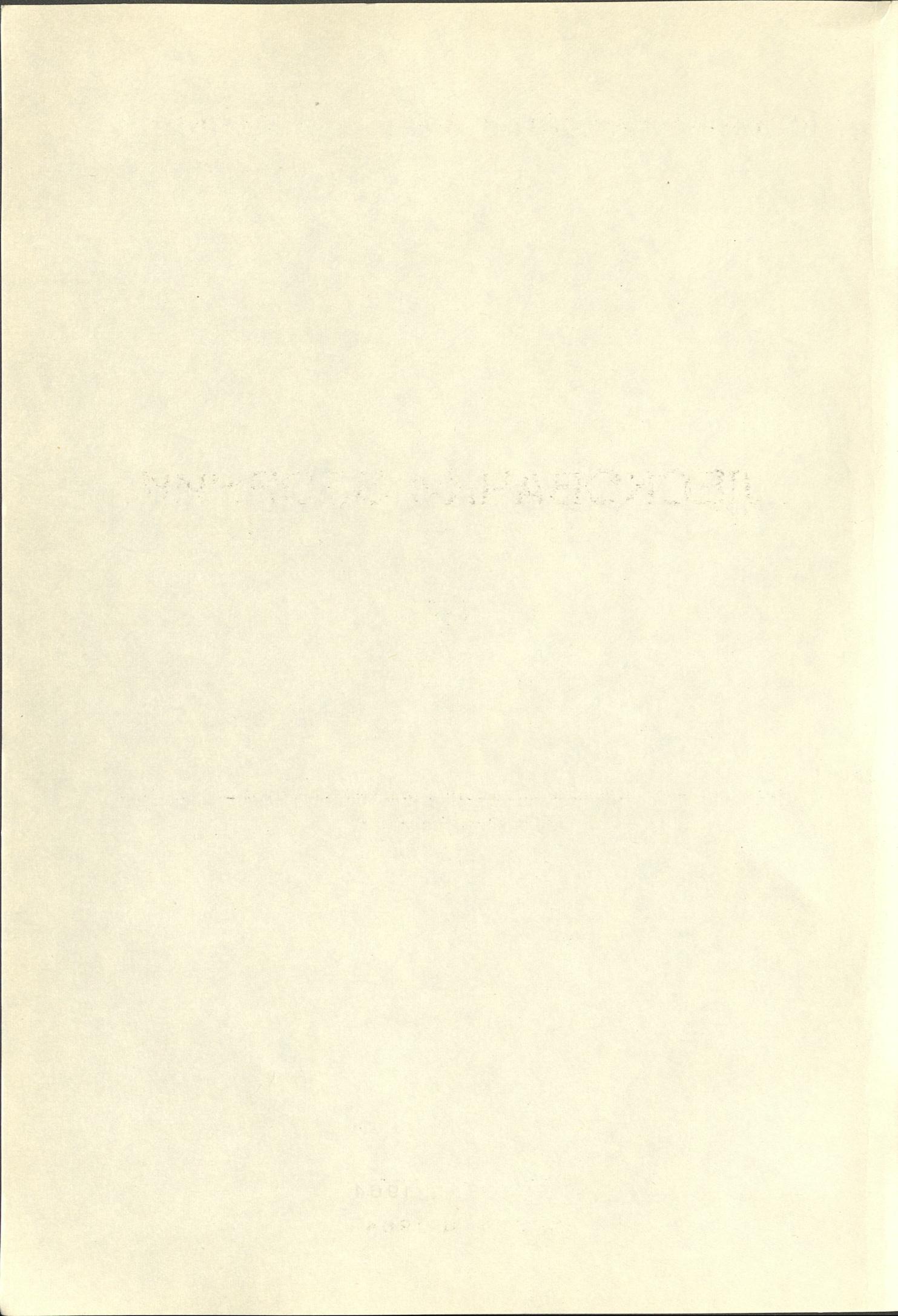
ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

IV

Ова књига посвећена је двадесетогодишњици ослобођења Лесковца
и Јужног Поморавља

ЛЕСКОВАЦ, 1964.

Завршне борбе за ослобођење Јужног Поморавља

Половином 1944. године већ се осећа близки крај рату. На свим фронтовима Немци и њихови савезници трпели су значајне војне и политичке неуспехе. Совјетска армија се победоносно приближавала границама Немачке. После дугог очекивања, отворен је и други фронт у Нормандији (6. VI). Западни савезници су у Италији пробили немачки утврђени фронт код Рима и напредовали све до Болоње. Притисак на фашистичке снаге са истока, југа и запада био је све јачи.

На југословенском ратишту Немци и квислиншке јединице, које су везале своју судбину за њих, трпели су све веће неуспехе и губитке. Народноослободилачка војска Југославије је из дана у дан постизала све веће успехе. Број њених јединица и број бораца у њима је све више растао. Борбени морал бораца је ванредно висок. Комунистичка партија Југословије је удахнула право одушевљење огромној већини народа који је пошао у борбу за коначно ослобођење. С друге стране, окупатор и издајци су пружали дивљачки отпор, не штедећи животе људи, без обзира што је било очигледно како ће се рат завршити.

Ситуација на Балканском полуострву за Немце у то време била је очајна. Због тога они предузимају опсежне мере за одбрану и формирају посебну војну групацију за Југоисток (група армија „Ф“). У Југославији су у то време биле 24 немачке дивизије, један бугарски корпус и око 80.000 четника, недићеваца, балиста и других контрареволуционарних војних формација. Укупно је у Југославији било око 70.000 хиљада добро наоружаних непријатељских војника снабдевених модерном ратном техником¹.

У августу су совјетске јединице надирале кроз Румунију и приближавале

се границама Југославије. Румунија је иступила из Тројног пакта (24. августа) и сутрадан објавила рат Немачкој. Немачка врховна команда наређује својим јединицама да напусте Грчку и да образују фронт на линији Турска Северина-река Тимок — Јужна Морава — Скопље — Тирана. Циљ немачког плана је спречити продор совјетских јединица у Панонију и Југославију и обезбедити повлачење знатних немачких снага из Грчке и Македоније. Од тих снага Немци формирају групу армија „Е“ која улази у групу „Ф“.

У вези с таквим немачким планом, Врховни штаб НОВ и ПОЈ наређује својим корпусима и дивизијама да онемогуће остварење немачког плана, да све више повезују ослобођену територију и да енергично врше притисак на немачке комуникације које су сада за окупатора од изванредне важности.

Врховни штаб НОВ и ПОЈ је средином 1944. године донео одлуку да отпочне комбиноване акције за коначно ослобођење земље. Донета је одлука да се са већим снагама изврши продор у Србију. Овај продор је био потребан и због тога што су квислиншке јединице вршиле све већу концентрацију у Србији са планом да, када Немци напусте градове и села у Србији, власт предузму четници Драже Михајловића. Немци, четничко-недићевске снаге и бугарске окупационе јединице су покушале да спрече продор наших јединица у Србију, али су у оштрим и крвавим борбама у томе спречени уз обостране велике жртве.

Територија Србије подељена је, према плану врховног штаба НОВ и ПОЈ, на оперативне секторе (Власински, Ибарско-моравски, Посавски и Суво-

¹⁾ Из историје Југославије 1918 — 1945, Београд, стр. 404—405.

борски). Јужно Поморавље је ушло у састав Власинског сектора и главне јединице НОВ које су одређене за овај део су 22. и 24. дивизије.

Покушај Немца да спрече продор главнине НОВ у Србију познат је у војној литератури као Топличко-јабланичка операција². Немачки план се састојао у томе да главнину српских дивизија (21, 22, 24. и 25.) одбаци на планину Петровац, Радан и Мајдан и ту их уништити или потиснути на Орлову чуку (северозападно од Врања), Китку — Лисац и Преполац³.

На непријатељски план Главни штаб Србије је одговорио офанзивном акцијом: прећи у позадину непријатеља, развући га што више и уништити. У том циљу је 22. дивизија пребачена из рејона Горње и Доње Округлице према Власотинцу и Бабичкој гори где је тада оперисала непријатељска Јужноморавска група четничких корпуса.

Ова, као и 24. дивизија пре тога, издржала је велику бугарску офанзиву — јунску — у којој су наше јединице имале знатне губитке. Нарочито је био тежак губитак болнице, која се са заштитним батаљоном кретала према Врању. Од 500 партизана, колико је болница бројала, у рејон Врања стигло је свега око стотину бораца. Заробљено је око 120 партизана, а све остало је изгинуло. Ова болница је била централна и служила је свим јединицама на југу Србије. Сматра се да је ово најтежи пораз партизана у нашем крају (28. јуна)⁴.

У рејону дејства 22. дивизије, на десној обали Јужне Мораве, оргијале су веће четничке снаге које су тамо дошли после пораза на Оруглици. Било је нешто више од 1000 четника. Предузете су мере да четничке банде буду уништене. Најзначајнији окршај одиграо се код села Ступнице, којом приликом је заробљено 169 четника.

У међувремену (15. јула) одиграла се велика битка између наших јединица (комбиновани батаљон 8. бригаде, батаљон „косовара“ и Треће македонске бригаде; и бугарских окупатора на Чупином брду и Ретким Буквама. Непријатељ је потучен и на бојном пољу оставио више стотина мртвих и много заробљених. Овде је погинуо комесар комбинованог батаљона Бошко из Врањске Бање. Када су другови желели да му укажу помоћ рекао је: „Другови, храбро напред, мени ништа није. Потребнији сте тамо где пуца него овде мену“. После два сата је издахнуо⁵.

Уследило је низ битака у којима су четници у нашем крају разбивени. Раз-

бијањем четничких корпуса покопане су све наде контрареволуције. Све до ових операција југословенска реакција у земљи полагала је наде у ове контрареволуционе јединице. Са њиховим разбијањем потучена контрареволуција нашега краја гледа да спасе голи живот; зато почињу припреме за повлачење са Немцима у западни део наше земље. У војној и политичкој литератури, у необављеним и објављеним хроникама НОВ поједињих места наших крајева, поклоњена је недовољна пажња борби против контрареволуције, те се често стиче утисак да је све ишло једноставно и лако, нарочито у другој половини 1944. године, а није било тако. Половином и у другој половини 1944. године у нашем крају је контрареволуција једно време сејала смрт као звер у самртном ропцу. Зверства војних формација контрареволуције у Прибоју, Доњем Брестовцу, Магашу, Мирошевцу, Крушевици, Лесковцу, Конопници и другим местима не могу бити заборављена. Остаци контрареволуционарних четничких јединица су задавали не малу бригу јединицама НОВ у нашем крају у јуну, јулу и августу. Ове борбе против контрареволуције у нашем крају очекују свога хроничара.

На терену Пчиње и Светог Илије 8, 10. и 12. бригада 22. дивизије водиле су тешке борбе са непријатељским утврђеним снагама код села Улиновца уз обостране жртве (ноћу између 3. и 4. августа). Делови 22. дивизије се сада почињу да померају на север, онеспособљавајући комуникацију од Бујановца до Грделице (око 70 км). На врањском терену су остале слабе снаге НОВ, али су и оне задавале непријатељу тешке ударце. Група од свега 50 партизана потукла је 25. августа гарнизон у селу Власу у коме је било 350 непријатељских војника са модерним наоружањем. О тој бици је хроничар забележио: „Био је то прави пакао. Митраљеска и пушчана ватра неподношљиве. Од експлозије бомби и минобаца бубњало је у ущима, хватала вртоглавица. Тутњало је као да се брда рушила...“⁶ Непријатељ је имао много мртвих, међу којима и свог команданта.

² Немци су операције изводили под шифром „Трумпф“

³ Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945. — Војно историјски институт ЈНА, књ. 2. стр. 255.

⁴) Исто стр. 408.

⁵) „Слободна реч“, бр. 43/1959.

⁶) „Слободна реч“, бр. 1959.

Половином августа 24. дивизија је чистила четничке групе у Горњој Јабланици и напала Лебане које је ослободила 17. августа. У борбама за ослобођење Лебана уништено је 80 бугарских војника, заробљено 30 Бугара и Немаца и заплењено много ратног материјала. И наши губици су били знатни: 8 погинулих и 15 рањених.

После ослобођења Лебана 27. дивизија оперише у рејону Лесковца⁷.

Успеси совјетске армије и НОВЈ у југоисточној Србији утицали су на команду бугарског окупационог корпуса да приступи прикупљању својих снага на простору Грделица — Лесковац — Ниш, како би се у погодној прилици могле повући преко Пирота и оближњих погодних прелаза у Бугарску.

Главни штаб НОВ Србије је истога дана сазнао за овакав план (27. августа) и дао директиву својим јединицама да ступе у везу са командама бугарских јединица у циљу ликвидације немачких гарнизона. Ова иницијатива НОВЈ није дала очекиване резултате, те је Главни штаб за Србију наредио да јединице НОВ нападају бугарске окупационе снаге, да их разоружавају и да упркос отпору официра придобијају бугарске војнике за борбу противу фашистичких јединица.

Немци су се без разлога плашили Бугара. Како су бугарски штабови одбили сарадњу са НОВ, то је Главни штаб за Србију наредио да се отпочне са разоружавањем окупационих бугарских јединица, чији је морал знатно опао. О моралу бугарских јединица тих дана Fitzoy Maclean пише: „Све до недавно полазило би партизанима за руком да заробе мало бугарских војника, јер су се Бугари борили с једнаком упорношћу као и Немци. Међутим сада (почетком септембра — JJ) више не показују тако мало воље за предају“⁸.

У Лесковцу су 28. августа Немци и јединице Српске државне страже напале Бугаре. Борци 24. народноослободилачке дивизије су покушали да Бугарима помогну упадом у Лесковац, али су овај покушај омели фашистички оријентисани бугарски официри.

Почетком септембра је ситуација за Бугаре постала веома тешка и сложена, а с обзиром да је већи део Јужног Поморавља био окупiran од бугарских фашистичких снага, то је положај Бугара у ово време био од великог интереса за нас.

Совјетски Савез је 5. септембра објавио рат Бугарској. Окупационе бугарске јединице су почеле ујурбано да се

повлаче са наше територије на исток, на бугарско-југословенску границу. Оно што није успело да се повуче разоружали су делом Немци, делом наше становништво и јединице НОВ, а неке делове су разоружали четници Драже Михајловића и јединице Српске државне страже. Сада се догађаји брзо развијају. Совјетска армија је продирала у Бугарску у којој је дошло до преврата (9. септембра). Власт узимају антифашистичке снаге — Отаchestveni front. Бугарска је одмах капитулирала и објавила рат свом досадашњем савезнику Немачкој. У новонасталој ситуацији преостале бугарске снаге у Србији нашли су се у неприлици. Неке су биле разоружане од Немаца, а мали број је пришао НОВЈ.

У међувремену је, почетком септембра, Лесковац, као значајан непријатељски гарнизон, тешко бомбардован (6. септембра). Поред знатних губитака непријатеља, град је претрпео значајне материјалне и људске жртве, због чега су „партизани били потресени“⁹. Рачуна се да је погинуло око 3.500 грађана, порушене 475 кућа и општећено око 1.270 зграда од тврдог и слабог материјала. О самом бомбардовању Maclean је забележио: „Партизани су имали задатак да нападну двије точке сјеверно и јужно од Лесковаца, да дигну у зрак мостове и униште што већи комад пруге. Сам град Лесковац, сједиште јаког њемачког гарнизона, а такође, судећи према гласинама, боравиште великог броја њемачких оклопних возила, био је препуштен савезничким зракопловним снагама...

Док смо доручковали, дојури к на ма Bill Campbell с брежуљака, на којем је инсталирао свој радио-одашиљач. У руци је држао веома хитну поруку, коју је управо примио. Дошла је од Billa Elliota, који нам је јављао, да су зракопловна извиђања потврдила гласине о присуству сваковрсних непријатељских оклопних и моторних транспортних возила у Лесковцу...“¹⁰

Победе НОВ над окупатором и снагама контрареволуције су још више подигле борбени морал становништва нашега краја. Читав народ на територији бивших срезова лужничког, лесковач-

⁷. Др Миливоје Перовић, Јужна Србија, Београд, 1961, стр. 431

⁸. Fitzoy Maclean, Златни друм (превод са енглеског), Загреб, 1953. стр. 488

⁹. Исто стр. 491

¹⁰. Fitzoy Maclean, Златни друм (превод са енглеског) Загреб, 1953, стр. 490.

ког, масуричког, јужноморавског, јабланичког, лесковачког и у целом Јужном Поморављу, био је на овај или онај начин припадник НОВ и борац противу окупатора и контрареволуције. У тој ослободилачкој борби становништво нашега краја показало је легендарну неустрашивост и масовни хероизам.

Пред Главни штаб Србије се ових дана постављају крупни задаци: коначно ослобођење југоисточне и источне Србије. У циљу успешнијег извршавања постављених задатака Главни штаб Србије формира два корпуса — 13. и 14. (7. септембра)¹¹.

Четрнаести корпус је дејствовао у источној Србији, док је 13. корпус, у који су улазили 22. и 24. дивизија, имао велики рејон дејства: Ибар — Западна Морава — Нишава — југословенско бугарска граница — Пчиња — данашња граница Косова и Метохије. Према томе, рејон који нас непосредно интересује налази се у рејону оперативног дејства 13. корпуса, чији је штаб формиран 7. септембра. Командант корпуса је био пуковник Љуба Вучковић, политички комесар Васо Смајевић, а начелник штаба корпуса потпуковник Момчило Полексић. Штаб корпуса се налазио у селу Прекопчелици недалеко од Лебана. 22. дивизија је имала положај према Бугарима на рејону Бабичко-Бабушница — Пирот, а 24. дивизија је дејствовала у околини Лесковца и Грделице.

Делови 22. дивизије су ослободили Пирот, Бабушницу и Босилеград (11. септембра)¹². Локални народноослободилачки одреди су тих дана ослободили више мањих места и учвршћивали народну власт. У септембру су на нашем терену дејствовали Лесковачки, Јабланички, Пусторечки, Бабички, Масурички, Пчињски, Босилеградски, Врањски, Грделички, Пиротски и други партизански одреди¹³. После ослобођења наше територије према Бугарској, 22. дивизија је заузела положаје према Немцима, који су још држали Белу Паланку и Власотинце. Ових дана су наше јединице биле веома активне у онеспособљавању комуникационих објеката на прузи Врање — Лесковац. У то време се 24. дивизија налазила на положајима Грделица — Пуста Река. Она је ослободила западне делове среза Лесковац.

Штаб корпуса је наредио 24. дивизији да заузме Лесковац, али ова акција није успела, јер је непријатељ био веома упоран и добро наоружан. Поред осталог, располагао је са 12 тенкова, које је поставио на прилазима града.

Осма бригада 22. дивизије и Врањски партизански одред заузели су Врање (7. септембра)¹⁴, 13. бригада Владичин Хан, а делови 8. и 13. бригаде Сурдулицу. У свим местима народ је одушевљено дочекао ослобођење, али је дочек у Врању премашио све што се у њему дотле и после видело: „... била је то радост! ... Велика радост. Врање је простио грмело од песама. Улицама се није могло проћи, јер су биле закрчене. Када су ослободиоци пролазили градом, на улицама се сјатило све што је могло да хода. Многи су носили заставе и љубили их ... Одушевљење је било огромно. Пратећи ослободиоце на улицама, врањанци су организовали дефиле у коме је учествовао читав град...“¹⁵

У међувремену делови 22. дивизије и локалне партизанске снаге су успоставили чврсту везу са македонским и косовскометохијским јединицама, а 8. бригада је у жестоком окршају ослободила Бујановац (12. септембра), којом приликом је немачким и балистичким јединицима нанела тешке губитке. Убијено преко 200 непријатељских војника и заплењене велике количине ратног материјала. Други делови 22. дивизије су ослободили Сурдулицу (13. септембра) и вршиле припреме за ослобођење Власотинца.

Половином септембра се главни окршај воде на десној обали Јужне Мораве, лева обала је била углавном ослобођена, због чега се штаб корпуса пребацио из Прекопчелице преко Грделице на рејон Бабушнице, а 18. септембра се сместио у Барје Цифлику код Пирота.

Обруч се око непријатеља све више стезао и он је покушао да испадима из поједињих гарнизона олакша свој положај. Тако је из Мачкатице кренуо са Зтенка и 12 камиона војника ка Лесковцу, али га је у Грделици дочекао Ом-

¹¹. Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 289.

¹². Исто, стр. 290

¹³. Исто, стр. 289

¹⁴. У погледу утврђивања тачног дана ослобођења поједињих места нема јединствених података у нашој ауторитативној литератури. У једном истом материјалу се могу понекад наћи чак и три различита датума коначног ослобођења, што не сме да нас чуди с обзиром на услове у којима је извођена наша Револуција. Нека места су прелазила из руке у руке и више пута, па из тих разлога и различити извештаји са различитим датумима. За Врање у материјалима се најчешће помиње 8. септембар. Мишљења смо да углавном треба уносити датуме које народ светкује као свој празник ослобођења.

¹⁵. „Слободна реч“, бр. 581/1964.

ладински батаљон 13. бригаде и нанео му тешке губитке. Том приликом је погинуло преко стотину непријатељских војника. Овај батаљон је ових дана од нео још једну велику победу над непријатељем (19. септембра). Сачекао је немачку колону која је пошла из Лесковца преко Грделице да ослободи опсаде свој гарнизон у Белом Пољу. Убијено је преко 150 немачких војника, заробљено 10 Немаца, 20 четника и заплењено много ратног материјала, међу којим и 4 исправне радио станице.

У истом циљу је једна друга немачка колона кренула из Власотинца према Љубераћи преко Своћа, али је у кратким и крвавим окршајима са деловима 22. дивизије натерана да се врати.

Ових дана су формиране нове бригаде: две у Пироту и околини и две на територији Врања, а затим је формирана 46. дивизија (20. септембра). За команданта је постављен Томица Поповић, за политичког комесара Милија Станишић и за начелника штаба дивизије мајор Дујљан Вукотић. У састав ове дивизије ушле су 25. српска бригада, формирана од једне пиротске и једне врањске бригаде, и 27. српска бригада од људства са територије Пирота и Врања¹⁶.

Са разбијањем четничких снага и капитулацијом Бугарске, Јабланица и Пуста Река су углавном биле слободне. У Медвеђи је одржан велики народни збор са кога је послат поздравни телеграм Врховном команданту. Друг Тито је 20. септембра одговорио:

„Изражавам особиту захвалност на поздраву који ми је испоручен са великог збора у Јабланици. Уверен сам да ни даље нећете штедети своју крв, своје жртве, своје синове и ћерке у борби против окупатора и домаћих издајника за добро своје домовине. Ни у најтежим данима по српски народ ви нисте мирвали и нисте скрштили руку гледали како окупатор и домаћи издајнице врше нечувен терор над слободољубивим српским народом. Ви се борите за оно зашто сте се увек у вашој прошлости борили, за слободу своју и свога народа. Кроз вашу борбу говори српски народ, говори Карађорђева Србија, говори словенска солидарност, говори мржња према окупатору и издајцима. Но Јабланица није усамљено гнездо отпора. У читавој Србији пламти народни устанак. Ту целокупни народ кроз борбу говори читавом свету да је његова судбина повезана са судбином Демократске Федеративне Југославије, да је он, као и увек, са величким Совјетским Савезом и осталим демократским снагама света, да он из дна душе мрзи и презира издајице и слуге окупатора.

Браћо Јабланичани!

Победа је наша и победа ће бити неокрњена. Ви сте свој фронт повезали са снагама братске Црвене армије, великог заштитника народа и кроз појачану борбу против окупатора и издајника испољите љубав према Демократској Федеративној Југославији¹⁷.

Новоформирана 46. дивизија је кренула ка Врању и заменила 8. бригаду која се вратила у рејон Власотинца. Пред полазак на нови рејон, она је напала балисте и Немце северно од Бујановца и нанела им тешке губитке. Непријатељ је на бојном пољу оставио преко 200 мртвих војника и много ратног материјала (24. септембра). Дан раније је извршен напад на Лесковац, али је непријатељ и овога пута пружио јак отпор, јер је у граду било око 1.200 Немаца и исто толико припадника квислиншких војних формација.

Омладински батаљон се у Грделици овенчао славом. Још једном је потукао немачку колону која се, уз велике губитке, морала вратити у Лесковац (26. септембра). И овога пута је било преко стотину убијених непријатељских војника¹⁸. Дан раније је 11. бригада разбила једну непријатељску колону која је пошла из Ниша према Лесковцу.

Да би одржали моравско-нишку комуникацију, Немци су крајем септембра упутили седму СС дивизију, без једног пуча, из Шумадије у рејон Ниша. После доласка овог појачања окупатор је постао далеко активнији у нашем крају¹⁹, али је очигледно да тешке четворогодишње борбе народа Јужног Поморавља и свих наших народа улазе у завршну фазу.

Пред штаб 13. корпуса постављен је задатак ликвидације непријатеља у још неослобођеним подручјима и заузимање железничке пруге Грделица — Лесковац — Дољевац. У циљу извршења овог задатка одлучено је да се ослободи Власотинце и преко њега, с једне стране, врши притисак на Лесковац, а с друге на Ниш. Овај задатак су успешно извршиле јединице 22. дивизије, које су у сумрак дана 29. септембра извршиле силовит јуриш на непријатељски гарнизон у Власотинцу. Непријатељ је упорно бранио Власотинце јер би падом овог места био најозбиљније угрожен непријатељски гарнизон у Лесковцу. На прилазима Власотинцу развила се жестоха борба у којој је ослободиоцима пружена знатна помоћ од становништва

¹⁶ Зборник документата I, књ. 14, документ бр. 191, стр. 571

¹⁷ Др. Миливоје Перовић, Јужна Србија, Београд, 1962. стр. 373.

¹⁸ Омладински батаљон је на омладинском конгресу одржаном у јесен 1944. године проглашен за најбољи у Србији и похваљен за постигнуте успехе у борби против окупатора и контрареволуционарних војних формација.

¹⁹ Ослободилачки рат, књ. 2. стр. 304/305

Власотинца и околине. Упркос упорној одбрани на прилазима Власотинца и власотиначким улицама, непријатељ је нанесен пораз. Убијено је преко стотину, заробљено 290 непријатељских војника. Заплењена су два топа, 12 митраљеза, два тешка бацача, један тенк и много другог ратног материјала. Међутим и наши губици су били знатни. Било је 15 мртвих и 35 рањених бораца. У овој краткотрајној, али жестокој борби погинуо је Бранко Вукелић, комесар 10. бригаде. Такође је било више жртава међу становништвом у непосредној околини Власотинца. Власотинчани су придели одушевљени дочек ослободиоцима (20. септембра). Развијено је коло које у овом крају дотле није виђено, један крај је био у центру Власотинца а други преко реке Власине (око 400 метара). Све је у Власотинцу играло и певало. Власотинце је свечано прослављало своје треће ослобођење у овом рату. Не само Власотинце, већ све ослобођене крајеве обузело је силно одушевљење и „велико расположење и задовољство због тога што се наша борба крунише великим победама над Немачком војском и издајницима, заузимањем великих градова и чишћењем великих просторија наше земље од непријатеља и издајника нашега народа“²⁰.

Са падом Власотинца, са војне тачке гледишта, били су избројани дани непријатељским снагама у Лесковцу, а озбиљно је угрожен и Ниш. Делови 22. дивизије одмах су заузели положај према Лесковцу на десној обали Јужне Мораве (од села Добротина до ушћа Власине у Јужну Мораву). За непријатеља је било јасно да је његов гарнизон у Лесковцу непосредно угрожен, па је 2. октобра упутио јаче снаге са моторизацијом из Ниша преко Лесковаца према Власотинцу, са изричитим задатком да, без обзира на жртве, поврате Власотинце. Немачке снаге су на Власотинце пошли у три колоне: једна путем Ниш — Лесковац — Власотинце, друга Ниш — Лесковац — Грделица — Власотинце и трећа, Ниш — Душник — Равна Дубрава — Власотинце²¹. На прилазима и улицама Власотинца отпочео је невиђени бој у историји овога места. И поред херојског отпора 8. и 10. бригаде 22. дивизије, непријатељ је „пред сами мрак успео са тенковима ући у Власотинце. Бугарске јединице које су биле на простору Свође — Власотинце нису интервенисале...“²² (6. октобра). Непријатељ је организовао фронт на линији Власотинце — Равна Дубрава, а јединице 22. дивизије су се

повукле ка Бабичкој гори и на линију Бољаре — Брезовица — Јастребац — Градиште.

Због све већег прилива бораца и нових задатака штаб 13. корпуса формирао је 47. дивизију. За команданта је постављен Саво Кесар, за политичког комесара Јеврем Поповић и за начелника штаба мајор Новак Кнежевић. У састав ове дивизије ушле су 15. и новоформиране 28. и 29. српска бригада. Дивизија је била распоређена на простору од Грделице према Прокупљу са главном својим снага према Лесковцу²³. Она је ускоро заменила 24. дивизију, која је према наређењу Главног штаба Србије изашла из састава 13. корпуса и отишла у правцу Крушевца са другом пролетерском дивизијом.

Штаб 13. корпуса је наредио својим јединицама да не допусте непријатељу да се у својим упориштима срећује и утврђује, већ да га непрекидно нападају, да слабе његову отпорну моћ и да што више користе опадање борбеног морала непријатеља и поред настојања фашистичких официра да одрже морал окупаторске и квислиншке војске. У том циљу делови 56. дивизије су извршили већи напад на Бујановац (6. октобра), у коју је нешто раније ушла немачка 11. ваздухопловна пољска дивизија надирући из Куманова²⁴. 22. дивизија је пре-бацила једну бригаду на леву обалу Јужне Мораве са задатком да остатке четника на рејону Грделица — Вучје — Велико Трњане (7. октобра). Ова бригада је такође појачала положаје које су држали јединице 47. дивизије према Лесковцу. Непријатељ је у то време имао знатне снаге у Македонији, које је настојао да извуче долином Јужне Мораве, али је његова намера осуђењена. Јединице 13. корпуса су тај пут прекинуле у Грделичкој клисури, а део од Грделице до Ниша је јако угрожен, па је саобраћај скоро обустављен. У једном енергичном налету непријатељ је покушао да отвори пут од Куманова ка Нишу, али су га у томе спречиле јединице 46. дивизије. Непријатељска колона је успела само да уђе у Бујановац, али је после краћег задржавања наставила за Гњилане, док су немачке и балистичке посадне јединице остале у Бујановцу.

^{20.} Зборник, I књ. 14. док. 190 стр. 573

^{21.} Ослободилачки рат, књ. 2. стр. 305

^{22.} Зборник, I књ. 14. док. 191, стр. 573

^{23.} Зборник, I, књ.14, док. 191, стр. 572

^{24.} Ослободилачки рат, књ. 2, стр. 304/305

Ратна ситуација на фронтовима савезника и општа ратна ситуација у нашој земљи, посебно опасност од групе армија „Е“, захтевала је од јединице НОВ у Јужном Поморављу да ликвидирају непријатеља и ослободе још неослобођене територије данашњег среза Лесковац. У том циљу је Врховни командант НОВ и ПОЈ наредио Главном штабу Србије (6. октобра) да предузме мере за ослобођење Ниша као важног комуникационог чвора и значајног окупаторског војног упоришта у долини Јужне Мораве.

Главни штаб Србије је према добијеним директивама издао наредбу својим дивизијама (7. октобра) да униште непријатеља и ослободе Власотинце, Лесковац, Бело Поље и Бујановац, места у којима се још налазио непријатељ у нашем крају²⁵. Сутрадан Главни штаб НОВ и ПО Србије издао је посебну наредбу штабу 47. дивизије да са својим јединицама изврши јак притисак на Лесковац и комуникације Лесковац — Ниш. „Предузмите јак притисак на Лесковац и дејство на комуникацију Лесковац — Врање. Ово нарочито појачати када осетите непосредно дејство... снага на Ниш“²⁶ — каже се поред осталога у тој наредби.

У овим наредбама се претходно износи општа ситуација, а онда се тачно и конкретно постављају задаци. Дух наредбе је јасан: дошао је час коначног обрачуна са окупатором и његовим сарадницима. Отпочеле су војне операције под називом „Нишка операција“. У тим данима је непријатељ имао у Власотинцу два батаљона Немаца дивизије „Принц Еуген“. Немци су држали положај јужно од града Бели Камен — Брезовица — Јастребац — Семенкин Рид. По неким подацима укупно их је било око четири стотине. Такође је тада у Власотинцу и околини било око 400 немићеваца и четника Драже Михајловића. У Лесковцу је било нешто преко 2.000 Немаца, који су се налазили на положајима око самог града.²⁷ Сем њих, било је око 1.100 немићеваца и дражићеваца, који су држали углавном суседна села са центром у Мрштану и Братмиловцу. У Бујановцу је величина непријатељских снага била непозната, али их је непријатељ почетком октобра нешто ојачао и снабдео са доста оружја и муниције. Очигледно је било да је одлучио да се у њему што дуже одржи. Претпоставља се да је у Бујановцу било око 400 Немаца и исто толико балиста.

Јединице 13. корпуса добиле су задатак да изврше напад на сектор Бела Паланка — Сува планина — Власотинце, униште или протерају непријатеља и продуже гоњење до заузета Ниша и Лесковаца²⁸. Бугарска 2. армија је имала да помогне при заузимању Власотинца, Лесковаца и Белог Поља.²⁹

У вези са насталом ситуацијом штаб 22. дивизије 8. октобра издао је чувену наредбу, чији делови, који се односе на нашу територију, гласе:

„1. 10. бригада пребациће се... на просторију Горње Слатине — Јелашица — Доња Кулиновица — Јашуња. На овај положај ће бригада избити 9. овог месеца до мрака.

2. 12. бригада пребациће се... на просторију Горња Кулиновица — Јарсеново — Доња Ступница. На ову просторију бригада треба да избие 9. овог месеца до мрака...

3. 1. царибродска бригада пробиће се... правцем Борин Дол — Крушевица — Црна Бара — Средор — Липовица и разместиће се на просторији Липовица — Пискупово. Ова бригада биће у резерви на правцу 12. бригаде.

4. 26. бригада 46. дивизије пребациће се... правцем Доња Лопушња — Равни Дел — Крушевица — Црна Бара — Средор и разместити се на просторији Рајно Поље — Китка (к. 553) — Прадашница. Ова бригада биће у резерви 10. бригади.

Све ове јединице морају на ове положаје избити 9. овог месеца најдаље до 16. часова. 10. овог месеца изјутра у 6. часова бригаде ће продуžити напад са задатком да се до мрака или утоку ноћи 10/11 овлада линијом Селичевце — Чечине — Бербатово.

12. бригада нападаће правцем Горња Кулиновица — Овчарево — Крива Бука — Терзина Горица (к. 1022) — Врла Герица — Барбеш — Велимировци — Тумба. За њом ће се кретати 1. царибродска бригада и по избијању на комуникацију Гадин Хан — Доњи Барбеш продуžиће даље напад правцем Горњи Барбеш — Виландрица — Тумба — Бербатово, док ће 12. бригада бити у резерви 1. црнобрдској...

10. бригада 10. овог месеца у 6. часова отпочеће напад правцем Јашуња — Дрћевачки Чивлук — к. 316 — Горња Локошица — к. 200 — Чука (к. 424) — Ново Село — Дукат — к. 433 и избие на линији Селичевца (к. 539).

8. бригада која се налази на левој обали Мораве и једна бригада 47. дивизије формираће ударну групу, која ће под команде Штаба 47. дивизије наступити западно од комуникације Лесковац — Ниш у правцу Ниша. Задатак ове групе јесте чиšћење мањих непријатељских групица дуж комуникације на левој обали Мораве.

²⁵. Зборник, I, књ. 14, стр. 155

²⁶. Зборник докумената, I, књ. 14, док. бр. 63, стр. 162

²⁷. Зборник докумената, I, књ. 13, док. бр. 68, стр. 174.

²⁸. Итсо, стр. 175

²⁹. Постигнут је споразум са Отачествено — фонтевском Бугарском да њене војне снаге пруже помоћ НОВ у уништавању и претеривању окупатора из наше земље.

Све бригаде упутиле своје рањенике у току данашњег дана у дивизијску болницу, која се налази у источном делу села Крушевице.

Прва власотиначка бригада поставиће се на линији Велика Ломница — Црнатово и у садејству бугарских јединица напада на Власотинце, а по заузимању успоставити власт у самом граду...

Обзиром да ће се водити углавном фронтална борба у правцу Ниша, напомићемо јединицама да не би сувише истрачавале испред суседних јединица и тиме имале више губитака...³⁰

Ова наредба представља заповест народноослободилачким бригадама да коначно ликвидирају непријатеља на терену Бело Поље, Власотинце и Лесковац. Многи од последњих задатака су већ били у току јер су бригаде и самоницијативно нападале непријатеља свуда где су га осетиле, али и непријатељ није седео скрштених руку. Једна моторизована немачка јединица, надирући с југа, стигла је до Врања. Ту су наше снаге биле малобројне и слабо наоружане за борбу против оваквих немачких јединица. Бугарска артилерија је пружила извесну помоћ, али „пешадија уопште није ступила у борбу³¹ (9. октобра).

Сутрадан су делови 22. дивизије коначно ослободили Власотинце. Њега је непријатељ веома упорно бранио што се најбоље види из губитака које је овде претрпео. У извештају 13. корпуса Главном штабу Србије, поред осталог, каже се: „Приликом заузећа овога града (Власотинца — ЈЈ) погинуло је око 300 непријатељских војника. Остатак немачке војске и четничких банди побегао је разбијен у правцу Лесковаца“.³² У коначном ослобођењу Власотинца (че твртом у току другог светског рата) пружили су извесну помоћ совјетска авијација и бугарски тенкови. По ослобођењу Власотинца јединице 22. дивизије су наставиле напредовање у правцу Бабичке горе. Истога дана су јединице 47. дивизије извршиле безуспешни напад на Врање. Са губитком Власотинца непријатељ је био у немогућности да организује успешну одбрану Лесковаца, јер се он тада може лако нападати и са истока. Због тога, као и због све већег притиска 15. бригаде која је енергично надирала са запада и севера у Лесковац, непријатељ се припрема да га напусти. 15. бригада је коначно успела да протера непријатеља из града и да га ослободи 11. октобра наневши непријатељу велике губитке на прилазима града. У Лесковцу је онда „проговорило срце народа. Одјекнуле су песме по улицама и трговима, забубњали добоши и бубњеви и запиштале зурле.

Тако је започео први слободни дан у слободарском и пролетерском граду Лесковцу.

И народ и војска били су пијани од среће и одушевљења. Козарачка кола чула су се на сваком кораку. Народ и војска били су измешани и сливени у једно. Лесковац је достојно прославио дан свога ослобођења³³.

Јединице 22. и 47. дивизије су смељо и енергично прогониле непријатеља ка Нишу, наносећи му знатне губитке, нарочито у борбама код Брестовца и Пуковца. По чишћењу ових места, јединице су избиле на положаје Дољевац — Чечина — Горњи Барбеш — Марина (Кутина).

У међувремену 27. бригада 46. дивизија извршила је напад на Врање. Непријатељ је потучен и повлачи се према Бујановцу, а онда преко Гњилана ка Косову, жртвујући своју заштитницу од 20 Немаца и више балиста.

8. бригада и јединице 22. дивизије овладале су коначно Селичевицом ноћу између 10. и 11. октобра и ослободиле Ступницу, Јарсеново, Горњу и Доњу Купиновицу, Јашуњу и друга места.

Два батаљона 2. врањске бригаде, је дан бугарски батаљон и делови других јединица напали су немачки гарнизон у Белом Пољу у коме се тада налазило око 400 Немаца и више од стотину балиста. Непријатељ је овде дуго пружао очајнички отпор, али је ноћу између 12. и 13. октобра напустио Бело Поље и повукао се преко Владичиног Хана ка планини Кукавици, где је ова непријатељска колона била уништена од стране 27. српске и 1. сурдуличке бригаде.³⁴ У Белом Пољу је уништено око стотину Немаца, исто толико балиста и заробљено 1.200 Италијана, који су овде били на раду. Заплењено је много ратног материјала: 30 противавионских топова, 12 противавионских митраљеза, 5 тешких митраљеза, 5 противтенковских пушака, 5 тешких баџача и много другог материјала.³⁵

Покуштај Немаца да се из Бујановца пробију у Врање 15. октобра је спречен од стране 46. дивизије, које су непријатељу нанеле знатне губитке. Овај покушај су Немци учинили и два

³⁰. Зборник докумената, књ. 13, док. 68, стр. 174—178.

³¹. Зборник, I, док. 190, стр. 574

³². Исто, стр. 574

³³. „Наша реч“, бр. 42/1964.

³⁴. Ослободилачки рат, књ. 2. стр. 307

³⁵. Зборник докумената, I, књ. 14, стр. 576

дана касније са 5 тенкова и око 200 војника уз велику помоћ балиста. Ове немачке снаге кренуле су преко Светог Илије, али су и овога пута одбачене на полазне положаје претрпевши велике губитке.

Јединице 46. дивизије пердузимају опсежне мере за ликвидацију последњег непријатељског упоришта у Јужном Поморављу. У томе се сада нарочито истичу шиптарске јединице НОВ. Оне 19, 20. и 21. октобра воде непомирљиве борбе противу последњих остатака организоване контрареволуције — балиста у селима Орљану, Браини и другим местима. На овом сектору непријатељ је пружао изванредно жесток отпор, стално очекујући помоћ. Када су почели да дејствују совјетски авиони, почeo је да опада борбени морал балиста. Делови 46. дивизије нападају све упорније и не дозвољавају балистима да проведу ни један дан у миру. Делови снага 46. дивизије ослобађају село Свети Илија и Китку.³⁶ Док поменуте јединице воде борбе против балиста, друге јединице 13. корпуса прогоне непријатеља даље на запад и чисте ослобођене територије од заосталих групација Немаца и четника.

46. дивизија се крајем октобра налазила југозападно од Врања према Бујановцу на простору: Карадник — Доњи и Горњи Вртогош — Бели Брег — Дубница — Доброшево. Знатне снаге ове дивизије, уз садејство делова 2. бугарске армије, предузеле су општи напад на упорног непријатеља правцем дејства Врање — Гњилане и после десето-часовне борбе овладале линијом Китка — Ново Село — Свети Илија — Вршник. У овим борбама непријатељ је имао 120 избачених војника из строја.³⁷

Према подацима из Операцијског дневника Главног штаба Србије, поменуте јединице 46. дивизије су се и 1.

новембра налазиле на истим положајима, док су 2. и 3. косовска бригада држала положаје на линији Ново Село — Богдановце — Лукарце, нападајући комуникацију Прешево — Бујановац.

Уз садејство једне бугарске коњичке јединице снаге 56. дивизије су извршиле напад на Бујановац и заузеле га 8. новембра, а затим Гњилане 16. и Прешево 18. новембра, а косовскометохијске јединице су пресекле комуникацију Куманово — Бујановац и наставиле борбу противу остатака непријатеља северно од Бујановца и Кончуљске клисуре.

Тиме је територија данашњег среза Лесковац очишћена од окупатора и његових савезника. Остале су ту и тамо изоловане мале групе контрареволуционарних банди, које је у току зиме народна власт, уз свесрдну помоћ народа, уништила.

Завршене су борбе за ослобођење Јужног Поморавља, а борбе „су биле велике и са безбрoј подвига. Интересантан је овај крај. Народ јединствен. Невероватно смео и храбар. Жене и омладина нарочито. Они су били главна снага... Ретки су били издајници. Цео крај је био организован по упутству војних штабова. Свака кућа је била седиште предстраже, сваки чобанин стражар, сваки пионир био је наш друг и саборац. Свако се борио противу непријатеља, организовано свесно, до самодрицања. Борба у овом крају наше земље (Јужном Поморављу — ЈЈ) спада међу највеће које су наши народи водили у прошлом рату“³⁸ — пише Риста Антуновић, организатор и војсковођа НОБ у нашем крају.

^{36.} Исто, стр. 612

^{37.} Зборник докумената, I, књ. 14, стр. 616

^{38.} Група аутора, Трагом Другог јужноморавског одреда, Београд, 1955, стр. 52.

Помоћне партизанске десетине и чете у Јужном Поморављу 1941—1942. године

Комунистичка партија, после изда-
тих прогласа од стране ЦК КПЈ¹⁾, По-
крајинског комитета КПЈ за Србију²⁾ и
Окружног комитета КПЈ за Лесковац³⁾,
формирала је 1941. године на терену
садашњег среза лесковачког четири на-
родноослободилачка партизанска одре-
да: Кукавички (Лесковачки)⁴⁾, Бабич-
ки⁵⁾, Јабланички⁶⁾ и Врањски⁷⁾.

У другој половини 1941. године, а нарочито у новембру и децембру, када је била врло тешка ситуација за Црве-
ну армију на источном фронту а прва непријатељска офанзива угрожавала па-
ртизанске одреде у Западној Србији и Шумадији, око планине Кукавице, Радана, Петрове горе и Бабичке горе бу-
кнуо је општи устанак, који је подигао на оружје цео народ и претворио овај
крај у прави војнички логор, јер је свако село било запоседнуто устаничком војском. То су последице правилног по-
литичког рада Комунистичке партије и па-
ртизанских одреда, који су, с једне стране, водили жестоку борбу против
окупатора и домаћих издајника, а, с друге стране, радили да повежу народ и НОБ: држали масовне зборове бира-
ча, конференције и састанке с народом. На тим састанцима су објашњавани ци-
љеви народноослободилачке борбе, раз-
јашњавана издајничка улога бурђоази-
је и домаћих квислинга, фашистичка
идеологија, империјалистички циљеви
Хитлеровог Трећег Рајха, као и улога
савезника — Совјетског Савеза, Сједи-
њених Америчких Држава и Велике
Британије, у заједничкој борби против
Немачке.

Рушењем Недићевог управног апа-
рата, који се ставио у службу окупато-
ра, паљењем општинских архива, разо-
ружавањем квислиншких јединица, ра-
зобличавањем код народа издајничке

политике четника Косте Пећанца, који се с Немцима споразумео августа 1941.
године о заједничкој борби против па-
ртизанских одреда на југу Србије, у коре-
ну је уништавана четничка организаци-
ја, која је у овом делу Србије имала ја-
ке традиције из прошлих ратова, а на-
рочито из Топличко-јабланичког устан-
ка 1917. године⁸⁾, против бугарске оку-
пације.

Штабови Јабланичког, Кукавичког и Бабичког НОП одреда на својим тере-
нима, да би обухватили широке народне масе које су пошли у НОБ, формирали су помоћне партизанске десетине и чете готово у сваком селу на слободној па-
ртизанској територији, у време од се-
тембра до краја децембра 1941. године, а негде и јануара 1942. водине.

Не постоје писани документи на ос-
нову које одлуке су формиране помоћне па-
ртизанске десетине и чете. Међутим,
тачно се зна да је за њихово формира-
ње дошла директива од Окружног коми-
тета КПЈ за Лесковац. На основу те ди-
рективе сва три одреда — Јабланички, Кукавички и Бабички — формирали су
помоћне партизанске десетине и чете. Због непостојања одлуке Врховног шта-
ба НОВ и ПОЈ о њиховом формирању, по свему судећи, дошло је до тога да су
помоћне партизанске десетине и чете

¹⁾ Зборник, том I, књ. 1, стр. 18/21.

²⁾ Зборник, том I, књ. 1, стр. 29/31.

³⁾ Зборник, том I, књ. 2, докуменат 7.

⁴⁾ „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945“, I, стр. 59.

⁵⁾ Исто, стр. 60.

⁶⁾ Исто, стр. 124, и „Хронологија Лесковца и околине 1943—1945“, стр. 90.

⁷⁾ „Јужна Србија у народноослободилач-
кој борби“, стр. 55/56, и „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945“, књига I, стра-
на 60.

⁸⁾ М. Перовић: „Топличко-јабланички ус-
танак на југу Србије 1917.“

имале различите називе, чак и на терену истог партизанског одреда. Оне су називане „месне десетине“⁹⁾, „помоћне десетине“¹⁰⁾, „сеоске десетине“, „илегалне десетине“¹¹⁾ и томе слично.

На терену Јабланичког и Кукавичког НОП одреда биле су готово у сваком селу формиране помоћне партизанске десетине или чете, а на терену Бабичког НОП одреда биле су, у неким селима, формиране искључиво помоћне партизанске десетине, нигде чете¹²⁾. Према томе, није обухваћен читав терен одреда.

Бабички НОП одред имао је три чете и оне су деловале на својим рејонима. Чете су формирале помоћне партизанске десетине. О њиховом формирању штаб одреда послao је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију, за децембар 1941. и прву половину јануара 1942. године, у коме се, између остalog, каже: „...И чета: ... Легалне помоћне десетине створене су у следећим селима: Бабичком, Доњој Лакошници, Дрћевцу, Јашуњи, Грајевцу и Гару... III чета. Ова чета је на свом терену створила сеоске десетине у Градашници, Орашју, Д. Слатини и Биљаници. Другови из сеоских десетина у Градашници имали су ноћас (15. о. м.) борбу са 12 четника, који су дошли да их похапсе. Четници су се разбежали када су другови на њихово пуцање одговорили пуцањем... НОФ је створен у В. и М. Крчимиру, Драговљу, Личју, Присјану, Стровцу, Р. Дубрави, а сеоске десетине у В. и М. Крчимиру, Г. и Д. Драговљу и Присјану“... На истом подручју ове формације називане су и „легалне десетине“.¹³⁾

Оне су називане и „помоћним десетинама“, зато што су биле саставни део партизанских одреда. Увек су позиване у помоћ од штабова одреда или штабова чета да учествују у заједничкој акцији. „Месне“ или „сеоске“ десетине називање су ради тога што су углавном биле формиране за једно, ређе за више села. Називане су „легалне десетине“, због тога што су биле формиране легално, на јавним скуповима грађана дотичног места. Тако је и прављена разлика између „илегалних десетина“, које су биле формиране у оним местима где је КПЈ имала јака упоришта, непосредно после капитулације бивше Југославије 6. априла 1941. године. Корен помоћних партизанских десетина потиче још пре формирања партизанских одреда на југу Србије, јер је Партија у својим базама створила тзв. „ударне групе“, а негде су називане „војне десетине“ које су ра-

диле на припремању оружаног устанка. Већина бораца из ових десетина отишла је на позив КПЈ у партизанске одреде, тако да су оне биле језгро за формирање партизанских одреда. Илегалних десетина било је у Лесковцу, Тулару, Лецу, Доброј Води, Доњем Коњувцу, Новој Тополи, Вучју, Врању, Буштрању, Тибужду, Ристовцу, Доњем Вртогошу, Мачкатици итд.

Среће се и назив „полулегалне десетине“¹⁴⁾. И овај назив био је адекватан, али само за оне помоћне партизанске десетине и чете које су биле формиране на неослобођеној или полуослобођеној територији. Такав је случај био у Горњој Јабланици на терену Јабланичког НОП одреда, где су на неослобођеној територији формиране помоћне десетине и чете у Сијарини и неким селима око Тулара. Оне су слабије деловале, због тога што су се налазиле на територији коју су контролисали четнички одреди Косте Пећанца. Главни задатак ових десетина из Горње Јабланице био је да што више бораца уpute у Јабланички НОП одред и да пропагандним средствима раде на разбијању четника и да објашњавају суштину издајничког четничког деловања.

У неким местима биле су формирале само помоћне партизанске десетине, које су бројале од 3—20 бораца. Такав је случај био на читавом подручју Бабичког НОП одреда, о чему су напред дати подаци. Међутим, помоћне партизанске чете биле су формиране скоро у свим већим селима на терену Јабланичког и Кукавичког НОП одреда. Ређе су чете формиране за два и више села. Помоћне партизанске чете бројале су од 20 до 100 па и више бораца. Било је случајева да су у једном селу формиране две и више чета. Наводимо пример села Гајтана, које је имало две чете. Чете су биле формиране у селима Гајтану, Дренцу, Газдару, Бучумету, Рујковцу, До-

⁹⁾ „Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945“, књ. I, стр. 216 и Војноисторијски гласник 1—2, 2, 1961, стр. 87.

¹⁰⁾ „Јужна Србија у НОБ“, стр. 132—134 и 145/146 и Војноисторијски гласник бр. 1—2, 1961, стр. 90.

¹¹⁾ Зборник, том I, књ. 3, стр. 39, у истом извештају се називају „легалне“, „сеоске“ и „помоћне десетине“.

¹²⁾ Податке дали: Владко Лазаревић, начелник у СУП-у Лесковац, и Стојан Станковић, службеник Среског одбора борачких организација у Лесковцу, бивши борци Бабичког НОП одреда.

¹³⁾ Д. Кулић: „Бабички партизански одред“, стр. 44.

¹⁴⁾ „Јужна Србија у НОБ“, стр. 127.

њем и Горњем Коњувцу, Лапотинцу, Великом Трњану, Пресечини, Вучју итд. За више села биле су формиране помоћне партизанске чете: Оранска, која је обухватала села Оране, Турјане, Лозане, Ивање, Мајковац и друга.¹⁵⁾ Мирошевачка је обухватала села Мирошевце, Брзу и Горину.¹⁶⁾ И чете и десетине биле су непосредно везане за штабове одреда на својим рејонима, којима су биле подређене и од којих су искључиво примале војно-политичке задатке. Помоћне партизанске десетине и чете нису идентичне са сеоским стражама, којих је било у разним местима наше земље, а такође и овим теренима у 1943. и 1944. години, јер су сеоске страже формирали народнослободилачки одбори и команде места којима су оне служиле као подређени органи за физичку заштиту и извршавање задатака, а помоћне партизанске десетине и чете биле су војничке формације, искључиво везане за партизанске одреде.

Помоћне партизанске чете дељене су на водове и десетине. Од броја бораца зависило је колико ће бити десетина и водова. Водови су означавани као 1, 2, 3. итд., а такође и десетине. Водови су дељени на десетине. На челу десетине били су десетари. У једном воду биле су две или више десетина. Тамо где нису постојали водови и чете био је увек задужен по један десетар који је био одговоран и за остале десетине: он је обједињавао делатност десетина, ако их је било више у једном месту, и био је спона између одреда и десетина. На челу чета били су командри и комесари чете. Командир је имао свог заменика. Комесари чета су ређе имали заменике у помоћним партизанским десетинама. Чета је имала од 20 до 100 бораца, док десетине, иако су носиле овај назив, по правилу нису имале 10 бораца, већ мање или више.

Помоћне партизанске десетине и чете биле су организоване по војничком принципу и биле су војне јединице.¹⁷⁾ Оне су претходиле командама места и сеоским стражама, које су у 1943. и 1944. години формирали народнослободилачки одбари на овом подручју. Биле су формиране по принципима које предвиђају Хашке конвенције из 1899. и 1907. године о правима сувоземног ратовања. Хашким правилником из 1907. године, нарочито заслугом малих земаља, дато је признање и народном устанку. Према савременом међународном праву као народне оружане снаге — треба разумевати и организоване покрете отпора, који не улазе у састав нити

сачињавају део редовних оружаних снага, које дејствују на окупираниј територији. Партизански одреди и помоћне партизанске десетине и чете у потпуности су испуњавале ове услове оружане формације.¹⁸⁾:

а) На челу оружане јединице — десетине или чете — налазио се старешина који је био одговоран за своје потчињење,

б) припадници помоћних десетина и чета носили су на капама звезде петокраке, које су се могле уочити и на већем одстојању,

в) носили су оружје јавно, и

г) при свим операцијама и борбама придржавали су се ратних закона и обичаја. Рањенике нису убијали, већ су им указивали прву помоћ и упућивали у градове ради пружања лекарске помоћи, Заробљенике су разоружавали и пуштали на слободу, а стрељали су само злочинце, убице и организаторе квислинских формација.

Но и поред тога фашистичке сile нису признавале статус регуларних трупа учесницима народног устанка, партизанским одредима и помоћним десетинама и четама, него су их сматрали побуњеницима. Окупаторска власт Трећег Рајха на југу Србије, а и читавој Југославији, грубо је кршила правила и конвенције, које су биле ратификоване углавном од свих снага до другог светског рата.

Јабланички НОП одред држао је велику слободну партизанску територију у кругу од села Гајтана, Леца, Газдаре, Негосавља, Јабланице, Лебана, планине Радана и села Гајтана. То је био терен Пусте Реке и Јабланице. Бабички НОП одред држао је слободну партизанску територију на десној обали Јужне Мораве и у рејону Заплање — Сува планина и Власотинце. Кукавички НОП одред држао је слободну партизанску територију поред реке Ветернице, села Дрводељу, Д. и Г. Јајину, Рударе, Малу и Велику Грабовницу и Ораовицу, затим поред демаркационе бугарско-

¹⁵⁾ Податке дали: Јован Трајковић — Стојановић Буџа, бив. командир Оранске партизанске чете, и Александар Стојановић, пензионисани капетан I класе, бив. припадник ове чете.

¹⁶⁾ Податке дао Зарије Марковић, пензионисани капетан НМ, носилац Партизанске споменице, бивши припадник ове чете.

¹⁷⁾ Др. Л. Гершковић: Историја народне власти, стр. 120.

¹⁸⁾ Ј. Патроногић: Приручник за међународно ратно право, стр. 57—61 и М. Радојковић: Ратно право.

недићевске границе — на планини Кукавици: Големо Село, Барје, читаво Поречје према граду Лесковцу и део планине Кукавице.

Помоћне партизанске десетине и чете биле су наоружане пушкама, бомбама и пушкомитраљезима. Поједине чете имале су већи број припадника него што су имале оружја. За командира чете обично је биран најхрабрији и најспособнији припадник помоћне чете или најугледнији сељак, а избор је вршен гласањем. Тежило се да се изабере човек који има извесно војничко знање. Изузетно су командире помоћних партизанских чета постављали партијски, политички теренски радници или чланови штабова партизанских одреда. То је било углавном у оним случајевима кад су непријатељски елементи покушали да протуре за комandanта лице које није одано народноослободилачкој борби. Било је случајева да су припадници помоћних партизанских чета смењивали командире по два и три пута и постављали друга лица. Таквих је случајева било у Дренцу, Газдару и другим селима.

Помоћне партизанске десетине и чете вршиле су разне војничке, политичке и економске задатке, а у извесној мери обављале су и послове војно-позадинских власти. Њихов задатак зависио је од самог положаја у коме су се налазиле: да ли на периферији или у дубини слободне територије. Оне које су се налазиле на периферији имале су далеко теже задатке, јер су биле у сталним акцијама против четника, недићеваца, љотићеваца, немачких и бугарских јединица.

На основу оскудног расположивог материјала и личних сећања¹⁹⁾ можемо констатовати да су помоћне партизанске десетине и чете обављале следеће послове:

1. на ослобођеној територији — свом рејону — предузимале су све потребне мере да се активира и уједини сав народ за борбу против окупатора и домаћих издајника. Објашњавале су циљеве народноослободилачке борбе и растурале пропагандни материјал,

2. где нису постојали нови органи народне власти — народноослободилачки одбори — или били недовољно активни због неискуства или лошег избора — помоћне партизанске чете и десетине биле су у ограниченој мери носиоци власти и обављале послове војно-позадинских органа власти,

3. одржавале су јавни ред и мир на свом рејону: гониле су петоколонаше,

откривале шпијуне, агенте и издајце, сузбијале појаве криминала и саботаже и одржавале су страже по селима, чувале село од упада непријатељских јединица,

4. примале су борбу с непријатељем саме или са партизанским одредом, који се налазио на терену, одлазиле у помоћ суседним четама и одреду када су они водили борбу или изводиле самосталне акције против непријатељских јединица,

5. предузимале су све што је било потребно да се партизански одреди уредно снабдевају храном, одећом, обућом и свим другим потребама,

6. интензивно су радиле на организовању чврсте позадине и успостављању везе између народа и партизанских одреда,

7. организовале су весеља, зборове и конференције народа на којима су говорили борци и истакнути руководиоци партизанских одреда или пак командири помоћних партизанских десетина и чета,

8. развијале су свестрану обавештајну службу у циљу прикупљања података о непријатељу, које су достављале својим одредима²⁰⁾.

Помоћне партизанске десетине и чете нису искључиво дејствовале на својим ужим рејонима и насељима за које су формиране. Оне су дејствовале и ван њих. Одлазиле су на положаје и по 30 км удаљене²¹⁾. Десетине и чете помагале су једне другима у циљу извођења акција против окупаторских јединица или домаћих издајника. Наводимо неке примере: четнички одреди Реткоцерски, Бревенички, Туларски, Шарпланински, Стубљански и други и XI добровољачки (Недићев) одред напали су слободну партизанску територију код села Газдара и Бучумета 6. и 7. фебруара 1942.

¹⁹⁾ Аутэр је био припадник Газдарске партизанске чете помоћних десетина од 20. новембра 1941. до марта 1942. године.

²⁰⁾ Све помоћне десетине и чете нису извршавале набројане задатке јер су неке биле слабо учвршћене, или пак имале сличне задатке, што је зависило од тога да ли су се налазиле на терену Јабланичког, Кукавичког или Бабичког НОП одреда. Терени одреда су били разне специфичности, према томе и помоћне десетине су добијале различите облике и извршавале различите задатке.

²¹⁾ Гајтанска, Газдарска, Бучуметска и Рујковаčka чета помоћних партизанских десетина биле су на положајима код Лебана, села Нове Топлице, Новог Села, Коњине и В. Војловца у новембру и децембру 1941. године ради одбране слободне партизанске територије, од напада непријатељских снага из Лесковца.

године²²⁾). Газдарска и Бучуметска чета помоћних партизанских десетина повеле су саме борбу против далеко јачег непријатеља. Њима је у помоћ дошла једна чета Јабланичког НОП одреда и Слишанска чета помоћних десетина. Одбијен је непријатељски напад. У помоћ су биле пошли Доњогајтанска и Лецка чета помоћних десетина, али због велике удаљености стигле су када је борба завршена. И 7. марта 1942. године Газдарска и Бучуметска чета помоћних партизанских десетина водиле су борбу код Газдара и Бучумета против Козјачког четничког одреда и других непријатељских формација. Или: Горњојабланичка чета Јабланичког НОП одреда и Гајтанска чета помоћних десетина извршиле су напад на Медвеђу и ликвидирале непријатељско упориште 2. фебруара 1942. године²³⁾). Исто тако помоћне десетине из Великог Трњана Пресечине и још неке заједно са Кукавичким НОП одредом, вршиле су више пута диверзантске акције на железничкој прузи Београд — Ниш — Скопље. Помоћне партизанске десетине села Печењевца, Разгојне, Бабичког, Биљанице, Црковнице, Д. Локошице итд. учествовале су у борби код села Биљанице и Манојловца против бугарских и недићевских војних формација од 2—5. фебруара 1942. године, заједно са Бабичким НОП одредом, итд.

Иако су формацијски помоћне партизанске десетине и чете биле посебне и везане за одређене рејоне, оне су представљалаје јединствену целину с партизанским одредима, и заједнички су дејствовале противу окупатора и домаћих издајника. То је нашој борби давало, од самог почетка оружаног устанка, карактер народне револуције.

Када су одреди, нарочито Јабланичи, предузимали веће акције, озбиљнијег и ширег карактера или када се очекивао јак напад непријатељских јединици, десетине и чете су позиване у помоћ. Припадници помоћних десетина и чета узимали су оружје и са својим командиром или десетаром стављали се под команду штабова партизанских одреда и учествовале у борби. Чим би борба прошла или се непријатељ повукао, помоћне партизанске десетине и чете су се враћале на свој рејон, један део би наставио са обезбеђењем села, а други се део прихватао домаћих послова, али увек обавештавајући десетара или командира чете где се налази. Чете и десетине су имале позивни знак за окупљање у случају опасности или при некој другој потреби. Позивни знак је

био различит: у селу Орану трубач је труbio позивни знак — збор чете. У другим је означаван звучком, пуцањем из пушке командира чете, слањем десетара, док су најчешће омладинци коришћени да обавесте припаднике да се окуне, а било је и случајева да су на одређеним местима палили сламу или слали сеоске служитеље или чувара поља да припаднике помоћних десетина и чета обавести; дешавало се да су се припадници међусобно лично обавештавали. Оружје су, обично, носили са собом. Командир чете или десетари и водници вршили су распоред припадника по селима и положајима.

Помоћне партизанске десетине и чете старале су се о јавном реду и миру на свом рејону, сузбијале делатност петоколонаша, провокатора и непријатеља, хватале шпијуне, издајнике, разоружавале четнике, недићевце, водиле борбе, заказивале зборове и конференције, обављале послове војно-позадинских органа власти. Пратиле су рад и кретање четничко-недићевских породица и настојале да их придобију за НОБ. Прикупљале су оружје, муницију и војничку опрему. Обављале су курирску службу, имале су читав један систем за обавештавање и одбрану села од непријатељских напада. Прикупљале су податке војног карактера на непријатељској територији. Безбедност је била таква да непријатељ није могао да уђе неизапажен и без борбе на слободну партизанску територију, нити је пак могао да сазна шта се све дешава на њој.

Помоћним десетинама и четама обухваћени су сви друштвени слојеви и оружана борба је имала све шири и све обухватнији карактер и непрестано је повезивала партизанске одреде с народом. Овакав начин ратовања давао је устанку карактер свеопштег народног устанка.

О значају, доприносу и користи помоћних партизанских десетина и чета, члан ЦК СК Србије, Милија Радовановић, бивши комесар Јабланичког НОП одреда, један од организатора народног устанка на југу Србије, у свом предговору у хроници „Јужна Србија у НОБ“, на страни XVI, дао је следећу оцену:

„Како је стварањем слободне територије појачана потоњост великог броја људи да се боре, и у партизанске одреде, који су се држали својих ускуих терена, нису могли сви бити

²²⁾ Грађа Музеја НОБ Лесковац, инв. бр. 1219, стр. 74.

²³⁾ Грађа Музеја НОБ Лесковац, инв. бр. 1172-2, стр. 330.

примљени, а искуства и директива за формирање већих војних оперативних јединица није било, то се приступило организовању тзв. помоћних десетина и чета. Ове десетине и чете, формиране у свим селима на слободној територији, па и на полуслободној, наоружане и у потпуности војнички организоване, биле су под командом штабова одреда, а задатак им је био разноврстан — у првом реду оне су учествовале у борбама заједно са одредима било када је непријатељ нападао на слободну територију било када су одреди предузимали нападе на непријатеља и објекте који су му служили ван слободне територије. Ове десетине вршиле су све функције војно-територијалних органа на свом подручју. Оне су, као и НОО, биле у правом смислу органи устанка. Ових десетина било је и на полу слободној територији и оне су помагале партизанским одредима нарочито у ноћним акцијама и диверзијама, и вршиле друге задатке у складу са условима под којима су живеле.“

У извештају партијског руководиоца Јабланичког НОП одреда, упућеном Окружном комитету КПЈ за Лесковац, од 3. фебруара 1942. године,²⁴⁾ између осталог о дејству и борби помоћних десетина и чета каже се:

„... У помоћним десетинама имамо с оружјем око 700 људи и три пута толико људи без оружја. Сви ти људи учествовали су у борбама. Око 300 људи учествовало је скоро у свим борбама. Борби је било сваке недеље и увек су непријатељи били тучени...“.

О учешћу помоћних партизанских десетина у борби у хроници „Јужна Србија у НОБ“, каже се:

„После борбе на Медвеђи, 6. фебруара, јаче четничке и недићевске јединице кренуле су у напад на партизане. Напад је уследио из Лебана у правцу Бучумета, док је од Медвеђе на Бучумет кренуло 200 четника. Делови Јабланичког партизанског НОП одреда са помоћним десетинама, успели су да снажним противнападом одбаце и разбију непријатеља и да поново ослободе српско место Лебане, где је, поред већег броја пушака и мунције, запљењена и велика количина петролеја, који је касније подељен становништву околних села. У овим нападима, и у једном и у другом, непријатељ је изгубио 57 војника, од којих је 23 погинуло, а 34 заробљено. Везе између четника и непријатеља биле су прекинуте. Не знајући за лебански пораз, четници су одмах сутрадан, 7. фебруара, напали из Медвеђе на Бучумет. Трећа чета Одреда и помоћне чете из Рујковца²⁵⁾ и Бучумета сачекале су их на положају Горњег Бучумета, одбиле напад и не чекајући да се четници сређе, извршиле против напад и разбиле их. У борби је погинуло 10, а заробљено 3 четника^{26).} „У то време и у Јабланици и Пустој Реци почела је велика непријатељска офанзива и партизанске снаге заузеле су положаје за одбрану. У борбу су укључене и све помоћне десетине и чете. Распоред партизанских снага за ову велику, управо за онај тренутак пресудну борбу би оје овакав: Бучуметска и Рујковачка помоћна чета, са укупно 450 бораца, држале су положаје: Бузулак — Богојевац; Слишанска — Оранска и Магашка помоћна чета, са укупно 300 бораца: Нова Топола, — Карађорђевац — Петровац — Подримце; Трећа чета Јабланичког одреда са 60

бораца: Прекопчелица — Змијин Камен — Голи Рид; Лалотничка — Стублинска, Косаничка, Петровачка и Прва чета Јабланичког одреда, са укупно 880 бораца: Петровац — Бријање — Дреновац; Бојничка, Коњувачка и Друга чета Јабланичког одреда, са укупно 600 бораца: Голи Рид — Нова Топола — Карађорђевац. Положај Видојевце и Пасјаче држало је 700 бораца, а положај Драги део — Богојевац једна чета Кукавичког партизанског одреда са 70 бораца. На овај положај је касније дошла и Магашка чета. Положај Соколов Вис — Ацинци држала је Горњогајтанска чета са 40 бораца а положај Браишар Доњогајтанска, са 60 бораца. Положај Лецка држале су Лецка и једна чета Кукавичког партизанског одреда са укупно 100 бораца, а положај на Газдару једна чета Кукавичког партизанског, Горњојабланичка и Газдарска чета са 150 бораца. Партизанске снаге распоређене на положајима, нерачунајући болничко особље, бројале су преко 3.000 бораца...“²⁷⁾

„У току борбе одреди су толико бројно нарасли и ојачали, изузев Врањског одреда да су у децембру 1941. Кукавички, Топлички, Јабланички и Бабички одред имали по 200—300 бораца формираних у по три чете... Усто је у помоћним десетинама и четама било преко 1.000 људи спремно да на сваки позив одреда учествују у борбама“²⁸⁾. Затим се каже: „...укупна јачина износила је само око 1.000 партизана, поред око 1.500 бораца у месним помоћним десетинама, стим што се, с обзиром на расположење народа за борбу, на добровољној основи могло мобилисати још неколико хиљада“²⁹⁾.

О борби Бабичког партизанског НОП одреда, се каже:

„У оквиру наставе за војну обуку помоћних десетина Штаб одреда и штабови чета пружају помоћ сеоским десетинама, у првом реду у томе, што се из активног састава одвајају искусни борци за држање наставе“³⁰⁾.

„... позвали смо све поштене људе на устанак, говорили о потребама стварања сеоских десетина...“³¹⁾

Од периферних помоћних партизанских чета велику активност показале су Лецка, која је извела више акција на четничку територију према Горњој Јабланици, где је 27. фебруара 1942. године ликвидирала четника Грујицу Вуковића, а заробила два четника: Станоја Миленковића и Милутина К. Милошевића. Њима је одузето оружје, упозорени су да више не служе окупацији.

²⁴⁾ Историјски архив ЦК СКС, и „Јужна Србија у НОБ“, „трана 133.

²⁵⁾ У овој борби није учествовала Рујковачка, већ Газдарска партизанска чета помоћних десетина.

²⁶⁾ „Јужна Србија у НОБ“, страна 134.

²⁷⁾ „Јужна Србија у НОБ“ стр. 145 и 146.

²⁸⁾ „Ослободилачки рат н. Југославије“ књ. I, стр. 124/125.

²⁹⁾ Исто, стр. 218.

³⁰⁾ Зборник том I, књ. III, стр. 402 и 403.

³¹⁾ Д. Кулић: „Бабички партизански одред“, стр. 48

тора а затим су пуштени на слободу³²⁾: Газдарска чета разоружала је у Пустом Шилову 30 четника, и учествовала у борбама против Немаца и недићеваца код Лебана, и код Газдара, Бучумета б. и 7. фебруара, и 7. марта против четника Косте Пећанца и Недићевих добровољаца³³⁾, Бучуметска и Рујковачка чета водиле су више борби против четника и недићеваца, а код Лебана и против Немаца. У 1941/42. години Рујковачка чета са једном четом Јабланичког одреда, где је разоружала више четника у селу Лапаштици и Рафуни итд.³⁴⁾. Оранска партизанска чета помоћних десетина, уз помоћ других помоћних чета и десетина, и с једним делом Јабланичког НОП одреда, заузела је 6. фебруара српско место Лебане³⁵⁾. Поред већег броја пушака заплењено је и 17 буради петролеја који је подељен становништву околних села, јер се у њему много оскудевало па је окупатор забранио његову продају на партизанској слободној територији.

Окупатор и домаће издајице стрељали су, похапсили и интернирали у логоре у Немачку и Норвешку велики број припадника помоћних партизанских десетина и чета у фебруару и марту 1942. године, после делимичног разбијања Јабланичког, Куканичког и Бабичког НОП одреда. Тако су бугарске фашистичке јединице 18. фебруара 1942. године³⁶⁾ стрељале у Белановцу 45, у Стубли 5 и Петровцу једног припадника помоћних десетина и чета; у селу Барју, средином фебруара 1942. године, четници Козјачког четничког одреда ухватили су 11 припадника Барске помоћне чете, тукли их до изнемогlostи а затим стрељали³⁷⁾; бугарске фашистичке јединице су 2. марта, стрељале у селу Разгојни једно лице, у селу Д. Лакошици три лица, из Црковнице и Оравице пет лица. Из Бабичког ухваћена су 32 лица, спроведена у нишки логор, одакле су пуштена 4, а остали су стрељани на Бубњу или интернирани у Немачку и Норвешку и тамо сви стрељани, осим двојице који су се вратили итд.³⁸⁾

Четници Бувског четничког одреда сурово су се обрачунали са активним припадницима помоћне партизанске чете из села Рујковца. Четници су ухватили марта 1942. године Светислава Стојковића, бив. командира Рујковачке партизанске чете, моткама су га тукли до бесвести, захтевали да преда пушкомитраљез, називали га „Јеврејином“ и „комунистом“, затим му свезали руке, стезали док су прекинули рад крвних

судова. Када је крв престала да циркулише, он је пао у несвест; они су га водом освежавали а затим поново тукли. Ни то није било довољно: протурили су штап кроз један рукав поред леђа до другог рукава и тако га разапели. Затим су једну циглу свезали канапом и обесили је за Светислављеве полне органе, па су наставили да га туку и терали га снажно пребијеног да трчи а цигла да се вуче по земљи, те су му на тај начин задавали страховите физичке муке. Тако су га мучили све док се није срушшио на земљу и онесвестио, а онда су пуцали и оставили га.³⁹⁾ Из истог села ухватили су десетара Владимира Николића, ударили су му мотком 30 батина, затим су га пребијеног тукли цокулама и газили по телу и лицу, разбили му вилицу и избили неколико зуба, затим су и њега разапели на исти начин као и Стојковића. Док се он превијао у мукама, они су се дивљачки смејали. После тога повели су га у поток да га стрељају и пуцали преко њега, нису га убили. Он је клао овце и два месеца је превијао тело овчијим кожама,⁴⁰⁾ те је тако остао жив, али и трајно неспособан за рад⁴¹⁾. Такође, 17. марта 1942. године, четници Реткоцерског и Бревеничког четничког одреда,⁴²⁾ у селу Газдару батинали су 20, и ухапсили су 11 лица. Сви они су осуђени на смрт стрељањем, а затим на интервенцију сељака, замењена је казна, с тим да плате 30.000 динара,

³²⁾ Податке дали: Ђ. Радivoјевић и В. Зајак, припадници ове чете.

³³⁾ Подаци познати аутору, јер је припадао овој чети.

³⁴⁾ Податке дали: Стојковић П. Светислав, бив. командир Рујковачке чете и Николић Владимир, десетар исте чете.

³⁵⁾ Податке дао: Александар Стојаневић, родом из села Лозана, живи у Лесковцу, пензионисани капетан I класе, припадник Оранске чете.

³⁶⁾ Грађа Музеја НОБ Лесковца, инв. бр. 1217-б, стр. 179.

³⁷⁾ Исто, инв. бр. 1219. стр. 109.

³⁸⁾ Податке дао: Жика Китановић, бив. председник НОО и Бабичке десетине који је такође био ухапшен и спроведен у Ниш.

³⁹⁾ Изјава С. Стојановића, пресуда К. бр. 23/50 Окр. суда Лесковац.

⁴⁰⁾ У овом крају људи лече убоје свежим овчијим кожама, које обавију око голог тела, на бази искустава из првог светског рата, када су бугарске окупационе трупе масовно тукле људе који су учествовали у Топличко-јабланичком устанку 1917. године.

⁴¹⁾ Изјава В. Николића, пресуда К. бр. 23/50 Окр. суда Лесковац.

⁴²⁾ Податке дали: М. Милојевић, Н. Милошевић и Н. Илић.

што су разоружали 30 четника у Пустом Шилову и одузели им пушке. Наплатили су за сваку одузету пушку по 1.000 динара, јер им је толика продајна вредност била. Затим су казнили Газдарце те су морали да спреме 100 печених кокошака, 100 гибаница и 100 погача, а шест породица, најактивнијих припадника помоћне чете, натерали су да спреме по 12 кокошака, 12 погача и 12 гибаница. Помоћне партизанске десетине из Орашца, Кумарева, Јарсенова, Пискупова, Јашуње, Градашнице, Доње Слатине, Дрљевца, итд., учествовале су са Бабичким НОП одредом у борби против недићеваца, четника и бугарске фашистичке јединице од 2. до 5. фебруара, код села Биљанице и Манојловца. У овој борби бугарски фашисти су заробили 18 бораца⁴³⁾ помоћних десетина и одреда. Неколико дана су их тукли, саслушавали, кундацима су им ломили главе и најзад стрељали 13 заробљених партизана⁴⁴⁾, од којих су деветорица њих стрељана у школском дворишту Основне школе у Манојловцу, а четворица недалеко од манојловачког моста, где се одиграла главна борба, као одмазду за непријатељске губитке. У групи стрељаних нарочито је био унакажен Тихомир А. Ракић, ученик

гимназије из Печењевца, политички делегат Печењевачке десетине.

Када су фебруара и марта 1942. године, за време тзв. мартовске офанзиве, делимично разбијени Ђукавички, Јабланички и Бабички НОП одреди, десетковане су и помоћне партизанске десетине.

Међутим, и поред свих тих тешкоћа и жртава већина припадника помоћних десетина и чета показали су велики патриотизам и остали су до краја рата одани народноослободилачкој борби. Многи су у 1942, 1943. и 1944. године поново добровољно ступили у партизанске одреде и Народноослободилачку војску, или су били одборници народноослободилачких одбора, чланови Комунистичке партије и Савеза комунистичке омладине Југославије, а један број није се ни предавао окупатору и домаћим издајцима 1942. године, већ је и даље остао у шуми или пак активно сарађивао са борцима Јабланичког, Ђукавичког и другим партизанским одредима.

⁴³⁾ Зборник документата о НО рату, том I, књ. 3, стр. 62.

⁴⁴⁾ Д. Кулић: „Бабички партизански одред”, стр. 66.

Војно-позадински органи власти у лесковачком крају

Поред других револуционарних органа, који се јављају у току НО рата, постојале су и команде подручја и команде места као самосталне војно-територијалне организације и то искључиво на ослобођеној територији. Иако у Србији у 1941. години није било никаквих прописа о њима, оне су почеле да функционишу, било као команде подручја било као команде места, одмах на почетку револуције, тј. скоро са почетком оружане борбе и постојања прве слободне територије. У нашем крају имамо Команду места у Вучју већ ујесен 1941. године, када је ослобођен већи део Поречја од стране Кукавичког партизанског одреда. Са формирањем Команде места, чији је командант био Јосиф Пешић, одред се ослободио неких задатака као што је, на пример, снабдевање војске и друго.

Команда места је одмах организовала дванаест десетина које су имале задатак да чувају ред и поредак у ослобођеним селима, да са НОО сакупљају санитетски материјал, оружје, храну, да врше смештај партизанских јединица, као и да учествују у одбрани од непријатељских упада, контролишу крећање сумњивих лица и учествују у хватању шпијуна.

Команда места са штабом одреда формирала је војну школу у хидроцентрали у Вучју, организовала партизанске магацине, извршила електрификацију три засека за потребе одреда, као и подигла пекару за потребе партизанских јединица.

Са привременим губљењем слободне територије у мартовској офанзиви престао је и рад Команде места.

Радом ових органа стечена су известна искуства а већ септембра 1942. године наредбом Врховног комandanта НОВ и ПОЈ одређено је устројство по-

задинских војних власти, као и њихове дужности.

Највиша позадинска војна власт била је команда подручја која је имала као своје извршне органе команде места, партизанске и сеоске страже.*

Партизанске страже су подређене команди места, а команде места команди подручја.

„Надлежност команде подручја и команде места, уствари, показивала је у колико су мери ови органи били значајни за НО борбу, и у колико су мери они оставили функцију органа власти у позадини. Широки круг компетенција војно-позадинских органа власти у условима НОР-а, захтевали су једну ширу и организовану службу која би водила бригу о свим потребама НОВ-е, јер НО поред низа својих других задатака, нису били у стању да на тако широком плану и само они воде бригу о снабдевању НО војске и мобилизацији нових бораца“¹⁾.

Стварањем крупних војних јединица на југу Србије у јесен 1943. године и постојањем велике слободне територије на којој се изграђивала нова народна власт, појавила се потреба за формирањем војно-позадинских територијалних органа власти, које би организовали исхрану, осигурали безбедност и несметан рад свих организација на својој територији.

Због тога ОК КПЈ за Лесковац и Топлицу новембра 1943. године доноси одлуку о формирању ових органа.

Команда подручја за срезове лесковачки, јабланички и пасјачки формирана је новембра 1943. године.

У свом извештају ОК — Лесковац од 17. XI 1943. године, износећи ситуа-

* Партизанске и сеоске страже су се на југу Србије стварале после мартовске офанзиве 1942. године, јер пре тога било је помоћних десетина.

¹⁾ Др Димитрије Кулић, Народноослободилачки одбори и судови у Србији, Београд 1964. год., стр. 149.

ацију у јабланичком срезу, писао је: „Ових дана образовали смо команду подручја од следећих лица: командант Воја Ристић, заменик команданта Миле Спасић, помоћник Мргуд Вукановић. У састав команде подручја улазе шест команди места. Њихово формирање је у току“.

Одмах после тога, 25. новембра, на слободној територији округа формира се и девет команди места, и то у селима Оране, Лапотинце, Обилић, Дубово, Бучинце, Обртници, Бублица, Бучумет и Гајтан. Ове команде биле су јачине чете са командиром и комесаром. Команде места имају 2 до 3 партизанске страже, које су биле најистуреније војне снаге слободне територије. Формиране војно-позадинске власти, команде подручја и команде места постају снажан фактор и играју крупну улогу у обезбеђењу поједињих услова за живот и рад на ослобођеној територији партизских и других организација, као и народноослободилачких одбора.²⁾

Пре него што дамо анализу рада команде подручја и команди места на овоме терену да видимо и какве су њихове дужности и задаци били према Наредби Врховног команданта од септембра 1942. године

Ти задаци су били:

а) Мобилизација за НОР и позадинске војне дужности;

б) Старање о исхрани, снабдевању и смештају оперативних трупа и позадинских војних органа, прибављање хране и магацина;

ц) Образовање војних радионица и слагалишта и руковање њима; организовање радова у споразуму са НО одборима;

д) Санитетска служба у позадини, обезбеђење санитетских установа, руковање и старање о њима.

е) Успостављање и регулисање свих врста саобраћаја, старање о транспорту материјала;

ф) Старање о реду и поретку на територији подручја, борба против пете колоне, издајства, паникерства и саботажа, против шпијунаже и сваког облика служења непријатељу, контрола над руковођењем конфискованом имовином народних непријатеља, вршење војно-судске власти;

г) Организација обавештајне службе;

х) Постављање и контролисање команди места и партизанских страже;

и) Одржавање тесног додира и сарадње са НО одборима и старање о спровођењу у дело ових одлука³⁾.

Наредба Врховног команданта НОВ и ПОЈ у Србији могла је да се спроведе у потпуности тек у 1943. и 1944. години јер су тада створене велике слободне територије на југу Србије^{4).}

Придржавајући се стриктно наређења Врховног команданта команде подручја и команде места са НОО организују просвету, здравство, радионице за оправку оружја, припремање хране за оперативне јединице, јер са ослобођењем велике територије јединице НОВ нису могле да долазе до хране, јер је било пасивних подручја као Црна Трава, па су морали читави каравани да иду за њима са храном.

Свакодневне борбе појачавале су потребе за болницама јер је било све више рањеника, а расле су потребе и за санитетским материјалом итд.

При Команди подручја био је формиран и батаљон за пријем савезничких транспортних авиона, као и за њихово обезбеђење.

Са формирањем крупних оперативних јединица указала се потреба за официрским кадром, а за задовољење потреба команда подручја округа лесковачког формирала је такав курс. Позадински војни органи, са НО одборима, организовали су радне бригаде за обраду земље борцима итд.

Највећи проблем био је несумњиво чување рањеника за време великих непријатељских офанзива. Рањеници су чувани у земуницама, а прављење тих земуница је поверавано командама места. За време непријатељских офанзива у 1944. години било је прилично рањеника и за њих су прављене земунице. Таквих земуница било је на Радану, Пустој Реци, Јабланици, Црној Трави и другим местима. Те земунице су тако вешто прављене да их непријатељ није могао да открије иако је више пута логоровао и пролазио изнад њих. У земуници код Кујовићевих ливада било је 15 рањеника, а скоро испред улаза у

²⁾ Ул. Др Миливоје Перовић, Јужна Србија, Београд 1961. стр. 322.

³⁾ Др Леон Гершковић. Хисторија народне власти, Београд, стр. 194, 1945. године и др Димитрије Кулић, Народноослободилачки одбори и судови у Србији, Београд 1964. године, стр. 149.

⁴⁾ Слободна територија постојала је и раније, али не толико велика.

ту земуницу логоровали су Бугари 15 дана и нису приметили склониште.⁵⁾

После завршетка офанзиве пред команду подручја постављали су се велики задаци, као на пример: требало је одмах формирати пекаре и то не само да пеку хлеб, него и да га прерађују у двопек да би се створила резерва хране за наредну офанзиву противу непријатеља уколико би напао слободну територију, итд. Таквих пекара је било у Брестовцу, Коњувцу, Орану, Ображди, Доброј Води, Магашу и др., због тога су оне имале у своме саставу пушкарку, салерску, опанчарску, кројачку и стolarску радионицу, које су могле да подмире потребе војне оперативне јединице, као и становништва.

У пекарама је организовано и клање стоке. Месо се прерађивало, сушило и чуvalо за исхрану војске при повлачењу итд.

Команда подручја имала је велику кројачку радионицу у Гусињцу, а доцније су и команде места имале такве радионице. Прва обућарска радионица је основана код Љубића. Њен руковођилац био је Јеша из Црквице.

Склоништа за време непријатељских офанзива су постојала у околини села Магаша, Ивања, затим у Вујанову, Мајковцу, испод Радавића, у подножју планине Радана- изnad Ображде, на Равној планини и др.

Командант команде подручја био је председник војног суда а чланови су били једно војно лице и командант команде места.

Командант команде подручја вршио је и грађанску власт што је као, одобравање венчања, решавање грађанских спорова итд.

При команди подручја постојао је и инструктор који је обилазио команде места и давао им упутства за рад.

Команда подручја је била укључена у општи систем руковођења КП на територији округа Лесковац. Комесар команде подручја био је члан ОК КПЈ Лесковац. Команда подручја била је непосредно повезана са Окружним НОО Лесковац, а команде места са српским НО одборима. У оквиру команде подручја и команде места формирани су и револуционарни судови.

Команди места у лесковачком крају крајем 1943. и у првој половини 1944. било је више. Ми ћемо се овде задржати на неким да бисмо видели њихову структуру и делатност.

Новембра 1943. године формирана је као што смо напред поменули Команда места у Орану са командантом Војом

Грујићем, чији је заменик био Сава Божовић, комесар Лука Станковић и командир чете при команди места Стојанча Митровић.

Ова Команда места држала је подручје од Голог Рида и Лебана дуж десне стране Јабланице до Бучумета и Вујанова. У Команди места обично је било од 30 до 40 војника, а некада и више.

Команда места је имала све оне задатке које је имала и команда подручја, а они су били: мобилизација људства за НОВ, обавештајна служба, обезбеђење и пријем рањеника, ликвидација народних непријатеља, конфискација имовине народних непријатеља, борба противу непријатеља у случају његовог упада на слободну територију, одржавање везе са командом подручја, прикупљање дезертера и враћање у јединицу, хватање непријатељских шпијуна итд. Обезбеђење нормалног рада у позадини, школама, друштвено политичким организацијама итд. — све су то, такође, били задаци команди места.

Новембра 1943. године формирана је Команда места у Брестовцу; за команданта места изабран је Андон Стојановић, за заменика Војислав Стаменковић, а за комесара Милисав Ђурашковић и командира чета при команди места Обрен Пејовић. Она је држала слободну територију и то: Каменицу, Јабукар, Савинце, Црквицу, Речицу, Славник, Д. и Г. Коњувце, Дубраву, Коњарник, Гласник, Ж. Поток, Старо Село Статовац, Богојевац, Крушкар и др.

Ова Команда места учествовала је у неколико борби противу фашистичке бугарске војске (и то 25. маја 1944. и на бубличком језеру), као и противу четника.

4. маја 1944. Команда места је извршила добровољну мобилизацију. И том приликом је отишло 120 бораца из Бублице. Вршила је и конфискацију имовине народних непријатеља у Злати, Житном Потоку, Бреговини и др. Њено седиште било је у Брестовцу, Славнику и Бублицама, где је и расформирана 1944. године.

Команда места у Лапотинцу је формирана новембра 1944. године. Командант је био Стева Југић, његов заменик Сава Цветковић, комесар Станиша Момчиловић, а командир чете при команди места био је Тиосав Вељковић.

Држала је слободну и полуслободну територију и то: Миланово, Белановце,

⁵⁾ По књизи Ристе Манојловића, носиоца „Партизанске споменице 1941“, из Добре Воде.

Лапотинце, Г. Д. Бријање, Подримце, Душаново, Стублу, као и полуслободну територију: Печењевце, Прибој, Залужње, Живково, Винарец, Г. Д. Стопање, Бошњаце, Ђеновац и др.

Све ове команде места имале су сличне, понекада и исте, задатке.

Команде места формирале су и партизанске страже које су имале задатак да обавештавају о непријатељу, да омогућавају политичким радницима да се слободно крећу итд. Команда места у Лапотинцу имала је три такве партизанске страже и то у Белановцу, Стубли и Голом Риду.

Команда места у Орану имала је партизанске страже у Прекопчелици, Слишану итд.

За време непријатељских офанзива и команде места и партизанске страже прикупљувале су се оперативним јединицама и дејствовале као самостални батаљони итд. У јануарској офанзиви 1944. год. од команди места Орана, Лапотинца и Брестовца формиран је један батаљон.

Ове команде места су мењале своја места боравка. Због тога је и могућа забуна да их је на нашој територији било чак и 19.

У лето 1944. год. изгледа да је извршена реорганизација: створене су среске команде места за срезове пусторечки, јабланички, лесковачки и власотиначки.

Среска команда места, која је формирана маја 1944. године за срез пусторечки, изгледала је овако: командант команде места био је Васа Перовић, из Обилића, комесар команде места Војкан Грујић, из Коњувца, обавештајни официр Тођа Миљковић из Лапотинца, мобилни официр Драгољуб Николић из Лапотинца, командир војне коморе Митар Соколовић из Лапотинца, интендант Костадин Миљковић, командари чета при команди места Димитрије Јовановић из Сувог Поља и Петар Крстојевић,

комесар чете при команди места Петар Папић.

Као што се види, команда места имала је и војну комору, обавештајног официра, интенданта и била је комбинована оперативно-војна позадинска јединица.

Њене чете биле су распоређене овако: прва чета у Лапотинцу, друга чета у Обилићу, трећа чета у Дубрави, четврта чета у Житном Потоку, пета чета у Статовцу и шеста чета у Прекопчелици.

Са оваквом снагом команда места као и Команда подручја која је имала око четиристо до пет стотина војника за време непријатељских офанзива била је велика оперативна јединица, а то је осетио и непријатељ у пролеће 1944. године.

„Током 1943. и 1944. године па све до коначног ослобођења земље сеоске страже (као органи команди места — прим. ХР) врше контролу кретања лица на ослобођеној територији на основу дозволе, пропусница о кретању које су издавали месни (сеоски) НОО одбори⁶⁾. А партизанске страже су се разликовале од сеоских стражи по томе јер су организоване као војне јединице, док су сеоске страже састављене од бораца који су обављали свој свакодневни посао и стражарили кад им дође ред.

Команде места са својим партизанским стражама чувале су безбедност слободне територије. Команде места су биле препрека при покрету непријатеља на слободну територију. Оне обезбеђују оружје, разоружавају недићевце, четнике и друге окупаторске војне јединице.

Као што се из претходног излагања види, позадински војни органи имали су велику улогу у НО рату на учвршћевању позадине и у организацији снабдевања оперативних јединица.

⁶⁾ Др Димитрије Кулић, Народноослободилачки одбори и судови у Србији, стр. 152.

Хронологија догађаја из народно-ослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1944. години

3. Јануар — Одржан је други састанак учитеља у Вујанову. После овог састанка учитељи су развили врло живу активност на културно-просветном пољу. Одмах су почели да стварају разне секције, као на пример: позоришну, музичку, цртажку и др.

10. Јануар — Одржана је у Коњувцу величанствена смотра, манифестација омладине која је изразила спремност да положи и свој живот за коначно ослобођење земље. Смотра је одржана на 5 до 6 км. од непријатеља. Било је јутро. Омладина је са музиком и песмом долазила на јву свечаност.

На збору је било око 8.000 људи. Говорио је секретар ОК КПЈ Видоје Смиљевски, а у име ОК СКОЈ-а говорио је Александар Виденовић Цале. У име Окружног народно-ослободилачког одбора говорио је Бошко Крстић, а АФЖ-а Зорка Џекатовић. Овај збор је дао огроман подстrek омладини, тако да је велики број омладинаца одлазио у НОБ.

10. Јануар — У кући Миливоја Перовића, из Турјана, радио је партијски курс који је организовао ОК КПЈ Лесковац. Овим курсом су руководили Обрадовић и другарица Орлова. На курсу је било 18 чланова КПЈ.

12—19. Јануар — Одржан је други течај за учитеље у Доњем Коњувцу. Одмах после завршетка течaja прорадиле су школе у Црквици, Драгом Делу, Турјану, Прекопчелици, Слишану, Границама, Обилићу, Плавцу, Кацабаћу и Косанчићу.

13. Јануар — Између 23 и 24 часа извршен је напад на градску болницу у Лесковцу. Акцију је извела Друга јужноморавска бригада, која је била под командом Драгослава Петровића Горског. Ради обезбеђења од Бугара један батаљон ове бригаде био је распоређен у близини аеродрома, док је други батаљон био на брду Хисару, одмах иза болнице. Једна партизанска извидница, чији су борци били обучени у немачке униформе, имала је задатак да прва уђе у болницу и да још одмах на улазу ухвати стражара. Када је патрола улазила у болницу, стражар је

једним метком покушао да заустави патролу али га је ова брзо савладала и убила. Одмах затим подељен у три групе батаљон је ушао у болницу под командом Максима Ђуровића. Партизани су најпре прекинули телефонску везу и одмах отворили болничку апотеку. Велике количине завоја, алкохола, јода и других лекова борци су ставили у чаршаве и ћебад и на леђима сав овај материјал однели до села Стопања где су чекала припремљена кола.

Приликом напада на болницу ослобођено је неколико заробљених партизана, међу којима је била и Вера Спасић, из Лесковца.

14. Јануар — Формирана је, испод планине Јастрепца, Трећа јужноморавска народно-ослободилачка бригада.

15. Јануар — Штаб Другог јужноморавског НОП одреда послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ Србије о бorbама јединица одреда у периоду од октобра 1943. године до 7. јануара 1944. године.

16. Јануар — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наредбу за формирање Четврте јужноморавске НО бригаде и постављање штаба бригаде и штабова батаљона. (Касније је ова бригада преименована у шесту српску НО бригаду).

16. Јануар — Штаб Друге јужноморавске НО бригаде послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о нападу на болницу у Лесковцу.

17. Јануар — Штаб Првог јужноморавског НОП одреда послao је Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију извештај о реорганизацији, бројном стању и наоружању одреда.

18. Јануар — Батаљон „Коста Стаменковић“ и Косовски партизански батаљон успели су да на линији Петровац — Церница — Нова Топола одбiju напад непријатеља и да на јуриш ослободе Миланово, Белановце и Петровац. На положају је остало 30 мртвих Бугара.

19. јануар — Штаб Првог јужноморавског НОП одреда послao је извештај Команди подручја у Вујанову о борби са Бугарима.

20. јануар — Први јужноморавски НОП одред водио је цео дан борбу код Петровца и Цернице са око 1.000 Бугара и жандарма. У 14 часова одред је извршио контранапад и разбио непријатеља, нагнавши га у панично бекство.

21. јануар — Штаб Четврте јужноморавске НО бригаде послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о диверзантској акцији бригаде на друму Дољевац — Пројупље.

23. јануар — Команди подручја у Вујанову штаб Друге јужноморавске бригаде НОВЈ послao је писмо о борбама са четницима.

25. јануар — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наредбу о формирању оперативног штаба за Другу и Трећу јужноморавску НО бригаду.

31. јануар — Жива активност Првог јужноморавског партизанског одреда и Четврте бригаде НОВ у Јабланици принудила је бугарске јединице да их ћонцем јануара концентрично нападну. Уочивши намере непријатеља, штабови бригада и одреда извукли су своје јединице са Радана на Кукавицу, водећи при томе оштре борбе са деловима бугарског 123. пуковника у рејону Нове Тополе и на комуникацији Лесковац — Лебане.

Истога дана бригада и одред су избили на територију Мирошевца — Горине — Љубзе, југозападно од Лесковаца и ту били нападнути од делова Вардарског и Јужноморавског четничког корпуса. Борба са четницима продолжена је до 2. фебруара, јужно од Горине, кога дана су одлучним противнападом Јужноморавски партизански одред и Четврта бригада НОВЈ успели да разбију четнике и принуде их да се повуку. Делови 123. бугарског пуковника, обавештени о четничком неуспеху, одустали су од даљег напада, па су се Први јужноморавски партизански одред и Четврта бригада НОВЈ вратили на слободну територију Јабланице.

Јануар — На слободној територији организација УСАОЈ-а за Србију имала је своју штампарију. На територији среза пустотречког излазио је омладински лист „Млади борац“. Овај лист је рађен на гештетнеру. Уредник је био Добрица Ђосић.

Јануар — Формирана је Команда подручја у Црној Трави, са командантом Љубом Ракићем и политичким комесаром Сретеном Ристићем.

Јануар — Крајем месеца формиран је Српски народноослободилачки одбор за срез власотиначки, у следећем саставу: председник Милорад Крстић, из Млачишта, секретар Бора Ђикић, из Млачишта и блатгајни Љуба Станковић Црвени, из Брада.

Чланови су били: Милан Ракић, из Црне Траве, Дејан Голубовић, из Рупља, Илија Анђелковић, из Брада, Ћири Раденковић, из Дарковца, Љубомир Адамовић, из Доброг Поља, Влада Најдановић, из Црне Траве и Станко Станојевић, из Црне Траве.

5. фебруар — Формирана је Пета јужноморавска бригада НОВЈ, која је доцније постала VII српска бригада НОВЈ. Командант бригаде био је Ђура Златановић-Милић, заменик команданта Радослав Митровић, политички комесар Динко Деновски и заменик полит. комесара Драгомир Николић Аца.

У исто време формирана је и VI јужноморавска бригада НОВЈ — доцније VIII српска бригада НОВЈ, са командантом Јивојином Николићем Брком и политичким комесаром Владимиром Вујовићем Вујом.

6. фебруар — Штаб Првог јужноморавског НОП одреда послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о борбама против Бугара и четника и војно-политичком раду у одреду.

7. фебруар — Бугарска окупациона војска пали махалу Црвенковци, стреља 5 активиста, а затим Милеву Синадиновић стављају на ражањ и пеку је. Иако подвргнута најтежим мучењима она није хтела ништа да ода, већ их је називала гадовима и фашистима. Тако је умрла. Истом приликом бугарски фашисти су старог Владимира измрцвали и изубијали, а затим оставили у таквом стању да умире.

7. фебруар — Злогласни Зотовић и Стичић стрељали су у Подримцу 5 симпатизера НОП-а и то: Милана Пешића, Динку Пешић, Боривоја Костића, Николету Петковић, све из Подримца, и Душана Јовића, из Каштавара.

Извлачећи се из обруча, у коме су изненадно упали, приликом напада недићевца пад једном командом злогласног Зотовића, у Подримцу су погинули партизански борци: Љупча, из Стројковца, и Јика из Мирошевца.

Из Подримца недићевци су интернирали 57 људи од којих је 17 отерано на Бањицу, где су их Немци стрељали а 40 је интернирано за Француску.

15. фебруар — Издал је циркулар број 1 Окружног народноослободилачког одбора округа лесковачког — свим месним, општинским и среским народноослободилачким одборима на територији округа са упутством за рад.

Истога месеца појавио се и циркулар број 2 Окружног НОО са Упутством за формирање привремених судова при народноослободилачким одборима.

24. фебруар — При подели округа на Пирот и Врање — Окружни комитет СКОЈ-а имао је овакав састав:

Синадиновић Александар, секретар, и чланови: Богдановић Бошко, Деспотовић Јован, Младеновић Вера, Стојмировић Ставра (одговоран за рад СКОЈ-а у Власотинцу) и Петровић Раде.

24. фебруар — Злогласни Зотовић стрељао је у селу Живкову (рангије: Дупљане) 6 симпатизера НОП-а и 13 интернирао. Том приликом стрељао је: Џекића Живка (по коме је село и добило име после НО рата), Цветковића Војислава, Петковића Владимира, Младеновића Петра, Ранђеловића Душана и Станковића Николу.

Фебруар — Четници су ухватили симпатизере и активне сараднике народноослободилачког покрета: Стојиљковића Јована и Спасића Николу. Четници су их тукли, а затим тестерисали и секли на комаде, тако да су у највећим мукама издахнули.

Фебруар — Окружно поверенство КПЈ за топлички округ послало је извештај Окружном комитету КПЈ за Лесковац о борбама партизанских јединица против четника.

Фебруар — На слободну територију Пусте Реке и Јабланице дошао је Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију и Покрајински комитет КПЈ за Србију. Овај њихов долазак је значио много за југ Србије, јер се одатле руководило даљим војним акцијама и политичким радом.

Фебруар — Срески народноослободилачки одбор Власотинце организовао је једну акцију у којој је учествовало 100 људи из Црне Траве, који су носили оружје за Пусту Реку, добивено од савезника, а из Пусте Реке доносили жито, јер се у њему у Црној Трави оскудевало.

Фебруар — Окружни народноослободилачки одбор Лесковац, на основу прописа, које је издао АВНОЈ, издао је Правилник и Упутство за рад месних, општинских и среских народноослободилачких одбора.

Фебруар — Окружни народноослободилачки одбор Лесковац, после доношења одлука Другог заседања АВНОЈ-а, организовао је курс за одборнике НОО, на коме је прорадјиван материјал са заседања АВНОЈ-а. Курсом је обухваћено око 140 одборника. Одржан је у Црквици, Бубици и Орану и трајао по четири дана. Курсом је руководио Светозар Крстић, а предавачи су били Радош Јовановић и Бошко Крстић.

Фебруар — Почетком месеца, Српски ударни батаљон и Косовска партизанска чета врше продор преко Скопске црне горе према селу Витини, ради прихватања нових бораца — Косовца и том приликом на планини Копиљачи води читав дан борбу у којој разбија један бугарски батаљон.

Фебруар — Почетком месеца у Црну Траву долази са Првим батаљоном II Јужноморавског НОП одреда Видоје Смиљевски а крајем фебруара Риста Антоновић Баја одлази за секретара ОК КПЈ Лесковац. Тада се територија Врања дели и ствара се ОК КПЈ Врање, са секретаром Славољубом Петровићем Ђером и ОК КПЈ Пирот са секретаром Видојем Смиљевским Батом.

Фебруар — Пошто је Други јужноморавски НОП одред имао велики прлив бораца, створила се потреба за формирањем већих јединица. Тада је формирана Пeta јужноморавска бригада НОВЈ (касније прерасла у Седму српску бригаду), а дан касније Шеста јужноморавска бригада НОВЈ.

Истовремено, поново су формирани Црнотравски партизански одред, затим Врањски, Лужнички и Польнички. Одреди су имали задатак да оперишу на сло-

бодној територији, да прихватају нове борци и да бране слободну територију од упада непријатеља.

Фебруар — Крајем месеца Ударни српски батаљон, заједно са Косовском партизанском четом, врши напад на Криву Паланку и ослобађа преко хиљаду људи мобилисаних ради интерирања у Бугарску.

2. март — На састанку просветних радника у Црквици образован је Срески просветни одбор за Пусту Реку. За председника је изабран Драгутин Гроздановић, учитељ.

5. март — Формирани су Општински комитети КПЈ:
а) у Бучумету, где је за секретара изабран Миодраг Стаменковић Мија, а за чланове Миљанић Милан, Максимовић Мијутин, Живковић Пера и Станковић Милоје.

Изборном састанку присуствовао је у име Среског комитета КПЈ Стојан Милениковић.

Овај комитет руководио је на територији села Бучумета, Газдара, Негосавља, Црног Врха, Рујковца, Лалинца и Гегље.

б) у Тулару, где је за секретара изабран Раде Радовановић, а за чланове Ђавловић Вучко, Ђуровић Љубомир и Вукадиновић Вукоје.

в) у Сијаринској Бањи, где је за секретара изабран Јездимир Дедић, а за чланове: Михајловић Милентије, Кулић Воја и Поповић Живко.

8. март — Организација жена организовала је прославу у Коњувцу где су се скupиле жене из читаве Пусте Реке, а биле су и жене из Гајтана и Старог Момчилова. Окупљеним женама говорила је Сава Ковачевић, мајка народног хероја, чија су три сина погинула у НОВ. Говорили су Слободанка Васиљевић и Риста Антоновић, секретар ОК КПЈ Лесковац.

8. март — Одржан је велики митинг у част Међународног дана жена у Слишану.

9. март — Бездушни крвници и слуге окупатора — недићевци, под командом злогласног Зотовића, извршили су у селу Прибоју — како су то знали да чине и чинили и у многим другим селима — гнусан злочин, о коме ће га се сећати породице Душана Смиљковића и Славка Димитријевића, које су највише погођене овим злочином. Том приликом, на зверски начин, недићевци су убили код села Залужње Стану Смиљковић и Славка Димитријевића, који ни речицу нису хтели да кажу непријатељу о сарадњи са народноослободилачким покретом.

12. март — Одлуком Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију, ради обједињавања дејства бригада и одреда у Јужној Србији, формиран је Оперативни штаб јужноморавске зоне.

14. март — Злогласни Зотовић и Стикић су пре сванућа извршили препад и блокирали село Стублу.

Тога дана стрељано је 15 другова и то: Митровић Светозар, Ристић Петар,

Рајковић Душан, Јашаревић Мамут, Јашаревић Таир, Делић Усенин и други.

Истовремено из села је отеран велики број људи и интерниран за Немачку.

16—24. март — Бугари предузимају тзв. марсовску офанзиву на Црну Траву и ангажују око 15.000 људи — полицију, регуларну војску и четнике и то из Стремицавца, Клисуре, Власине, Сурдулице, Мачкатице, Своја, Бабушница и Трија. Границну линију према Власотинцу држали су бугарски полицијаци и четници Драже Михајловића.

У овој офанзиви учествовале су и немачке јединице. Од наших јединица на подручју Црне Траве биле су: Црнотравски, Власотиначки и Лужнички партизански одреди, два косовска батаљона, један батаљон из Јабланице и Команда подручја за Црну Траву. После тешке борбе непријатељ је био принуђен да се повуче.

17—19. март — Удружене четничке и недињевске снаге пошли су да освоје Топлицу и Јабланицу. Вођене су тешке борбе на Ргју — Камена чука. Четнички ќољаш Кесеровић, када је полазио на овај терен, хвалио се народу Косанице речима: „Када чујете први гул са Пасјаче знајте да сам је освојио; у Житном потоку ћу да ужинам, а у Лапотинцу ћу да вечерам“. Хвала му се није испунила. Страшно је потушен, тако да је на бојишту оставио 200 мртвих а остало се разбежало. При гоњењу наши борци су наилазили на велики број мртвих, који су при бежању изгинули. Заробљени су, поред осталог великог плена, и два топа. У овој борби погинуо је командант Друге јужноморавске бригаде Страхиња Ераковић, који је за изванредне заслуге проглашен за народног хероја.

23. март — Реорганизован је Градски биро КПЈ за Лесковац. Дотадашњи секретар Добривоје Аранђеловић отишао је за секретара Среског комитета КПЈ Лесковац а за секретара Градског бира је дошао Милутин Смиљковић, из Прибоја.

26. — март — Услед јаког притиска непријатељских снага, одлучено је да све јединице са подручја Црне Траве скрену на југ и пробију непријатељски обруч код Чемерника.

У току ноћи 26/27. марта, борба на овом делу фронта била је тешка, јер је дубок снег отежавао кретање, а непријатељске снаге биле су бројне, али збуњене и изненађене. Борба се водила прса у прса.

Главнина наших јединица се извукла из обруча, изгубивши на овом положају 5 бораца. Један део наших снага, углавном Команда подручја, због прекида везе, остала је у обручу и одмах је променила правац кретања. Овај део је у току 27. марта водио борбу са непријатељем на Качару и том приликом изгубљено је 40 бораца. Тада је погинуо и један члан савезничке мисије. На непријатељској страни било је преко 100 мртвих.

Пошто су се наше јединице извукле из обруча, непријатељске снаге, озлођене због неуспеха, упали су у махалу Бајинце и стрељале 80 стараца, жена и деце. Истога дана стрељано је 7 најбољих активиста — одборника из Брода.

28. март — Друга и четврта бригада и Први јужноморавски НОП одред напали су делове Руског белогардејског заштитног корпуса у Белом Камену и одбацили их ка Прокупљу, али су ови противнападом повратили село и приступили утврђивању положаја.

У овој борби непријатељ је имао 8 мртвих од којих је било пет официра. Са наше стране у борби је погинуо Владимира Вукелић Поп Мића, командант Друге јужноморавске бригаде НОВЈ. За храброст и пожртвованост у току НОР проглашен је за народног хероја.

Март — У селу Гајтану боравио је Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију са члановима Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

Март — У селу Турјану почела је да ради основна школа у кући Драгољуба Станковића. Наставу је похађало око 40 ученика.

Март — Основна партијска организација (ћелија КПЈ) у Гајтану, с обзиром да је нарасла, подељена је на две партијске организације. Прва организација била је повезана са тереном Доњег Гајтана, а друга са тереном Горњег Гајтана.

Чланови партијске организације Горњег Гајтана били су: Кетковић Боголуб, Бојић Душан и Младеновић Радић, а Доњег Гајтана: Шуковић Миладин, Шуковић Милован, Поповић Рада и Шћепановић Жика.

Март — Формиран је актив СКОЈ-а у Лецу, са члановима: Тодоровић Радом, Радоњић Олгом, Петровићем Вучком, Раденковићем Вукоманом, а касније је актив проширен новим члановима: Здравковић Росом, Милојковић Горицом и Квисенеком Вером.

Март — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Рујковцу од чланова: Жиковића Петра, Арсића Младена, и Арсића Добросава.

Март — Формиран је Срески комитет КПЈ за Горњу Јабланицу. Први секретар овог комитета био је Радомир Никчевић, а чланови: Блечић Мирко, Јелић Илија, Младеновић Милутин, Стаменковић Миодраг и Марковић Љубисав.

Март — Одржано је дводневно саветовање Окружног НОО у селу Бублици, у присуству секретара Главног народнослободилачког одбора Србије и команданта Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију — Петра Стамболића.

2. април — Трећи омладински батаљон (Црнотравски) из састава IV бригаде НОВЈ са деловима Шесте бригаде НОВЈ водио је целу ноћ борбу са бугарским гарнизоном из Лебана, испод села Вујанова. Бугари су разбили и опкољени у засеоку Шумарци, али доласком Немаца успели су да се извуку. Убијено је 10 Бугара, 2 су се предала, а 20 је рађено. Убијен је један бугарски капетан и заплењен, поред остале опреме, један тешки минобаџач.

У саставу јединица НОВ и ПОЈ бориле су се и снаге I бригаде НОВЈ — Озренске.

- 6. април** — Код села Конопнице — код Власотинца — убијена је од стране четника Славка Недић, учитељица и студент филозофије.
- 13. април** — Делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ Светозар Вукомановић Темпо, послао је писмо команданту Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију, у вези са доласком Друге пролетарске и Пете ударне НО дивизије у Топлицу и Јабланицу.
- 14. април** — Ослобођена је Крива Феја. Ослобођење овог места извршили су Црнотравски партизански одред и Шеста јужноморавска НО бригада, заједно са Косовским батаљоном. Непријатељско упориште браниле су јаке бугарске јединице, У борбама непријатељ је имао 28 мртвих и 258 заробљених. Заплењено је 238 пушака.
- 16—17. април** — Обављени су први слободни избори и то у 50 села Пусте Реке, једном делу Јабланице и Добрчича. Изборе је спроводила одређена српска комисија а у свим селима била је посебна комисија, која је непосредно руководила изборима. Право гласа имали су сви грађани села оба пола изнад 18 година старости. Гласало се једновремено за одборнике сеоских, општинских и Српског народноослободилачког одбора. Гласање се вршило дизањем руку за сваког кандидата. Од 15.496 бирача (7.610 мушких и 7.890 женских) гласало је 10.089 бирача (5.177 мушкираца и 4.912 жена). Нису гласали борци који су се налазили у партизанским јединицама, као и они који су се налазили у заробљеништву и, уопште, ван територије. После ових избора, само за један дан, 7. маја, дошло је преко 1.000 нових бораца у јединице НОВ-е.
- 20. април** — Извршен је напад на један четнички одред у Ораовици и заробљен четнички командант Љубомир Ранчић, као и 22 четника. Командант је стрељан, а четници су пришли Лесковачком партизанском одреду. Разбијањем овог четничког одреда омогућено је да људи са овог терена масовније приступају НОП-у.
- 23. април** — Одржана је Прва конференција Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије за округ Лесковац — (УСАОС).
- 30. април** — Отпочела је бугарска офанзива против македонских и јужноморавских партизанских јединица на територији Козјака и Црне Траве. Ова офанзива позната је под називом „Пролећна офанзива“. Офанзива је претрпела потпун неуспех. Бугарима су нанети губици од 815 убијених и 318 заробљених. Заплењено је 44 минобаца, 51 митраљез, 45 пушко-митраљеза, 851 пушка и разна друга војна опрема.
- Април** — Организовано је велико саветовање у селу Црквици, на коме је узело учешћа око 150 одборника и активиста. Саветовању су присуствовали Благоје Нешковић, Милија Радовановић, Бошко Крстић, Светозар Крстић и други. Саветовање је трајало 4 дана и на њему су прорадјиване одлуке Другог заседања АВНОЈ-а.

Април — На терену бившег среза власотиначког било је 87 чланова КПЈ, и то без Калније, Јабуковика, Градске, Добровишића и Кривог Дела, селима која су онда припадала срезу лужничком.

Април — Формиран је Окружни народноослободилачки одбор за Пирот, са око 20 чланова, на састанку одржаном у селу Јабуковику. Први председник био је Милан Бошковић, а секретар Коста Ракић.

Април — Активи који су постојали по селима прерасли су у партијске организације (ћелије КПЈ) и то у Јовановцу, Тодоровцу, Златанцима, Бајинцу, Чуки, Црној Трави, Млачишту, Павличанима, Добрим Пољу, Острозубу, Горњем Гару, Кални, Јабуковику и другим местима.

Април — Одржан је једномесечни партијски курс за активисте са терена, у Славнику, а касније је премештен у Бучумет.

Април — У Пустој Реци је формирана стална радна бригада, која је по селима обрађивала конфискована имања и пружала помоћ у окопавању кукуруза и жетви породицама које нису имале радну снагу и чији су чланови пали у НОБ или су се налазили у јединицама НОП-а. Бригадисти су такође обучавани у руководењу оружјем. Поред осталих, у штабу је била и Лепосава Вукић, из Лапотинца, члан Српског комитета СКОЈ-а.

Април — Бугарски фашисти, користећи одсутност партизанских снага на подручју Црне Траве, продиру са јаким полицијским снагама из Предејана и спаљују око 700 зграда у Црној Трави и Броду, и истог дана се враћају у Предејане.

Април — У селу Кални формирана је Прва софијска партизанска бригада од батаљона „Христо Ботев“ и придошлих нових бораца — претежно из Софије.

Април — Формиран је Окружни народноослободилачки одбор за срезове: добрички, јастребачки и колаонички, који су до тада били у саставу Окружног НОО Лесковац. Ово се наметнуло због проширења слободне територије.

2. мај — Дошли су на слободну територију Пусте Реке (у Вујанову) Енглеска и Америчка војна мисија.

2. мај — Конституисао се новоизabrани Српски народноослободилачки одбор Пусте Реке, на састанку делегираних представника општинских одбора, одржаном у Брејтовцу.

7. и 8. мај — Одржано прво партијско саветовање за округ лесковачки у бубличкој школи. Саветовању су присуствовали изabrани делегати од свих партијских организација (ћелија КПЈ). Саветовању је присуствовало и руководство Српског комитета КПЈ са Пасјаче.

Конференцији су поднета три реферата: 1. Политичка ситуација у земљи и стеву (референт Миле Вељковић); 2. Организационо-политичка питања (референт Милија Радовановић) и 3. Развој народне власти и задаци НОО (референт Бошко Крстић).

После ове конференције Покрајински комитет КПЈ за Србију издаје окружници са анализом развоја партијских организација у лесковачком округу и поставља задатке Партији за њен даљи рад.

7. и 8. мај — Одржана је прва окружна партијска конференција КПЈ округа лесковачког — у селу Бублици (Пуста Река). Конференцији је присуствовао Петар Стамболић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

12. мај — Формирана је XII бригада НОВЈ од делова Команде места, Команде подручја, Бабичког одреда и дела Црнотравског партизанског одреда са командантом Драгољубом Петковићем Столетом и политичким комесаром Добривојем Дикићем.

20. мај — Формирана је на планини Радан, на месту зв. Јововића ливада, Прва дивизија НОВЈ у Србији — названа ХХI дивизија (доцније ХХI ударна дивизија) НОВЈ, у чији су састав ушле: IV, V и VI јужноморавска бригада НОВЈ.

Формирајући дивизије присуствовао је Светозар Вукмановић Темпо, члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ.

За команданта новоформиране дивизије постављен је Риста Антуновић Баја.

21. мај — У борби са бугарским фашистичким јединицама погинуо је Милорад Диманић Милош, начелник бригаде, на месту зв. Корубе код Црне Траве. За беспрекорно јунаштво и заслуге у НОВ проглашен је за народног хероја.

22. мај — Формирана је ХХII дивизија НОВЈ (доцније ХХII ударна дивизија), од јединица VIII, X и XII бригаде НОВЈ.

24/25. мај — ХХI дивизија НОВЈ избила је из рејона Горњег и Доњег Гајтана у рејон Мајданац — Боровци, док су са правца Тупалског виса према њој наступали делови Јужноморавске четничке групе корпуса. Ујутру, нападнути бочно од правца Мајданаца и позадине из правца Боровца, четници су се у нереду повукли на Тупалски вис.

У исто време је и ХХII дивизија НОВЈ, наступајући са Кукавице, напала четничке снаге у рејонима: Барје, Горња и Доња Оруглица и, разбивши их, наставила гоњење ка Лебану и Лесковцу.

27. мај — Издава се срез јабланички из пусторечког и формира се посебан Срески народноослободилачки одбор за Јабланицу, са председником Младеном Коцићем и секретаром Милијом Јелићем.

Мај — Формиран је омладински батаљон у Гајтану од око 180 омладинаца. Овај батаљон је радио читаве ноћи на сакупљању и превозу оружја и материјала, који су савезници бацали ноћу из авиона.

Мај — Највећа активност омладине у првој половини 1944. године осећала се у Бучумету, поред активности у Гајтану.

У Бучумету је постојало омладинско општинско руководство СКОЈ-а. Чланови руководства били су: Виденовић Мио-

drag, Анђелковић Милутин, Станковић Велимир, Павловић Ана, Богдановић Добрала, Павловић Аса, Младеновић Бошко, Ђекић Јован и Николић Стојанка.

У ово време постојали су и активи СКОЈ-а у Рујковцу, Газдару и Негосављу. Касније су формирани у Милову, Кривачи и Лалиновцу.

Мај — Формирана је VII јужноморавска бригада НОВЈ на месту зв. Таламбас (доцније X српска ударна бригада), са командантом Данилом Стефановићем и политичким комесаром Бранком Павловићем Учом.

Мај — У другој половини маја у Лебану се налазио бугарски гарнизон у јачини једног батаљона. Преко неколико комуниста, који су били у њему, вршена је припрема за предају. Ова јединица је извршила напад једнога дана на село Прекопчелице. Крећући се у колони према Царичином Граду, упала је у заседу коју је раније припремила XI бригада ХХIV дивизије НОВЈ. После позива на предају, прве две чете су одмах прешле на страну НОВЈ, док је чета са зачеља дала отпор, али је у краћој борби била уништена.

Од Бугара који су се предали формиран је самостални батаљон под именом „Георги Димитров“. Пошто је батаљон убрзо нарастао од оних Бугара који су касније заробљавани или који су прелазили на страну јединица НОВЈ — формирана је у јулу бригада под именом које је имао батаљон.

Мај — Формирана је Команда места среза пусторечког са руководством у следећем саставу:

Командант места — Васа Перовић из Обилића, комесар команде места Војкан Грујић, из Коњувца, обавештајни официр — Светозар Мильковић Тоћа, из Лапотинца, мобилни официр — Драгољуб Николић Брка, из Лапотинца, командир војне куоморе — Митар Соколовић, из Лапотинца, интендант — Костадин Мильковић из Лапотинца, командир чете при команди места — Димитрије Јовановић, из Сувог Поља, и комесар чете при Команди места Петар Папић, из Голог Рида.

Мај (или почетком јуна) — Формирана је прва среска команда места за срез лесковачки са седиштем у Горини. За команданта је постављен Алекса Јовић, из Мирошевца, за заменика команданта Прокоп Цветановић, из Беликог Трњана, а комесар је био Ика Веселиновић.

После непријатељске офанзиве, у јуну 1944. године, Команда се преместила у Барје где се приступило формирању кројачке радионице и пекаре за хлеб.

При овој команди формирано је пет чета, које су имале своје правце дејства — Барје, Оруглица, Копашница итд.

Мај — Поверенство СКОЈ-а за Јабланицу прераста у Срески комитет СКОЈ-а. Чланови су били: Булатовић Вукоје, Јевановић Чеда, Радоњић Олга, Раденковић Вукана, Дацић Михајло, Татаревић Рада, и Весковић Стева.

Организације СКОЈ-а формиране су одмах у селима: Медевцу, Стубли, Бра-

јини, Лукоњи, Тулару, Боровцу, Сијарињи, Медвеђи, Реткоцеру и Бучумету.

Мај (пролеће) — Од руководства рејонских комитета КПЈ прелази се на формирање општинских народноослободилачких одбора и то:

а) ОК КПЈ у Слишану: секретар Радивојевић Стојан и чланови: Иличић Стеван, Здравковић Драгомир и Ђикић Коста,

б) ОК КПЈ у Орану: секретар Стошић Станко, чланови: Поднућ Миљасав, Тешевић Костадин, Богдановић Станоје и Станковић Лука,

в) ОК КПЈ у Штулцу: секретар Младеновић Милутин и чланови: Станковић Никола, Стефановић Стојанча и Симић Стојанча,

г) ОК КПЈ у Коњувцу: секретар Грујић Вojкан и чланови: Милићић Светолик, Ђорђевић Драгомир, Јовић Мирко, Радивојевић Бора и Радојчић Мика.

Затим, општински комитети формирани су у Међи, Бријању, Косанчићу, Каџабаћу, Лапотинцу, Белановцу, Војнику, Магашу, Бублици и др.

Мај — Реорганизован је општински комитет КПЈ у Бучумету. Секретар је био Миљанић Милан а чланови: Ђорђевић Милоје, Милошевић Никола, Ковачевић Ђура, Милојковић Миливоје и Арсић Добропавловић.

Мај — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Дренцу. Секретар је био Сава Радивојевић, а чланови Секул Радуловић и Павле Ковачевић.

Мај — Немачке ваздухопловне снаге авионима типа „штука“ бомбардовале су Јабланицу и Пусту Реку. Том приликом порушено је неколико стотина помоћних зграда, попаљено много домаћина, поубијано на десетине невиних грађана. Главни циљеви били су: партизанска болница у Доброј Води, Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију, радионице, школе и др.

Мај — Формиран је Срески комитет КПЈ за ослобођено подручје Бувце — Оруглица. Секретар је био Стојан Миленковић, сада председник Привредне коморе Србије.

Мај — Формирана је, у селу Турјану, у Јабланици, XI бригада НОВЈ, са командатом Драгољубом Станковићем.

Мај — Срески народноослободилачки одбор Пусте Реке формира пијацу у Горњем Брстовцу, коју су користили сељаци из тог краја.

2. јун — XI јужноморавска бригада НОВЈ извршила је напад на лесковачки аеродром. У одређени минут групе су ликвидирале сва стражарска места, а посада аеродрома била је убрзо блокирана. Група Радивоја Павловића прорадла је на аеродром и освојила хангара са авионима, док су друге групе ликвидирале бункер са друге стране. Као што се очекивало, Немци су пружили жилав отпор из осталих бункера и са кућних кровова.

Очигледно је било да је непријатељ изненађен и збуњен. Јединице бригаде за свега пога сата борбе овладале су аеродромом. Главне снаге непријатеља леско-

вачког гарнизона нису ни покушале да интервенишу. Вод за демонстрацију напада на Лесковац и сувише је привукао њихову пажњу. Бугарски пук и Немци, заједно са гестаповском полицијом, у паници су запосели јужну периферију и блокове ћућа за одбрану. Непријатељ није ни слутио да је тежиште напада аеродром, а напад је енергично спроведен и испуњен сви задаци. Око 3 часа по поноћи хангари су, са четири авиона, били у пламену а стоваришта — поливена бензином — једно за другим паљена. На источном крају аеродрома горело је 10 камиона.

Борци другог батаљона подешавали су спорогорући штапци за паљење бензинског резервоара.

Нешто касније, на дати сигнал, јединице су се повукле са великим пленом и неколико заробљених Немаца — у правцу Пусте Реке. За овај напад, који је имао великолик политички и материјални успеха, бригада је похваљена од Врховне команде НОВ и ПОЈ преко „Слободне Југославије“.

2. јун — Секретар Окружног комитета КПЈ за Топлицу Радош Јовановић Сеља, послао је писмо штабу IX српске бригаде НОВЈ о ситуацији у Топлици и Јабланици.

3. јун — Четничке тројке — такозване црне тројке — заклале су Јована Јовића и Велибора Цветковића, из Брејановца, симпатизере и помагаче НОП-а.

9. јун — Формирана је XIII бригада НОВЈ у селу Букова Глава, у подножју Кукавице.

10. јун — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу Четврте српске дивизије о њеним задацима у случају непријатељске офанзиве.

10. јун — Штаб Четврте српске дивизије НОВЈ издао је наређење штабу XIII бригаде НОВЈ за напад на непријатељске гарнизоне и мерама које треба предузети у случају непријатељске офанзиве на слободну територију.

14. јун — Нападнут је Лесковац. У нападу су учествовале јединице XII и XIII бригаде НОВЈ и бугарска бригада „Георги Димитров“. Том приликом уништена је електрична централа а зграда железничке станице порушена до темеља; запаљено је шест вагона сламе, 2 цистерне бензина и 4 аутомобила. Погинуло је немачки командант станице и један бугарски официр, 7 Немаца и 3 Бугара а 2 су заробљена. Исте ноћи минерско одељење XII бригаде НОВЈ минирало је пругу код железничке станице Ђорђево. Избачен је један војни транспорт из шина; уништена локомотива и запаљено 6 вагона. Од експлозије темпираних мина, које су постављене под воз, погинуло је 45 Немаца и Бугара.

14. јун — Јединице XIII бригаде НОВЈ напале су фабрику у Вучју. Дејством једног топа и минобаца уништена је електрична централа и оштећена фабрика.

У овој акцији јединице НОВЈ нису имале губитака, сем једног рањеног друга.

Као одмазду за ово Немци и Бугари попалили су села: Мирошевце, Горину, Брезу и Барје.

16. јун — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу XXIV дивизије НОВЈ за рушење пруге и мостова и о односу према Енглеској војној мисији.

16/17. јун — Ноћу од четничке црне тројке заклани су у Лесковцу професори Душан Поповић, родом из Јелашице, и Блажко Секулић, као симпатизери и помогачи НОП-а.

18/19. јун — Наладнута је железничка станица Грделица и железнички мост код Копашнице и Грделице.

У овој акцији учествовала је XII бригада НОВЈ и III бугарска бригада НОВ. Железничка станица је потпуно уништена; убијено 13 немачких војника; пруга Предејане — Лесковац прекинута и миниран је пут на тој деоници.

18/19. јун — Јединице X бригаде НОВЈ минирале су пут Лесковац — Лебане и Лесковац — Вучје и посекле телефонске везе.

23. јун — Штаб XXI дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о борбама јединица дивизије од 14. до 22. јуна 1944. год.

24. јун — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабовима дивизија и командама подручја на територији Црне Траве, Јабланице, Пусте Реке, Топлице, Расине, Копаоника и Тимока за указивање помоћи савезничким авијатичарима и прикупљања података о непријатељским авионима и аеродромима.

26. јун — Штаб XXIV дивизије НОВЈ издао је наређење штабу XIII бригаде да достави извештаје о ситуацији на положају бригаде.

26. јун — XXIV дивизије НОВЈ водила је борбу са око 2.000 Бугара у Горњој Јабланици на положајима: Леце — Петровац — Слишане — Мијаљица. Борба је трајала од 8 до 23 часа. Јединице НОВЈ извршиле су јуриш и пртерале непријатеља за Лебане. Непријатељ је претрпео осетне губитке. Том приликом заплењено је много оружја и опреме, као и две „зорке“.

27. јун — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу XXIV дивизије НОВЈ у вези с лопуном и наоружањем дивизије и поступцима према новим борцима.

28. јун — Штаб XXII дивизије НОВЈ издао је наређење штабу XII бригаде НОВЈ XXIV дивизије НОВЈ за достављање извештаја о ситуацији у Гајтану, Лецу, Медвеђи и Сијаринској Бањи.

28. јун — При повлачењу, за време непријатељске офанзиве, настрадала је болница XXIV дивизије НОВЈ код Свирца — Стара Бања од стране Балиста и Немаца, који су убили преко 100 рањених бораца НОВЈ. Том приликом погинуо је и

командант омладинског батаљона XIII бригаде НОВЈ Борко Станковић Ђулавка, родом из Мирошевца.

Јун — Наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ Четврта српска дивизија преименована је у Двадесет четврту дивизију НОВЈ.

Истом наредбом преименоване су и неке друге јединице НОВЈ: Прва у Двадесет прву дивизију НОВЈ, Друга у Двадесет другу дивизију НОВЈ и Трећа у Двадесет трећу дивизију НОВЈ.

Јун — Са дужности помоћника комесара Друге јужноморавске бригаде НОВЈ дужност секретара Среског комитета КПЈ за Лесковац преузима Стојан Николић Јоле, по налозу друга Стамболића.

Чланови овог комитета били су: Веселиновић Илија, Ивановић Вида — Вера, Аранђеловић Добризоје, Лазаревић Гојко и Стојановић Радисав.

У овом саставу комитет је функционисао до децембра 1944. године, када је за секретара дошао Стојан Миленковић, а друг Николић отишао за повереника Окружног народнослободилачког одбора у Лесковцу. Као нови чланови у комитет су ушли следећи другови: Виденовић Александар Џале, Михајловић Петар Луња, Станишић Станко и Митић Владмир, као омладински руководилац.

Јун — Жене Јабланице и Пусте Реке појрећу свој лист „Јабланичанка у борби“. То је био први лист који је организација жена покренула у Србији. Садржина листа била је мобилизаторског карактера. Уредник листа била је Разуменка Петровић Зума. Кроз лист су посебно истицане поједине храбре жене и мајке чији су му жејеви и синови у НОВЈ или погинули.

Јун — У Гегљи је створен нов партијски актив. Чланови актива били су: Стошић Вида, Станковић Воја и Антић Борисав.

У Кривачи се тада ствара актив од: Светислава Зарића, Милана Николића, Стојановића, Станка Величковића и Стојана Младеновића.

Јун — У Орану је одржано Окружно саветовање жена у присуству Спасеније Бабовић Џане. Саветовању су присуствовале жене из околине Косанчића, Јабланице, Добрчића и Топлице. Оно је трајало два дана. Жене су затим у Коњувцу приредили свечани дочек бригадама које су долазиле са Пеком Дапчевићем на челу.

Јун — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Лецу. Чланови ове организације били су: Радоњић Олга, секретар, Тодоровић Раде, Раденковић Вукана и Зејак Војислав.

Јун — Одржано је дводневно саветовање партизана Горње Јабланице у Сијаринској Бањи, на коме је претресена ситуација на ослобођеној територији и донети закључци за даљи рад.

Јун — У јунској офанзиви четници Кесеровића зверски су заклали Саву Филиповића, старог члана КПЈ, инструктора Команде места јабланичког среза. Истовремено су ухваћени и Јубица Никчевић и Милан Филиповић, такође чланови СКОЈ-а зверски убијени.

- Јун** — Формиран је Срески комитет КПЈ за косачнички срез. Секретар је био Стојан Миленковић.
- Јун** — Реорганизован је Срески народноослободилачки одбор за срез Лесковац, на састанку одржаном у Барју. Формирана су поверишишта по секторима на челу са члановима одбора као повериеницима. Председник је био Сотир Џојић а секретар Воја Филиповић.
- Јун** — У Лесковцу је појачан терор непријатеља, у првом реду четника и љотићеваца. Половином године у Лесковцу је дошао тзв. Гвоздени пук љотићеваца под командом Марисава Петровића, познатом по злу у Крагујевцу. Они су извршили пошкољ над партизанским породицама. Заклали су Профира Стојиљковића и Тодора Стојановића.
- Јун** (или почетак јула) — Формиран је Срески одбор АФЖ-а среза Лесковац. Руководилац одбора — секретар — била је Вида Стаменковић (илегално име: Вера Козак), а чланови: Добрила (илегално име Невенка), Трајка Тодоровић, из Тодоровца, Љуба Џојић, Јана Џојић, Стојанка Станковић, из Гарине, Радуњка Станчић, из Пресечине и Живка Стојиљковић, из Лесковца.
- 6. јул** — Штаб ХХII дивизије НОВЈ издао је заповест штабовима X, XI и XII дивизије НОВЈ за напад на четнике Заплањског корпуса.
- 9. до 12. јул** — Јединице ХХII дивизије НОВЈ разбиле су око 2.000 четника на рејону Бабичке горе и Заплења.
- 10/11. јул** — Стигао је авионом новоодређени Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију, на аеродром у Косанчићу — у Пустој Речи. Са Главним штабом дошла је и Војна мисија СССР за Србију.
- До тада командант Главног штаба био је Петар Стамболић. Том приликом је дошао за команданта Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију Коча Поповић, в. д. политикомесара постао је Мома Марковић, а начелник штаба Рудолф Приморац.
- 13. јул** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима XIII и XV српске бригаде НОВЈ за затварање правца од Лесковца, Лебана и Вучја.
- 18. јул** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за пребацивање XI бригаде НОВЈ у рејон Статовца и стављање бугарске бригаде „Георги Димитров“ под команду ове дивизије.
- 18. јул** — Одржана је седница Среског НОО среза јабланичког, на којој су истакнути сви задаци које народна власт треба да решава на ослобођеној територији, укључујући и борбу противу непријатеља и снабдевање јединица НОВЈ.
- 19. јул** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за одбарну сектора Пуста Река — Топлица.
- 19. јул** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабовима XI, XV, XVII и XIX бригаде НОВЈ и бугарске бригаде „Георги Димитров“ за одбрану слободне територије од бугарских и четничких јединица.
- 19. јул** — Извршен је напад непријатеља са полуокружне основице Куршумлија — Туларе — Прокупље — Косанчић — Лебане. Јединице ХХI, ХХII, ХХIV и ХХV дивизије НОВЈ, чије је укупно бројно стање било око 5.000 бораца, пружиле су жесток отпор, али услед надмоћности у људству и техници непријатељ је успео да продре на слободну територију.
- 12. јул** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабовима ХХI, ХХIV и ХХV дивизије НОВЈ за мањеварску борбу против непријатељских јединица.
- 21. јул** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима XI, ХIII, XVII и XIX српске бригаде НОВЈ и бугарске бригаде „Георги Димитров“, у вези са непријатељском офанзивом на слободну територију у Топлици и Јабланци.
- 24. јул** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабовима: ХХI, ХХIV и ХХV дивизије НОВЈ за наступање у правцу Гњилана.
- 25. јул** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабовима ХХI, ХХIV и ХХV дивизије НОВЈ за наступање правцем Врућица — Г. Шипашница — Кололеч — Корешин.
- 25. јул** — Штаб ХХI дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима IV, V и VI бригаде НОВЈ за наступање у правцу Веља Глава — Огаште — Берivoјце — с. Корешин — према Гњилану.
- 25. јул** — Штаб ХХV дивизије НОВЈ издао је заповест штабовима XVI, XVII и XIX бригаде НОВЈ за наступање правцем Врућевци — Кололеч — према Гњилану.
- 28. јул** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХI дивизије НОВЈ да пређе комуникацију Лесковац — Лебане и наступа у правцу планине Радана и Топлице.
- 28. јул** — Командант ХХI дивизије НОВЈ Милоје С. Милојевић издао је наређење штабовима IV и VI бригаде НОВЈ у вези са преласком комуникације Лебане — Лесковац.
- 28. јул** — XIII бригада НОВЈ води борбу са балистима на Вељој Глави. У овој борби погинуо је командант бригаде Стеван Венчетић, родом из Косанчића и други.
- 29. јул** — XVII бригада НОВЈ (ХХIV дивизије) водила је борбу код Гргуровца противу Бугара и Немаца. Бригади су притекле у помоћ јединице једног батаљона VI бригаде и XV бригаде НОВЈ. Пред снажним јуришом бугарски фашисти су се морали повући у паничном бекству.
- У овој борби убијена су 142 непријатељска војника, од чега 127 Бугара и 15 Немаца, а заробљено 28 бугарских и 8

немачка војника. Од оружја је зафлешено: 3 тешка митраљеза, 10 пушкомитраљеза, 5 „зорки“, 20 аутомата, око 130 пушака, 2 минобаца, 3 радио станице, 20 коња и већа количина муниције и друге војничке опреме.

На страни јединица НОВЈ било је 6 мртвих и 17 рањених. Експлодирали су два минобаца и сва њихова посада је уништена. Незаборавна је храброст пушкомитраљесца из Коњувца, који је сам убио 20 Бугара, а кад му је муниције нестало пао је и сам мртав, затим Будимира Милићевића и Рајка Бутуровића, ко-манданта 4-ог батаљона, који је, рањен у леву руку, наставио да се бори па је из револвера убио 8 бугарских војника и једног подофицира.

30. јул — Одржано је саветовање партијских активиста лесковачког и топличког округа, на планини Кукачи, под руководством Петра Стамболића. Том приликом је било речи о припремама за рад у новоствореним условима, а нарочито о потреби оснивања и јачања организација НОФ. После овог саветовања приступило се оснивању месних и сеоских организација Народног фронта.

31. јул — Штаб Јастребачког НОП одреда послао је извештај штабу ХХI дивизије НОВЈ о преношењу рањеника из дивизијске болнице из Славујевца у Придворицу.

31. јул — Штаб ХХI дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима IV, V и VI српске бригаде НОВЈ за наступање у правцу пла- нине Радана и Соколовице.

Јул — Почиње велика непријатељска офанзива — последња офанзива непријатељских снага у овом крају

Сва омалдина из радних јединица и из организација, нарочито из Гајтана и Бу- чумета, одступа заједно са војском. Тако је од теренских радника и омладине ство-рен један посебан војни батаљон који учествује у борбама све до краја офанзиве.

Јул — Формирана је Српска команда места за Јабланицу у Медвеђи, после VII непријатељске офанзиве. Први командант је био Мирко Блечић, затим је дошао за ко- манданта Јездимир Дедић. Заменик кома- нданта био је Сима Кецојевић а комесар Никола Радојевић, мобилни официр Во- ра-Драшко — брат Боже Дрничког, а обавештајни официр Радојевић из Ту- лара.

Поред српске команде места постоја-ле су команде места у Лецу, Медвеђи, Тулару, Сијаринској Бањи, Бувцу и Бу- чумету. То су у ствари биле чете српске команде места.

Јул — Код Радевачке чесме заседао је Врховни штаб НОВ и ПОЈ за Србију, под ру-ководством Коче Поповића, и донео важне одлуке о даљим операцијама проби-јања напријатељског обруча и спасавању рањеника, јер их је било доста и кретали се заједно са јединицама НОВЈ.

Јул — Четници су у селу Магашу убили 9 ро- дољуба, међу којима је било 7 жена.

Јул — Убијен је од стране злогласног Зотовића, првоборца и секретар градског бироа

КПЈ за Лесковац Милутин Смиљковић, родом из Прибоја.

Јул — У рејону Бабичке горе разбијене су че-тничке јединице Нишавског четничког од-реда. Непријатељ је имао 40 мртвих и 70 заробљених.

Јул — Одлуком Главног одбора УСАОС-а про-глашен је омладински батаљон IV српске бригаде НОВЈ (Црнотравски) за најбољи омладински батаљон у Србији.

Јул — Три партизана — са Стојанчом из При-дворице на челу — сусрела су бугарску комору на путу Лесковац — Лебане, из-међу села Пертата и Бошњаца, разоружала војнике, запалила сламу коју су Бугари терали за своје потребе, и тако разоружане бугарске војнике упутила у Лебане.

Јул — Формиран је Општински НОО у Бувцу. Председник овог одбора био је Ранђел Јовановић, а секретар Станко Недељ-ковић.

1. август — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију дао је упутство Окружном комитету КПЈ за Лесковац о мобилизацији људства за партизанске одреде и команде места.

1. август — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је наређење штабу IV, V и VI српске бри-гаде НОВЈ за напад на четничке снаге на простору с. Арбанасце — Статовац — Бласово.

1. август — Штаб V српске бригаде НОВЈ по-слао је извештај штабу ХХI дивизије НОВЈ о распореду јединица бригаде.

3. август — Политички комесар ХХI дивизије НОВЈ Риста Антоновић послао је писмо команданту исте дивизије, Милоју Милојевићу, о ситуацији на положају бригада.

5. август — Штаб XV српске бригаде НОВЈ по-слао је извештај штабу ХХI дивизије НОВЈ о распореду јединица бригаде и непријатељским снагама на простору Секи-рача — Стубла — Шилово — Медвеђа.

5. август — Штаб XI српске бригаде НОВЈ ХХIV дивизије послао је извештај штабу ХХI дивизије НОВЈ о непријатељским снагама на подручју Радана и Гајтана.

6. август — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу XIII бригаде ХХIV дивизије НОВЈ за рушење железничке пруге Лесковац — Врање и друма Лесковац — Лебане и прикупљање пода-така о непријатељу у Јабланици и Пустој Реци.

6. август — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу XXV дивизије НОВЈ за пребацивање на подручје Бабичке горе и Заплања.

- 7. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о распореду XVII српске бригаде НОВЈ и бугарске бригаде „Георги Димитров“ и о борби против четника на Реткоцеру.
- 7. август** — Штаб ХХI дивизије НОВЈ издао је наређење штабу VI српске бригаде НОВЈ за извиђање непријатељских снага у правцу: Власово — Статовац — Арбанашка — Товрљане.
- 9. август** — Штаб ХХV дивизије НОВЈ издао је заповест штабовима XVI, XVIII и XIX бригаде за напад на бугарске граничне карауле на сектору Доња Лопушња — Крушевица и пребацивање на подручје Бабичке горе и Заплања.
- 11. август** — Штаб ХХV дивизије НОВЈ издао је заповест штабовима XVI, XVIII и XIX српске бригаде НОВЈ да заузму положај на простору: Доњи Душник — Сопотница — Шебет — Вел. Крчмар — Личје — Јарсеново и да врше извиђање према Нишу, Лесковцу и Белој Паланци.
- 11. август** — Јединице ХХIV дивизије НОВЈ напале су недићевце и четнике на положају: Гегља — Прекопчелица — Косанчић — Обилић — Црнатово. У овим борбама погинуло је 20 четника и командант копаоничке чете.
- 12. август** — Јединице ХХIV дивизије НОВЈ напале су четнике и добровољце на положају Прекопчелице и одбациле их ка Лебану, а непријатељ се са положаја Косанчић — Обилић повукао ка Петровцу и Доброј Глави. Непријатељ је имао 15 мртвих и више рањених.
- 12. август** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за пребацивање XVII српске бригаде НОВЈ за простор Шиловачка коса — Тупалски вис, ради прихватавања Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију и дивизијске болнице.
- 12. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о борбама против четника код Лебана и Косанчића.
- 14. август** — XIII бригада НОВЈ водила је тешку борбу са недићевцима Зотовића и Стикића, којима је био један део моторизованих делова Немаца и 2 тенка. Ови непријатељски делови напали су од Лесковца у правцу Мирошевића, у намери да продру у слободну територију. Дочекао их је Омладински батаљон и у току борбе убио 10 а ранио преко 30 непријатељских војника. Непријатељ је натеран у бегство према Лесковцу. Међу рањенима налазио се и издајник злогласни Зотовић, кога су однели на носилима.
- 16. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је заповест штабовима XI, XIII и XV бригаде НОВЈ за напад на Лебане.
- 17. август** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење командама подручја за стварање радионица при командама места и о начину снабдевања оперативних јединица.
- 17. август** — Јединице ХХIV дивизије НОВЈ — XIII бригаде — ослободиле су Вучје.
- 18. август** — Јединице ХХIV дивизије НОВЈ коначно су ослободиле Лебане, којом приликом су заробљена, поред осталог материјала, и 2 топа, који су припадали бугарским окупаторским јединицама. То је прва ослобођена варош у Србији.
- 18. август** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за обезбеђење и пребацивање Енглеске војне мисије на терен Ништогског НОП одреда ради прихватавања и евакуације рањеника ХХII дивизије НОВЈ за Италију.
- 18. август** — Штаб оперативне групе дивизије издао је наређење штабовима Друге пролетерске и Пете дивизије НОВЈ за дејство на простору: Горња Јабланица — Косаоница — Арбанашке планине — Куришумлија — Копаоник — Блаце.
- 19. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију извештај о ослобођењу Лебана.
- 20. август** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за прихватавање рањеника ХХII дивизије НОВЈ на Кукавици и обезбеђење аеродрома у Бојнику.
- 20. август** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за извлачење заплењеног материјала и рушење војних објеката у Лебану.
- 20. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Оперативном одељењу Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију о борбама за ослобођење Лебана.
- 21. август** — Штаб ХХII дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о ситуацији у Црној Трави и борбама против Бугара код Криве Феје и Несврте.
- 22. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о распореду бригада и непријатељским снагама у селима око Лесковца.
- 23. август** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу Друге пролетерске дивизије НОВЈ за размештај Друге пролетерске бригаде на простору: Гајтан — Власово — Ђаке — Марков вис (К 1085) — Леце.
- 23. август** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за формирање пољске батерије при дивизији.
- 23. август** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за рушење пруге Дољевац — Лесковац — Граделица и дистављање података о ситуацији у Лесковцу.
- 23. август** — У рејон Косаоница — Горња Јабланица — Пуста Река стигла је Друга пролетерска дивизија НОВЈ.

- 23. август** — Непријатељ је са 4 тенка, 2 камиона и 60 војника кренуо ка селу Бошњацу. Делови XXIV дивизије НОВЈ после краће борбе натерали су непријатеља на повлачење. У ствари ово је било насиљно извиђање од стране немачких снага са покушајем организовања противнапада на Лебане.
- 24. август** — Главни штаб НОВ И ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за пребацивање једног бугарског батаљона на десну обалу Јужне Мораве.
- 24. август** — Штаб ХХII дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима 8. и 10. бригаде НОВЈ за размештај на простору Црне Траве.
- 24. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је наређење својим бригадама за напад на пругу Дољевац — Лесковац — Грделица.
- 24. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о непријатељским снагама у Лесковцу и околини.
- 25. август** — Штаб ХХII дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима 10. и 12. бригаде НОВЈ за напад на железничку станицу Предејана.
- 24. август** — Формиран је Оруглички партизански одред јачине 400 људа. Одред је дејствовао на сектору Оруглица — Пољаница.
- 25. август** — Јединице ХХII дивизије НОВЈ напале су и дигле у ваздух железнички мост на Јужној Морави код Предејана. Мост је био железничке конструкције, дужине 60 метара. Срушена су и три пропуста у дужини од 1.500 метара јужно од Предејана и 500 м. северно од Предејана. На друму су срушена два дрвена моста; један јужно а друга северно од Предејана.
- 26. август** — Јединице ХХIV дивизије НОВЈ напале су комуникације Дољевац — Лесковац — Грделица. Пруга је прекинута на више места.
- 26. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о нападу на железничку пругу Лесковац — Дољевац и о непријатељским снагама у Лесковцу и околини.
- 26/27 август** — После непријатељске офанзиве и наше контраофанзиве, одржано је партијско саветовање у Црквици, на коме су поред осталих били и Благоје Нешковић, Џана Бабовић и Риста Антуновић.
- 27. август** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за прикупљање података о јачини немачких и бугарских снага у Дољевцу, Лесковцу и Грделици.
- 28. август** — Штаб ХХII дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о акцијама дивизије на прузи Лесковац — Владичин Хан и о предстојећем нападу на Власотинце.
- 28/29 август** — Једанаеста бригада ХХIV дивизије НОВЈ напала је спољну одбрану Лесковаца на линији: Ђеновац — Турековац — Стопање — Винарец. У току борбе непријатељ је одбачен у рејон Стопања или наши делови су се морали повући због неуспелог напада код Ђеновачког моста. Пруга Дољевац — Грделица порушена је на више места.
- 29. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима XI, XIII и XV бригаде НОВЈ за демонстративан напад на Лесковац и рушење пруге Дољевац — Грделица.
- 29. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о борбама против четничка, недићеваца, љотићеваца и белогардејца код Лесковаца.
- 30. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о акцијама на прузи Дољевац — Лесковац — Грделица и распореду јединица дивизије.
- 30. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је заповест својим бригадама за напад на Лесковац.
- 30.31. август** — У току ноћи ХХIV дивизија НОВЈ напала је на Лесковац. Лево крило дивизије успело је да одбaci непријатеља са спољне линије одбране у град, али, интервенцијом тенкова и јаке артиљеријске ватре, непријатељ је повратио свој положај. Непријатељ је имао 40 мртвих и више рањених. Заплењен је један тежак митраљез, пушчана муниција и неколико мина за баџац.
- 31. август** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о резултатима напада на Лесковац.
- Август** — Окружни одбор УСАОС-а почeo је да издајe лист „Млади антифашисти“. Лист је углавном третирао активност омладине и политичко, културну проблематику. Уредништво је имало дописнике у општинским центрима, који су достављали материјал о активности омладине на својој територији.
- Август** — Формиран је Окружни народноослободилачки одбор фронта за округ Пирот. За председника је изабран Милан Бошковић, а за секретара Драгомир Николић Аца.
- Август** — Формирана је партијска организација у Штулцу са члановима: Ђорђем Стошићем, Гајтом Пешићем и Александром Цветковићем.
- Август** — Формиран је Срески народноослободилачки одбор фронта среза власотиначког. Председник је био Раде Милошевић а секретар Бора Ђикић.
- Август** — Формиране су основне партијске организације (ћелије КПЈ) и то: у Сијаринској Бањи од чланова: Јездимира Дедића, Крсте Николића и Илије Кнежевића.

У Сијарићи од чланова: Милентија Михајловића, Душана Радовчанина, Милорада Миљковића, Плане Новаковић и Виде Вучковић.

Август — Дошли су на слободну територију Пусте Реке Рато Дугоњић, секретар Централног комитета СКОЈ-а, и Милијан Неночић, члан ЦК СКОЈ-а. Они су одржали саветовање са омладинским руководиоцима лесковачког округа у Орану, на коме су делегати износили своје утиске, запажања и проблеме.

Дугоњић је на овом саветовању указао на извесне грешке у раду ове организације и на то да СКОЈ треба да се оријентише на УСАОЈ и да се у сваком селу формира скојевска организација где је до тада није било.

Август — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Цекавици. Секретар је била Олга Михајловић а чланови Младен Миљковић и Станко Николић.

Август — Срушени су сви прилази и мостови преко Јабланице у селима Ђеновцу и Божићацу.

Август — Срески народноослободилачки одбор Лесковац сели се из Барја у Вучје и ту функционише као највећи орган народне власти на ослобођеној територији.

Август — Једанаеста бригада ХХIV дивизије НОВЈ држала је положај Лебане — Џерница — Горње Стопање. Борбе су се водиле са Немцима и четницима. Већи број четника, махом насило мобилисаних, побегао је из четничких јединица Драже Михајловића и дошао у бригаду.

Август — Формиран је НОФ у селу Мајковцу од чланова: Митића Бранка, Ђорђића Александра и Момчиловића Миличића. У име Среског одбора НФ одбор је формирао Рака Петровић из Речице.

Август — На коси код Печењевца задржала се, направивши логор, једна дивизија Бугара, која је пошла за Бугарску. Пошто покушаји за преговоре нису успели, јединице два батаљона XI бригаде НОВЈ извршиле су напад и заробиле око 100 Бугара, 4 топа, 9 митраљеза, 30 коња и разног другог материјала. Јединице НОВЈ нису имале ни мртвих ни рањених.

Август — Одржана је среска конференција у Лебану, на којој је изабран Срески народноослободилачки одбор фронта за срез Лесковац. Председник је био Станојевић Јован, из Вучја а секретар Николић Стојан Јоле, такође из Вучја.

Август — Реорганизован је Градски народноослободилачки одбор за град Лесковац, који се привремено био сместио у Вучју. Председник је био Тодор Митић Чекерка, а секретар Добривоје Аранђеловић.

Август — На подручју Поречја и рејона X бригаде НОВЈ формиран је Лесковачки партизански одред, који је обезбеђивао подручје реке Ветернице, према Гњилану, да се овим путем Немци не би извлачили. Касније је одред реорганизован у страже и команде места.

Август — Одржан је курс за привремене учитеље у Броду. Предавачи на курсу су били: професор из Пирота Ђоки Н. Михајло, звани Рус и још један друг. Курс је посећивало 180 омладинаца, углавном оних који имају нешто од ниже гимназије или неке стручне школе. Са завршетком курса и одређивањем привремених учитеља по селима почела је настава на територији Црне Траве.

- 2. септембар** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наређење штабу ХХIV дивизије НОВЈ за рушење железничке пруге Ниш — Скопље.
- 2. септембар** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима XI, XIII и XV бригаде НОВЈ за напад на железничку прругу Ниш — Скопље и Дольевац — Прокупље.
- 3. септембар** — XII бригада ХХIV дивизије НОВЈ очистила је Бабичку гору од четника. Заробљена је цела друга нишавска четничка бригада од 170 људи и командант треће нишавске четничке бригаде. Убијено је 15 четника а заплењено 80 пушака, 2 камиона и 4 пушкомитраљеза.
- 4. септембра** — Штаб ХХII дивизије НОВЈ послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о војно-политичкој ситуацији на територији дивизије.
- 4. септембар** — XI бригада ХХIV дивизије НОВЈ напала је бугарски тутук у Печењевцу. Бугари су одступили преко Мораве и ка Дольевцу. Заробљено је 3 официра и 45 војника. Заплењено је 5 тешких митраљеза, 3 пушкомитраљеза, 20 пушака, 45 коња, 17 сандука топовске муниције и 6.000 пушчаних метака и другог материјала.
Истога дана мост на Јабланици у Печењевцу је срушен, као и пруга Лесковац — Грделица прекинута на више места и срушен је железнички мост на зљевачкој реци.
- 5. септембра** — XI бригада ХХIV дивизије НОВЈ порушила је мост на Пустој реци код Пуковца. У Брестовцу је запалила 20 вагона и железничку станицу. У Печењевцу су запаљена 2 вагона са материјalom.
- 5. септембра** — XIII бригада ХХIV дивизије НОВЈ порушила је железнички мост на копашничкој реци између Лесковца и Грделице и запаљена зграда железничке постаје у Ђорђеву.
- 5. септембар** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је заповест штабовима XI, XIII, XV и XVII бригаде НОВЈ за напад на железничку прругу Грделица — Лесковац — Брестовац и Дольевац — Прокупље.
- 6. септембар** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је наређење подређеним бригадама за напад на немачке колоне и рушење пруге и других комуникација на релацији Грделица — Дольевац.
- 6. септембар** — Јединице ХХIV дивизије НОВЈ порушиле су пругу између Брестовца и Печењевца, као и између Лесковца и Грделице. Спаљене су железничке станице

у Печењевцу и Грделици. Бачен у ваздух железнички мост код Печењевца. Срушен је на прузи код Грделице гвоздени мост на Јужној Морави. У Грделици заплењено много разног материјала — штофа, масти, 4 писаће машине, а убијено је том приликом 6 Немаца.

6. септембар — Савезнички авиони бомбардовали су Лесковац. Погинуло је преко 500 Немаца, 200 четника и 300 добровољаца као и преко 3.500 цивилних лица.

7. септембар — Одржана је редовна седница Извршног одбора НОО округа лесковачког — у Лебану. На овој седници дискутовало се о извештајима српских народнослободилачких одбора, о раду одељења Окружног одбора, о склопштини Главног НОО за Србију о организацији Црвеног крста.

8. септембра — Са подручја бувске општине ступило је у НОВЈ око 800 бораца.

8. септембар — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај штабу 13. корпула НОВЈ о распореду и јачини непријатељских снага у Лесковцу и околини и нападу јединица на железничку пругу Грделица — Дольевац.

8. септембар — Код Печењевца оштећен је један немачки тенк пошто је нашао на мину. Код Грделице Немци су напали делове XIII бригаде НОВЈ. Напад је одбијен и заробљено 11 Немаца, од којих један официр. Заплењено 2 митраљеза, 12 пушака и 15.000 метака. Предalo се јединицама НОВЈ 40 четника и Арнаута.

9. септембар — ХХIV дивизија НОВЈ на сектору Прокупље — Лесковац — Грделица напада пролазеће немачке колоне.

Јединице XIII бригаде НОВЈ срушиле су један мост на Јужној Морави јужно од Грделице.

10. септембар — Новоослобођени град Лебане доживео је диван призор који не памти у историји свога постојања. Од самог јутра па све до подне ишли су поворке жена са транспарентима и заставама. — Пробудио се до јуче успавани град Лебане; пробудила га жива сила борбених жена лесковачког округа. Достојанствене, поносне и уздигнута чела корачају жене — борци улицама којима је до јуче шетао окупатор и његови помагачи. Око подне сакупило се око 2.500 жена.

Прва конференција жена претворила се у манифестациони збор. Звук трубе, која је објавила почетак конференције, прекинуо је жагор, смех, музiku и песму, која се орила на све стране. Хиљаде очију жена гледају радознато у трибину на којој се налазила председник Јелена Миљковић, из Лесковаца. Конференцију је отворила другарица Мара и изневши у неколико речи значај конференције дала је реч Разуменки Петровић Зуми. Она је одала муно признање женама учесницама НО рата.

На конференцији је говорио и Риста Антуновић о улози жена у ослободилачком рату и њеном доприносу у тој борби, као и о успесима наше Народноослободилачке војске.

Затим је говорила у име санитетске школе Смиља, која је истакла улогу жење болничарке и позвала жене да масовније приступају НО војсци; Сава Ковачевић, која је четири сина, кћер и мужа послала у НОВЈ, такође је говорила о улози жене, а у име жена Горње Јабланице конференцију је поздравила Станица.

Јованка Миљанић Џана прочитала је поздравне телеграме, које је конференција упутила другу Титу, женама Совјетског Савеза и женама Америке и Енглеске.

На крају је изабран Окружни одбор АФЖ-а од 60 чланица, у коме су биле жене из свих срезова.

10/11. септембар — Јединице ХХIV дивизије НОВЈ поново су напале Лесковац. Непријатељу је брзо стигло појачање из Ниша те напад није успео, али је непријатељ имао 150 погинулих и рањених. Уништена су два камиона и оштећена два тенка. Срушен је железнички мост на Ветерници. Губици дивизије: 3 мртва и 18 рањених. Том приликом предalo се 100 непријатељских војника.

12. септембар — Из села Јарсенова одлази у XII бригаду ХХII дивизије НОВЈ 128 нових бораца.

15. септембар — Штаб ХХII дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима 10. и 12. бригаде НОВЈ, Бабичком одреду и Власотиначкој бригади, као и команди батерије дивизије за напад на Власотинце.

15. септембар — Омладински батаљон XIII бригаде ХХIV дивизије НОВЈ, у грделичком теснацу, напао је Немце и нанео непријатељу следеће губитке: убијено 90, заробљено 5. Заплењено 6 пушака, 6 пушко-митраљеза, тешки митраљез, 18 буради бензина, 4 радио-станице, 3 радио-апарата, 50 пари војничког одела, 35 ћебади. Губици батаљона: 1 мртав и 3 рањена.

17. септембар — Одржана је конференција Народноослободилачког одбора среза Лесковац којој су присуствовали поред српских општински и сеоски одборници.

На овој конференцији, која је одржана у Вучју, претресани су задаци одбора у новим условима. Референти су били: Стојан Николић — Јоле, Светозар Костић и други.

17. септембар — Штаб ХХII дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима бригада за једнично дејствовање са Првом пиротском бригадом на правцу Свође — Голема Њива — Загорски рид.

17. септембра — Одржана је у Лебану друга конференција антифашистичке омладине округа лесковачког. Конференцији је присуствовало око 300 делегата из свих крајева округа. На овој конференцији изабран је Окружни одбор УСАОС-а.

18. септембар — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о борбама дивизије од 4. до 17. септембра 1944. год.

- 19. септембра** — Јединице ХХII дивизије НОВЈ водиле су борбу са непријатељем (Немцима) на линији Модра Стена — Свође, дуж друма Свође — Власотинце. Непријатељу су нанети велики губици. У овој борби непријатељ је употребио и авијацију, која је у недостатку бомби бацила на незаштићено становништво парчад гвожђа.
- 19. септембар** — Омладински батаљон XIII бригаде ХХIV дивизије НОВЈ напао је једну немачку колону у Грделичком теснацу, која је имала намеру да се из Лесковца пробије према Врању. Са згодних положаја и вештим маневром убијено је 150 немачких војника, заробљено 10 Немаца и 20 четника, уништено 5 камиона. Заплењене 4 радио-станице и други ратни материјал.
- 19. септембар** — Одржана је у Вучју седница Среског НОО среза Лесковац. На овој седници формирана су нова одељења — одбора, као што су: управно одељење, одељење за социјално старање и народно здравље и одељење за народну привреду.
- 19. септембар** — Формиран је Општински комитет КПЈ у Бувцу. Секретар комитета био је Станко Недељковић а чланови: Радисав Стојановић, Никола Стаменковић и Јован Беличковић.
- 20. септембар** — Јединице ХХIV дивизије НОВЈ — део бригаде — напале су спољну одбрану Лесковца. После борбе, која је трајала целу ноћ, непријатељ је натеран у град, одакле је продужио са одбраном. Јединице НОВЈ задржале су се на положају: Чифлук Мира — Доње Стопање — Доње Синковце — Хисарски венац.
- 20. септембар** — Штаб ХХII дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима X и XII бригаде, Бабичког партизанског одреда и Власотиначке бригаде за напад на Власотинце.
- 21. септембар** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и НОЈ за Србију и XIII корпуса НОВЈ о распореду, јачини, нумерацији непријатељских снага и о нападу дивизије на Лесковац.
- 21. септембар** — Немци, појачани снагама из Ниша, одбацали су XIII бригаду ХХIV дивизије НОВЈ са положаја на Хисару код Лесковца, на пољазни положај. Остале јединице ове дивизије задржале су се на заузетим положајима.
- 21. септембар** — Одржан је масован збор у ослобођеном Вучју, на коме су окупљеном народу говорили Петар Стамболић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију, и Риста Антуновић, секретар ОК КПЈ Лесковац.
- 22. септембар** — Јединице ХХII дивизије НОВЈ — X бригада и Бабички одред — напале су непријатељски гарнизон у Власотинцу. У току ноћи наше јединице продрле су у град. Четници и недићевци задржали су се само у појединим зградама, из којих су се упорно бранили. Ујутру, 23 септембра, наше јединице повукле су се из града на своје пољазне положаје. Губици непријатеља: 18 мртвих и 32 рањена. Наши губици: 7 рањених.
- 23. септембар** — Јединице ХХIV дивизије НОВЈ порушиле су све тунеле и мостове на обема комуникацијама преко Јужне Мораве између Грделице и Пердејана. Путеви су минирани.
- 23. септембра** — Штаб ХХIV дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима Врањског, Лесковачког, Горњојабланичког, Пусторечког, Јастребачког и Расинског НОП одреда да дејствују против непријатеља на својим секторима.
- 24. септембра** — XV бригада ХХIV дивизије НОВЈ напала је једну немачку колону која се кретала од Ниша ка Лесковцу. После трочасовне борбе непријатељ је успео да се пробије ка Лесковцу, уз губитак од 15 мртвих. Наши снаге нису имале губитака.
- На путу Лесковац — Ниш непријатељска колона је наишла на Минско поље. Уништен је један камион а оштећена два тенка.
- 24. септембра** — Одржана је среска конференција омладине Пусте реке у Доњем Коњијевцу којој је присуствовало око 500 омладинаца и омладинки и око 100 пионира. Најорганизованји су дошли омладинци и пионери Петровца и Лапотинца, који су носили заставе, пароле, дрвене пуштке и макете авиона.
- На овој конференцији је изабран Срески одбор УСАОС-а за пусторечки срез.
- 26. септембар** — Други батаљон Лесковачког партизанског одреда водио је борбу са око 20 четника код села Губеревца. Непријатељ је потпуно разбијен уз губитке од 4 рањена и 4 заробљена. Наши снаге нису имале губитака.
- 26. септембар** — Омладински батаљон XIII бригаде ХХIV дивизије НОВЈ сачекао је у грделичком теснацу једну непријатељску колону, која се хтела пробити из Лесковаца кају. Непријатељ је потушен и био је приморан да се врати у Лесковац, уз губитке од преко 100 мртвих. Заплењено је 6 пушкомитраљеза, 3 радио-апарата, 20 сандука муниције, бензина и др. Уништено је 6 камиона.
- 27. септембар** — Формирана је пионирска бригада у општини Лапотинце од 210 пионира. За команданта бригаде изабран је Чеда Петковић, из Петровца, а за комесара Стеван Соколовић, из Лапотинца, који је у исто време као представник пионира изабран у Срески одбор УСАОС-а. Бригада је састављена од три батаљона.
- Пионирски су помагали радним четама у брању кукурузу, прикупљали су прилоге и вежбали у руковању оружјем импровизијама дрвеним пушкама.
- 27. септембар** — Јединице ХХII дивизије НОВЈ водиле су јаку борбу на линији: Црвена Стена — Свође — Власотинце. Једна бригада ове дивизије потиснута је

непријатеља из Равне Дубраве и Гадића Хана, наневши непријатељу велике губитке.

27. септембар — Одржана је у Слишану седница Извршног одбора Народноослободилачког одбора округа Лесковац, на којој су претресана веома важна питања као:

— Најпре уредаба, правилника и наредби Главног НОО за Србију о устројству народноослободилачких одбора, образовању комисије за утврђивање ратних злочина и формирању народних судова; проучен је правилник о избору народноослободилачких одбора, питање додељивања „Сломенице 1941“; наредба маршала Тита о поступку са обvezницима и другим лицима која долазе из непријатељских редова после 15. септембра 1944. године;

— Извештаји српских народноослободилачких одбора;

— Измене и допуне у органима Окружног НО одбора, српских, градских, општинских и сеоских НО одбора;

— Рад народноослободилачких одбора на питањима мобилизације људства за јединице НОВЈ, као и другим потребама НОВЈ и народа; помоћ НО војсци у храни, помоћ попаљеним, настрадалим и другим сиромашним породицама, партизанским избеглицама и свима који оскудевају нарочито у исхрани, као и изградња порушених и попаљених кућа и других зграда; привредни планови, занати, берба кукуруза, орање, оправка путева, огрев, организовање пијаца, просвета и здравље;

— Рад Народноослободилачког фронта и став према људима који долазе из градова и са новоослобођене територије у редове НОВЈ.

Седници Извршног одбора Окружног НОО присуствовали су: Бошко Крстић, председник, Шћепан Вајовић, секретар, Светозар Крстић, референт управе одсека, и чланови: Стојановић Лука, Лукић Петар, Игњатовић Милентије, Коџић Младен и Гроздановић Драгутин.

28. септембар — Јединице XXII дивизије НОВЈ напале су непријатељски гарнизон у Власотинцу и успеле да уђу у прад. Водиле су се уличне борбе.

30. септембар — Јединице XXII дивизије НОВЈ продужиле су напад на Власотинце. После тешке борбе град је ослобођен. Непријатељски губици: мртвих 100, рањених 100, заробљених 290. Заплењено 2 топа, 12 митральеза, 2 тешка бацача, један тенк, 1 аутомобил, 350 пушака и преко 50.000 метака. Наши губици: 15 мртвих и 35 рањених.

У овој борби погинуо је комесар 10. бригаде Бранко Вукелић.

30. септембар — Штаб XXIV дивизије НОВЈ издао је наређење штабу XIII бригаде за садејство са јединицама XXII дивизије НОВЈ приликом напада на Лесковац.

30. септембар — Српски комитет КПЈ за Јабланицу организовао је у Газдару партијско саветовање. Саветовању је присуствовао 51 члан КПЈ и на њему поднет реферат о политичкој ситуацији а затим се дискутовало о политичко-партијском раду организација жене.

Септембар — Формиран је актив СКОЈ-а у Сијаринској Бањи. Чланови СКОЈ-а били су: Новаковић Плана, Петровић Митар, Плавшић Вера, Анђелић Павле, Буковић Вељко и Перовић Pero.

Септембар — Одржано је саветовање СКОЈ-а у Црној Трави коме је присуствовало преко 100 делегата. Поред представника скојевске организације са слободне територије саветовању су присуствовали и представници са неослобођених територија, оних које су још биле под окупацијом фашистичке Бугарске.

На саветовању су разрађене одлуке са Другог конгреса УСАОЈ-а и постављени задаци за наредни период.

Саветовању је присуствовао секретар ОК СКОЈ-а за Пирот Драгомир Николић Аца и члан Покрајинског комитета СКОЈ-а Аранђел Младеновић Корчагин.

Септембар — Средином месеца септембра формирана је партијска организација у Башњацу, од чланова Влајка Дискића, Чеде Миленковића, Пере Миленковића и Саве Цолића.

Септембар — За територију Тулара, Медевца, Губавца, Лукање и Брајине формирана је партијска организација (Ћелија КПЈ) од чланова: Радуловића Трилка, Вукадиновића Мије, Шакића Милана, Ристовића Милорада, Вукадиновића Вукоја, Перешића Љубиће и Гогића Станојка.

1. октобар — Штаб XIII корпуса НОВЈ издао је наређење штабовима 22, 46. и 47. дивизије за дејство у правцу Лесковца и Ниша.

1. октобар — Одржана је конференција II и III рејона града Лесковца, на којој су изabrани одбори народноослободилачког фронта по рејонима.

2. октобар — XIII бригада XXIV дивизије НОВЈ водила је борбу са Немцима на сектору Шарлинце — Међа — Добра Глава — Каштавар. Уништен је један немачки камион близу Дољевца и заробљена 4 Немца. Истога дана јединицама XXIV дивизије НОВЈ предalo се 67 четника са 63 пушке и 6 пушкомитраљеза.

3. октобар — Штаб XXII дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима бригада и Бабичком партизанском одреду за преузимање положаја дивизије и даља упутства за дејство у правцу Ниша.

3. октобар — Штаб XXIV дивизије НОВЈ издао је наређење штабу XIII бригаде НОВЈ за напад на Лесковац.

3. октобар — Штаб 46. дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима бригада за затварање правца према Куманову и вршење притиска на немачке снаге у Белом Пољу и Лесковцу.

3. октобар — Штаб 47. дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о ситуацији на положају дивизије.

4. октобар — Немци са снагама у јачини од 5.000 војника и већим бројем тенкова са правца Лесковца напали на положаје

47. дивизије НОВЈ код Грделице и положаје 22. дивизије НОВЈ код Власотинца. Непријатељ је успео да потисне наше предње делове, да пређе десну обалу Јужне Мораве код Губеревца и продужи напад у правцу Власотинца и села Јастребица.
- 5. октобар** — Јединице 24. дивизије НОВЈ (13. бригада) имале су мање акције. Непријатељ је имао 3 мртва и 1 рањеног. Уништена су 2 непријатељска камиона и заплењена 3 сандука мина за лаки баџач.
- 5. октобар** — Јединице 47. дивизије НОВЈ, после дводневне борбе, повукле су се на линију: Велика Копашница — Зољево — Шаниновац. Непријатељ је у овим борбама имао већи број мртвих и рањених. Јединице НОВЈ имале су губитке: 5 погинулих и 20 рањених.
- 5. октобар** — Штаб 13. бригаде НОВЈ послao је извештај штабу 24. дивизије НОВЈ о нападу на Лесковац.
- 5. октобар** — Штаб 47. дивизије НОВЈ послao је извештај штабу 13. корпуса НОВЈ о борбама јужно од Лесковца.
- 6. октобар** — Штаб 24. дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о борбама 13. бригаде и о непријатељским снагама у Лесковцу.
- 6. октобар** — Штаб 47. дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима 25, 26. и 27. бригаде НОВЈ, 2. врањске, 1. и 2. сурдуличке српске бригаде за затварање правца Бујановац — Врање — Грделица.
- 6. октобар** — После огорчених борби Немци су успели да потисну јединице 22. дивизије НОВЈ и да продру у Власотинце са 7 тенкова и 5.000 војника. Непријатељ је имао велике губитке, а губици 22. дивизије износе: 10 погинулих и 50 рањених. У овој борби учествовали су и делови јединица из Бугарске, које су биле под командом Отечественог фронта. Бугари су имали мање тубитака.
- 6. октобар** — Јединице 13. бригаде 24. дивизије НОВЈ минирале су пут Лесковац — Дољевац скоро целом дужином.
- 7. октобар** — Јединице 24. дивизије НОВЈ на путу Лесковац — Ниш, у близини села Каштавара, дигле су у ваздух један немачки луксузни аутомобил. Том приликом погинуло је 8 Немаца.
- 7. октобар** — Једна јача немачка колона, у циљу пљачке, покушала је да се пробије из Лесковца према селу Гор. Стопању. Непријатељ је дејствовао артиљеријом и тенковима, али је био одбијен од делова 24. дивизије НОВЈ. Губици непријатеља нису познати. На страни НОВЈ није било губитака.
- 7. октобар** — Штаб 13. корпуса НОВЈ издао је наређење штабовима дивизија за нападање у правцу Ниша, блокаду Лесковаца и затварање правца Врање — Грделица.
- 8. октобар** — Главни штаб НОВ и ПО за Србију издао је наређење штабу 47. дивизије НОВЈ за вршење притиска на Лесковац и за дејствовање на комуникацији Врање — Ниш.
- 8. октобар** — Штаб 22. дивизије НОВЈ издао је наређење штабовима бригада за напад на немачке снаге на простору Ломница — Липовица — Пискупово.
- 8. октобар** — Око 17 часова једна група од 7 немачких авиона бомбардовала је и митраљирала село Бучумет и околину, мада тамо није било наших јединица. Није било никаквих жртава ни код цивилног становништва.
- 9. октобар** — Један непријатељски извиђачки авион, летећи над Лебаном, бацио је једну бомбу од које је било жртава: 1 мртав и 4 рањена. Поред ових припадника НОВЈ рањено је и 16 грађана.
- 9. октобар** — Ослобођено је Власотинце.
- 9. октобар** — Штаб 24. дивизије НОВЈ послao је извештај Главном штабу НОВ и ПО за Србију и штабу 13. корпуса НОВЈ о борбама око Лесковца.
- 10/11. октобар** — Јединице XXII дивизије НОВЈ ослободиле су сва села са десне стране Јужне Мораве од Власотинца до Бабичког.
- 11. октобар** — Лесковац су ослободиле јединице 22, 24. и 47. дивизије НОВЈ.
- 11. октобар** — На линији Печењевац — Липовица — Пуковац — Кочане 28. бригада 47. дивизије НОВЈ и 8. бригада 22. дивизије НОВЈ нападају непријатеља (Немце) који је у повлачењу од Лесковца ка Нишу и Прокупљу.
- 11. октобар** — После уласка делова 24. и 47. дивизије НОВЈ, у Лесковцу је одржан велики збор на коме су говорили Бошко Крстић и Риста Антоновић.
- 12. октобар** — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију објавио је извештај о ослобођењу града Лесковца.
- 12. октобар** — Штаб 11. бригаде 24. дивизије НОВЈ послao је извештај штабу дивизије НОВЈ о ослобођењу Мрамора.
- 13. октобар** — У Лебану је одржана оснивачка конференција Окружног народноослободилачког одбора фронта којој су присуствовали делегати српских, општинских и сеоских одбора народноослободилачког фронта.
За председника одбора изабран је Светозар Крстић.
Одбор је имао 42 члана.
На конференцији су говорили: Риста Антоновић, Драгутин Цветковић, Милојан Крчић, Јован Станојевић и Радивоје Делић.
- 15. октобар** — Одржана је конференција Српског одбора АФЖ-а у Лебану.
О борби народа Југославије и учешћу јена говорила је Милена Бркић; Нада Азиновић прочитала је чланак: „Лик лењинградске жене“, а омладинка Видојава Јовановић рецитовала је песму „Ој соколе“.

За секретарицу одбора изабрана је Грозда Вуксановић.

15. октобар — У Лесковцу је одржан велики слободни збор грађана. Збором је председавао Тодор Митић, председник Градског народноослободилачког одбора.

На Нем збору је било више говорника, међу којима: Риста Антуновић, Бошко Крстић, Светозар Крстић, Воја Ристић, Миливоје Перовић, један потпуковник Црвене армије и један члан Главног штаба бугарског Отечественог фронта. Са овог збора послат је поздравни телеграм другу Титу.

15/16. октобар — У ослобођеном Лесковцу формиран је Месни комитет (реорганизован) КПЈ од 5 чланова, на чијем се челу налазио као секретар Михајло Митровић Чича, а чланови: Станковић Ђорђе Јоле, Стојковић Станоје, Аранђеловић Добрибоје, Биговић Миливоје и Трајковић Јелена Пала.

Овом састанку, у име ОК КПЈ Лесковац, присуствовали су Риста Антуновић и Бошко Крстић.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Печењевцу са секретаром Стојаном Ђокићем и члановима: Виденовићем Љубомиром, Стојановићем Властом, Ђорђевићем Петром, а касније је допуњена са Јовићем Ђорђем, из Кутлеша, и Ракићем Храниславом, из Печењевца.

Октобар — Формирано је општинско руководство СКОЈ-а у Печењевцу са секретаром Храниславом Ракићем и члановима: Здравковићем Светоликом, Вељковићем Браниславом, Драгољубом Н. и Станковићем Крстом.

Октобар — Формиран је актив СКОЈ-а у Печењевцу са секретаром Здравковићем Светоликом и члановима: Павловићем Гославом, Павловићем Живорадом и Ивковићем Петром.

Октобар — У селу Орашју формиран је Месни народноослободилачки одбор у који су ушли: Станковић Тодор, председник, Милковић Александар, секретар и чланови: Тасић Владимир, Стаменковић Ђубица и Мишић Владимир.

Истовремено формиран је и Месни народноослободилачки фронт, од чланова: Миљковића Александра, Станковића Тодора, Тасића Саве, Јанчића Градимира и других.

Формиран је и одбор АФЖ-а од чланница: Станковић Раде, Такић Раде, Стаменковић Ђубице, Јончић Даре и Петровић Наде.

Октобар — Формиран је месни комитет СКОЈ-а у Лесковцу, који је одмах донео одлуку о формирању три омладинска радна батаљона (Лесковац је био подељен на три рејона), који су за врло кратко време рашчтистили рушевине од бомбардовања и омогућили нормалан саобраћај кроз град.

Организациони секретар Месног комитета СКОЈ-а био је Витко Аранђеловић.

Октобар — У Бувцу је формирано општинско руководство СКОЈ-а. Чланови ОК

СКОЈ-а били су: Никола Стаменковић, Митар Михајловић, Димитрије Тасић, Загорка Младеновић и Савка Савић.

Октобар — Формирано је општинско руководство СКОЈ-а у Оруглици. Секретар ОК СКОЈ-а био је Јосиф Трајковић.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Бувцу. Чланови организације били су: Светозар Станковић, Никола Стаменковић, Душан Стаменковић, Станко Златковић и Петар Станковић.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Реткоцеру. Секретар је био Рајко Влаховић, а чланови: Радош Вујић и Милића Минић.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Клајићу, од чланова: Јована Величковића, Ђуре Веселиновића Станка Дојчиновића.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Рафуни. Чланови организације били су: Радисав Стојановић, Ранђел Јовановић, Станоје Тасковић и Радован Стојановић.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Пороштици, од чланова: Стојана Анђелковића, Драгомира Митровића и Владе Стевановића.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Лебану. Чланови организације били су: Владко Дојчиновић, Раде Стаменковић, Драгутин Милошевић а до краја године организација је нарасла на 10 чланова.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Шилову код Лебана, од чланова: Петковића Трајка, Марковића Ђубе и Николића Марка.

Октобар — У Боровцу је формирана партијска организација (ћелија КПЈ) од чланова: Ратковића Милисава, Вучетића Михајла, Кулића Воје и Плавшића Јике.

У Равној Бањи био је један члан КПЈ — Канкараш Милорад, кога је на вези држала ћелија у Сијарињу.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Лопаштици од чланова: Спасе Савића, Светолика Станојевића и Димитрија Филиповића.

У исто време формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Оруглици од чланова: Јордана Цветковића, Драгомира Антића и Јанка Здравковића.

Октобар — Формиран је општински комитет КПЈ у Тулару, јер су многи чланови ОК-а отишли у НОВЈ.

Чланови комитета били су: Милан Шакић, Милорад Ристовић, Радисав Митровић, Ђубица Перешић и Вука Диновић.

Октобар — Формиран је општинска комитет КПЈ у Бувцу. Секретар је био Станко Недељковић, а чланови: Никола Стаменковић и Рајко Перовић. Овај комитет је држао бувско-клиничку општину изузев села Липовице.

Октобар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Црном Врху од чланова: Станка Тричковића, Јеврема Андрејевића и Петра Милојковића.

Октобар — Формиран је Општински комитет КПЈ у Бошњацу. Секретар је била Олга Михајловић, а чланови: Василије Симоновић, Драгољуб Коцић, Младен Миљковић, Светозар Вуксановић и Владко Дискић.

4. новембар — На иницијативу чланова академског позоришта основано је Окружно народно позориште у Лесковцу. Његов први управник је био Драгиша Кнежевић.

7. новембар — Изашао је први број листа „Наша реч“ у Лесковцу, поводом 27-годишњице октобарске револуције, чиме је његово излажење симболично везано за један од најзначајнијих историјских датума из борбе радничке класе за своје ослобођење. Претече „Млади борац“ и „Вести“ са изласком листа „Наша реч“ престали су да излазе.

9. новембар — Изабран је Градски одбор Народног фронта за град Лесковац. За председника је изабран Гојко Зечевић, за првог потпредседника Јован Дискић, за другог потпредседника Душан Нешић, за секретара Михајло Митровић Чича и blaјнијика Бошко Живковић Шућуран.

11. новембар — Одржана је скупштина АСНОС-а у у ослобођеном Београду, којој су присуствовали и делегати среза Лесковац.

12. новембар — Одржана је окружна конференција учитеља и учитељица у Лесковцу, на којој се расправљало о свим проблемима који стоје пред њима као просвегним радницима у периоду обнове земље.

12. новембар — Одржана је прва српска конференција АФЖ-а у Власотинцу.

15. новембар — Одржана је значајна свечаност поводом успостављања железничког саобраћаја — дочекана је прва железничка композиција из Ниша.

16. новембар — Одржана конференција трговаца и занатлија у Власотинцу.

23. новембар — Формиран је одбор за хитну помоћ Лесковцу и околини од Лесковчана насељених у Београду. Председник одбора био је др Влада Михајловић.

24. новембар — Одржана је шира конференција привредника града Лесковаца, на иницијативу НОО града, у вези са привредним тешкоћама, нарочито у погледу исхране сиротиње и снабдевања огревом.

Конференцији је присуствовао и Бошко Крстић, председник Окружног НОО, који је говорио о могућностима за ублажење настале ситуације. Прихваћен је предлог да се упише зајам и одмах формиран одбор у који је изабрано 10 лица.

29. новембар — Отпочела је редовна настава у гимназији у Лесковцу, у адаптираним просторијама. Настава у основним школама већ је била у току, иако је било тешкоћа услед недостатка просветних радника и других потреба.

30. новембар — Одржана је окружна конференција УСАОС-а за Лесковац.

30. новембар — Одржане су две рејонске конференције АФЖ-а у Лесковцу. На конференцији у Подворцу говорила је Станка Рајчевић, а у кафани „Вардар“ Смиља Герзић, професор.

Новембар — Формиран је Општински комитет КПЈ у Печењевцу. Секретар је био Ђорђе Јовић, а чланови: Стојан Ђокић, Стана Лазаревић, Љубомир Видановић и Христијан Ракић.

Новембар — Одржано је српско партијско саветовање у Лебану. Саветовању је присуствовало око 100 комуниста, а говорио је Риста Антоновић.

Новембар — Формиран је Општински комитет КПЈ у Лебану. Секретар је био Владко Дојчиновић, а чланови: Пера Марјановић, Нада Поповић, Светислав Зарић и Трајко Трајковић.

Овај комитет је имао у свом рејону: Лебане, Кривачу, Коњино, Ждеглово и Шумане.

1. децембар — Одржана конференција привредника Лесковаца, на иницијативу Градског одбора Народног фронта, о питању обнове привреде. Друга конференција — као наставак прве — одржана је 3. децембра 1944. год.

3. децембар — Одржана је конференција Окружног одбора Народног фронта у Лесковцу, на којој је извршена популна одбора и изабран нов секретаријат.

4. децембар — Правници Лесковаца одржали су свој први скуп и на њему донели резолуцију у којој пружају подршку Демократској Федеративној Југославији и настојањима народнослободилачких одбора и Народног фронта у борби за коначно уништење фашизма.

6. децембар — Одржана је рејонска конференција у Власотинцу на којој је изабран Општински одбор Народног фронта.

За председника одбора изабран је Ђорђе Младеновић, за првог потпредседника Сретен Марковић, за другог потпредседника Славица Јовић а за секретара Јован Јањић.

7. децембар — Одржана је конференција Српског одбора Народног фронта у Власотинцу на којој је, поред осталог, извршена и допуна одбора.

8. децембар — Одржана је седница Извршног одбора Окружног НОО у Лесковцу, на којој је донета одлука о формирању финансијског одсека у духу наређења НС НОС и поверилишта за финансије. Решивана су и нека питања из области социјалног стварања.

8. децембар — Одржана је рејонска конференција АФЖ-а првог рејона у Лесковцу која је била масовно посећена од жена. Извршен је нов избор одбора.

10. децембар — Одржане су три конференције Народног фронта и то у Печењевцу, Ма-

- најловцу и Мирошевцу. Све оне биле су масовно посећене од грађана.**
- 10. децембар** — Одржан је велики народни збор у Стубли.
- 11. децембар** — Одржана је седница Окружног НО одбора у Лесковцу, на којој се дискутовало о предлогу за попуну пленума Окружног НОО и неким персоналним питањима.
- 12. децембар** — Ради обезбеђења превентивних мера за спречавање заразних оболења, у Лесковцу је одржана конференција кафација, месара, пильара и других који радије са животним намирницама.
- 15. децембар** — У селу Винарцу је одржан састанак Срског одбора АФЖ-а среза лесковачког. Састанку је присуствовало и неколико чланница Окружног одбора АФЖ-а.
- 16. децембар** — Градски одбор Народног фронта у Лесковцу одржао је конференцију посвећену прикупљању добровољних прилога за пострадале у Црној Гори, Босни и Херцеговини и Далмацији.
- 16. децембар** — Срски одбор УСАОС-а среза јабланичког одржао је у Прекопчелици велики збор омладине и омладинки, као и народа овога краја. На збору су говорили Душан Ристић, Роса Пејић и Сима Симић.
- 17. децембар** — Одржани су зборови у Грделици, Јаштуњи, Вел. Копашници, Вел. Трњану, Мрштану, Богојевцу, Загужану и др. На овим зборовима грађана говорили су чланови Окружног одбора ЈНОФ-а.
- 17. децембар** — У Лесковцу су одржане рејонске конференције жене посвећене питању помоћи народноослободилачкој борби и помоћи настрадалим у Црној Гори, Босни и Херцеговини и Далмацији.
- 17. децембар** — У селу Орану одржана је општинска омладинска конференција, На овој конференцији говорили су: Бранко Стојановић, Тешевић, Јелена Грујић и др.
- 20. децембар** — Отворена је у Лебану дворазредна гимназија.
- 24. децембар** — У Винарцу је одржан велики збор грађана на коме је био присутан велики број грађана и из суседних села. Говорио је Стојан Милenković, члан Окружног одбора ЈНОФ-а о одлукама Прве скупштине АСНОС-а.
- 24. децембар** — У Турековцу је одржан велики збор грађана на коме је говорио Станко Станишић, члан Срског НОО, о положају и уз洛зи Србије као федералне јединице у новој демократској Југославији.
- 24. децембар** — У Лесковцу, у просторијама кафане „Златни Праг“ Жика Петровић, члан Окружног одбора ЈНОФ-а одржао је предавање за народ са темом: „Народноослободилачка борба народа Југославије“.
- 24. децембар** — У Лесковцу, за трећи рејон, одржана је конференција грађана, на којој је Добривоје Аранђеловић, секретар Градског НОО, говорио о војној и политичкој ситуацији у земљи и ван ње.
- 25. децембар** — Одржана је пленарна седница Окружног народноослободилачког одбора у Лесковцу на којој је извршена популна пленума Окружног НОО, срских НОО и Градског НОО; извршено разградничење срезова, дискутовало о отварању гимназије у Лебану и грађанске школе у Лесковцу и извршен избор Окружног народног суда.
- 26. децембар** — Одржана је пленарна седница Срског НОО у Власотинцу, на којој је извршена популна пленума избором Добривоја Цветановића, Жике Радојловића, Владе Ђорђевића и Драгољуба Вучковића. На истој седници извршен је и избор посланика за скупшину Окружног НОО у Лесковцу.
- 27. децембар** — Делегација УСАОС-а села Брестовца, коју су сачињавали Мирјана Јовановић, Дуда Спасић, Добривоје Стојановић и Војислав Јовановић, пештила је болници 13. корпуза НОВЈ у Нишу и однела рањеним и оболелим борцима разне понуде у јелу и посластицама.
- Децембар** — Формиран је Републички комитет КПЈ за територију Бабичке горе и Поморавља.
- Секретар РК-а био је Димитрије Стефановић Мија, из Белановца, а чланови: Драгутин Љубисављевић, из Подримца, Милева Богатиновић, из Винарца, Бора Стојановић, из Богојевца и Димитрије Цекић, из Мрштана.
- Децембар** — Формиран је актив СКОЈ-а у Равној Бањи. Чланови актива били су: Лазар Вучковић, Воја Гавriloviћ и Горановић.
- Децембар** — Партијска организација КПЈ сре-за Лесковац крајем 1944. год. бројала је 441 члана.

Зарије Поповић
Костадин Коцић

Развој школства на подручју Скупштине општине Лесковац у периоду 1944—1964. године

Лесковац је специфичан град по својој комунално — привредној, здравствено-социјалној и културно-просветној проблематици. Утолико више што је у току рата претрпео знатна разарања. Само током бомбардовања 8. априла 1941. и 6. септембра 1944. г. изгубио је три четвртине стамбеног фонда и много-бройне културне, просветне и здравствене објекте. А када је рат завршен и предузимане интензивне мере за његову обнову и даљу изградњу задесиле су га велике елементарне непогоде — поплаве. Тако је само у 1948. години претрпео три узастопне поплаве, којима по разорном дејству није било равних од постанка града. Но, ове нису биле једине и последње. Поплава сличних размера било је и у наредним годинама, чак и у 1963. години, када су предузете опсежније мере да се, обезбеђењем обале реке Ветернице и Шанинавачког потока, град осигура од поплава.

У таквим условима, по ослобођењу града, наметнули су се многобројни задаци. Као резултат таквих настојања долази до брзог обнављања привреде града. Извршена су врло значајна инвестициона улагања, углавном сопственим снагама, и обновљен један део ратом уништених капацитета.

Упоредо с тим расте и број становника у граду. Уочи рата Лесковац је имао око 17.000 становника. По попису из 1953. године број становника се повећао на 24.500, а 1961. године на 34.999. Сада, по прорачунима Завода за статистику Скупштине среза Лесковац већ броји око 40.000 становника.¹⁾

Овакав пораст броја становника одразио се, поред осталог, и на број школа у граду. То се најбоље може сагледати из следећих података.

Пре рата у граду су постојале четири основне школе („Јован Цвијић“, „Штросмајер“, „Скерлић“ и „Јосиф Костић“), Реална гимназија, Средњотехничка текстилна школа, Нижа пољопривредна школа, Нижа трговачка школа (Л. Т. О.), Стручна продужна (Општа занатска металског и мешовитог смера) и Женска занатска школа — са укупно 4.035 ученика.²⁾

У истом периоду на подручју Скупштине општине Лесковац постојале су четвороразредне основне школе: у Винарцу, Прибоју, Подримцу, Душанову, Белановцу, Карађорђевцу, Турековцу, Манојловцу, Мрштану, Богојевцу, Бобишту, Јелашици, Ступници, Орашцу, Јарсенову, Г. Купиновици, Јашуњи, Дрљевцу — са око 30 одељења, 30 наставника и 1767 ученика.

Данас у селима на подручју Скупштине општине Лесковац ради пет осморазредних школа (Винаре, Турековац, Манојловача, Орашац, Јашуња), са 116 одељења, 133 наставника и 4195 ученика (укупнујући некадашње четвороразредне основне школе, које сада имају третман физички издвојених одељења потпуних основних школа.³⁾

¹⁾ За време бомбардовања 6. IX 1944. године Лесковац је изгубио око 3.500 становника. Подаци о овом су прилично различити, с обзиром да су у матичне књиге унета само она лица над којима су извршена црквена чинодејства — опела. Иначе, овај број се сматра реалним.

²⁾ Сви статистички подаци у овом раду унети су на основу званичних извештаја школа. Аутори рада овом приликом изражавају своју захвалност Одељењу за друштвене службе СО Лесковац и управитељима — директорима школа на указаној помоћи и предусретљивости.

³⁾ Овде су урачуната и физички издвојена одељења у Рудару, Доњој Јајини, Горњем Стапању, Навалину и Богојевцу која припадају градским основним школама.

У периоду од ослобођења до данас запажа се нагли пораст свих врста школа, броја наставника и ученика. Док је у школској 1944/45. години у граду било само 6 школа са 79 одељења и 3076 ученика, дотле се тај број у 1964/65

повећао на 20 школа, 328 одељења и 12.749 ученика.⁴⁾

Као што се види број школа, одељења и ученика за протеклих двадесет година повећао се неколико пута, што у прегледу изгледа овако:

У ГРАДУ

Број школа	за 14 или 333 %
„ одељења „	249 „ 415 „
„ ученика „	9.673 „ 414 „

У СЕЛИМА

мање	за 13 или 360 %⁵⁾
више „	86 „ 386 „
„ „	2.428 „ 237 „

Ради илустрације напред изложењих констатација учинићемо кратак осврт на формирање нових школа. До школске 1951/52. постојале су Мушки и Женска гимназија, које су школске 1945/46. имале укупно 36 одељења, 43 наставника и 2141 ученика.⁶⁾

Почетком школске 1951/52. године, услед реорганизације гимназија, укидања Мушки и Женске гимназије и отварања Више мешовите гимназије, прерастања четвроразредних школа „Петар Тасић“ и „Светозар Марковић“, у осмогодишње школе и отварањем школе „Јосиф Костић“, бројно стање Више мешовите гимназије се смањује на 29 одељења, 35 наставника и 1387 ученика.⁷⁾ Овом реорганизацијом запажају се осетне промене и код осмогодишњих школа „Петар Тасић“, „Светозар Марковић“ и „Јосиф Костић“. Тако, школске 1951/52. осмогодишња школа „Јосиф Костић“ има 22 одељења, 28 наставника и 861 ученика, школа „Петар Тасић“ 19 одељења, 25 наставника и 818 ученика и „Светозар Марковић“ 21 одељење, 24 наставника и 853 ученика.

Школске 1960/61. долази до прерастања четвроразредне основне школе „Вук Каракић“ у потпуну осмогодишњу основну школу. Услед тога, и измене школског рејона основне школе „Јосиф Костић“, ова школа од 8 одељења, 8 наставника и 325 ученика нараста на 31 одељење, 35 наставника и 1320 ученика. Већ следеће године долази и до прерастања основне школе „Васа Пелагић“. Из тих разлога и смањењем школског рејона основне школе „Светозар Марковић“, број од 8 одељења, 8 наставника и 427 ученика, повећава се на 33 одељења, 42 наставника и 1.191 ученика.

У циљу пружања могућности ратом ометеној омладини и радницима да употребе своје образовање и наставе даље стручно усавршавање, 1946/57, Народни одбор Градске општине формирао је

Школу за основно образовање одраслих (Радничку гимназију).

Потреба за развојем музичке културе школске омладине и велико интересовање ћачких родитеља подстакли су Народни одбор Градске општине да 22. јуна 1949. године формира Нижу музичку школу, сада школу за основно музичко васпитање „Станислав Бинички“, са виолинским и клавирским одсеком и 114 ученика.

У складу са потребама привреде долази до обнављања рада и отварања нових стручних школа. На иницијативу некадашње школске управе, коју су углавном сачињавали напредни омладинци и некадашњи ученици, Трговинска школа (Л. Т. О.), која постоји од 1906/7. године, и која је у предратној Југославији имала приватни карактер, обнавља рад 8. марта 1945. године. Одлуком тадашњег Министарства трговине НРС, од 27. августа 1946, школа постаје државна и добија назив: Низа државна трговачка школа.⁸⁾

⁴⁾ Укључујући и школе које се налазе у надлежности Скупштине општине Лесковац.

⁵⁾ Број самосталних школа у селима се привидно смањио због формирања централних основних школа и физички издвојених одељења 1955/56, што је позитивно утицало на побољшање наставно-образовног процеса, организације рада и наставно-материјалне базе.

⁶⁾ Реорганизацијом гимназије и оснивањем осмогодишњих школа, из састава Више мешовите гимназије издвајају се I, II и III разреди, који аутоматски постaju V, VI и VII разреди осмогодишњих школа.

⁷⁾ Школске 1950/51. обе гимназије имале су 38 одељења, 44 наставника и 1.819 ученика. Смањење броја ученика дошло је као последица оријентације ученика на новоформиране стручне школе.

⁸⁾ У послератном периоду ова школа је више пута мењала свој назив: Трговачка школа (Л. Т. О.), Низа државна трговачка школа, Школа ученика у трговини, Трговинска школа за ученике у привреди „Војислав Николајевић“, Трговински школски центар „Војислав Николајевић“.

У прошлости ова школа је одиграла значајну улогу у развијеном привредном и привредном култури Лесковца и околине. Данас она игра још значајнију улогу. Само у послератном периоду дала је нашој привреди 960 квалификованих и 280 висококвалификованих радника и многобројне руководиоце привредних организација Лесковца и околине.

Школске 1946/47. двогодишња Нижа пољопривредна школа прерасла је у Средњу пољопривредну школу са једним одељењем, 4 наставника и 36 ученика,^{8a)} а 1948/49. основана је Економска школа са 6 одељења, 13 наставника и 320 ученика.⁹⁾

Развитак здравствене заштите и формирање нових здравствених установа у граду и на подручју среза, условили су знатне потребе у медицинском кадру. Да би се те потребе у неколико ублажиле, 1958/59. на иницијативу опште болнице „Моша Пијаде“, формира се Медицинска школа са 1 одељењем, 1 сталним наставником и 34 ученика.¹⁰⁾

У моменту формирања претензије ове школе биле су веома скромне. Међутим, са сваком наредном школском годином оне су се све више повећавале, и то како због интересовања ученика за ову школу, тако и због чињенице да је, поред задовољавања потреба града и среза, почела да даје кадрове и за оближње срезове, па и за област Косова и Метохије.

Недостатак кадрова за растућу хемијску индустрију у граду (фабрике „Здравље“ и „Невена“), подстакао је радни колектив фабрике лекова „Здравље“ да 1961/62. формира Хемијско-технолошку школу са једним одељењем првог разреда и 32 ученика. Иако је првенствено формирана за задовољавање потреба фабрике лекова „Здравље“, број ученика ове школе из године у годину расте. Ове године школа има 4 одељења, 2 стална наставника и 110 ученика.

Потребу у кадровима, руководство и радни колектив ове младе фабрике уочили су још при самом оснивању, па су школске 1954/55. основали фармацеутско одељење за квалификоване раднике при Школи ученика у трговини са 18 полазника, које је, после трогодишњег школовања, са успехом завршило рад.

Захваљујући правилном схватању улоге предузета (у обезбеђењу стручног наставног кадра, опреми лабораторија и обезбеђењу осталих средстава), ово одељење је постигло завидан успех и било најбоља генерација школе у тим школским годинама. Овај пример показује

западнојадану школе и привредних организација могу успешино савладати многи проблеми школа и остварити основни задаци у подизању кадрова солидне стручне спреме. Исто тако, ово би требало да буде подстицај на размишљање свима онима који често и неоправдано стављају примедбе на профил стручности свршених ученика школа за квалификоване раднике.

У истом периоду долази до формирања нових школа за квалификоване раднике. Првог октобра 1947. Главна дирекција текстилне индустрије Србије основала је Индустриску текстилну школу са задатком да припрема кадар квалификованих радника за текстилну индустрију, у почетку при предузећу „Коста Стаменковић“, када је имала једно одељење, 3 наставника и 35 ученика.¹¹⁾ Како текстилно предузеће „Коста Стаменковић“ није могло да обезбеди нормалне услове за рад, то је ова школа пресељена у просторије Средњотехничке текстилне школе и добила статус самосталне школе (сада школа носи назив Текстилна школа са практичном обуком).

У складу са остварењем првог петогодишњег плана, а да би се грађевинарству обезбедио стални прилив квалификоване радне снаге, новембра 1947. године, на иницијативу грађевинског предузећа „Трудбеник“ у Лесковцу, у згради некадашње ливнице „Кукар“ и „Коцић“ (сада „Машинотекс“), отворен је дом ученика у привреди „Трудбеник“, са 116 ученика, који су похађали посебну школу ученика у привреди, која је носила назив школа ученика у привреди грађевинског смера „Трудбеник“.¹²⁾

Из стручне школе за ученике у индустрији и занатству,¹³⁾ 1948/49. фор-

^{8a)} Школске 1944/45. Нижа пољопривредна школа није радила због коришћења школских просторија за потребе НОВ. Сада Пољопривредни школски центар има 23 одељења, 27 наставника и 886 ученика.

⁹⁾ Ове школске 1964/65. Економска школа има 18 одељења, 23 наставника и 680 ученика.

¹⁰⁾ Сада Медицинска школа има 12 одељења, 11 сталних наставника и 507 ученика.

¹¹⁾ Сада школа има 9 одељења и 334 ученика.

¹²⁾ Школске 1948/49. школа је имала 5 сталних наставника, 5 одељења и 197 ученика; 1949/50. 154 ученика и 5 одељења. Спајањем Грађевинског предузећа „Трудбеник“ из Лесковца и „Озрен“ из Ниша, школа мења назив у Дом и школу грађевинског предузећа „Озрен“ — Ниш, тако да школске 1950/51. има 5 одељења и 148 ученика, а школске 1951/52. 4 одељења и 114 ученика, када је престала са радом.

мирају се две школе ученика у привреди: Мешовита стручна школа са 8 одељења, 7 наставника и 148 ученика (сада школа ученика у привреди „Влада Ђорђевић“¹⁴⁾ и Металска стручна школа са 5 одељења, једним сталним наставником и 188 ученика (сада металски школски центар „Раде Металац“¹⁵⁾, а 1953/54. године и Женска стручна школа са 4 одељења, 4 наставника и 71 учеником.¹⁶⁾

Прве школе за висококвалификоване раднике формиране су тек почетком 1954/55 (Мајсторска металска школа са једним одељењем и 26 полазника и Мајсторска текстилна школа са два одељења и 35 полазника), а школске 1959/60. формирана је и Трговинска школа за висококвалификоване раднике, са једним одељењем и 24 полазника.

Дугогодишња традиција Техничке текстилне школе и потребе у погонским инжењерима многобројних фабрика Лесковачког базена, СРС, СР Македоније и Аутономне Покрајине Косова и Метохије, условили су потребу формирања и Више текстилне школе. Тако, на иницијативу скупштина општине и среза Лесковац, 1959/60. године, долази до отварања прве више школе у Лесковцу. Приликом оснивања ВТШ је имала само једног сталног наставника и 38 студената, док у школској 1964/65. години (после 5 година рада) има 10 сталних наставника и 116 редовних и 73 ванредна студента.

Остварењем обавезног осмогодишњег школовања долази и до прерастања четвроразредних основних школа у некадашњим општинским центрима: Манојловцу (1947/48), Турековцу (1949/50), Винарцу (1953/54), Орашцу (1957/58) и Јашуњи (1961/62) у потпуне осморазредне основне школе.

Пораст броја ученика у градским школама се најбоље може сагледати из следеће табеле:

Школска година	Број школа	Број ученика	Број одељења	Број наставника
1944/45.	6	8.076 ¹⁷⁾	79	94 ¹⁸⁾
1945/46.	8	4.976	100	103
1946/47.	10	5.082	108	105
1947/48.	12	4.924	109	105
1948/49.	14	4.919	121	125
1959/50.	15	5.428	130	137
1950/51.	15	5.490	141	145
1951/52.	16	6.414	163	193
1952/53.	15	5.518	158	210
1954/55.	19	6.116	188	245
1955/56.	19	6.512	204	255

Школска година	Број школа	Број ученика	Број одељења	Број наставника
1956/57.	19	6.594	200	263
1957/58.	18	7.127	209	276
1958/59.	19	8.053	231	299
1959/60.	19	8.951	241	305
1960/61.	19	10.046	264	349
1961/62.	20	10.998	290	377
1962/63.	19	11.303	298	391
1963/64.	20	11.790	306	394
1965/65.	20	12.759	328	404

Паралелно са овим расте број ученика у дотадашњим и неотвореним школама на подручју СО Лесковац: у Рудару, Д. Јајини, Г. Стопању, Богојевцу, Навалину, Турековцу, Каџорђевцу, Белановцу, Миланову, Г. Синковцу, Власу, Свирцу, Винарцу, Прибоју, Подримцу, Душанову, Д. Стопању, Манојловцу, Д. Крајинцу, Г. Купиновици, Номаници, Кумареву, Мрштану, Братмиловцу, Бобишту, Орашцу, Ступници, Г. Купиновици, Јарсенову, Пискупову, Градашници, Јашуњи, Дрневцу.

Пажљивим проучавањем броја ученика у селима на подручју општине Лесковац може се доћи до неколико интересантних констатација. Док апсолутни број ученика расте (школске 1944/45. износи 2346, а школске 1964/65. 4.195 ученика), дотле број ученика у неким селима, због веома обимне миграције становништва и смањења наталитета, осетно опада. Одмах пада у очи да су то мањом удаљенија села и она чије становништво гравитира према граду и представља гро неквалификоване и квалифициране радне снаге.

Веома су изражени примери Богојевца, Душанова, Подримца, Г. Синковца, Јарсенова, Градашнице и неких других села. Тако је, на пример, 1944/45. у Богојевцу било 140 ученика; данас их

¹³⁾ У школској 1944/45. школа није радила због нерешеног положаја ученика у привреди.

¹⁴⁾ У јулу школској 1964/65. години, школа има 10 одељења, 6 наставника и 322 ученика.

¹⁵⁾ Металски школски центар „Раде Металац“ у овој 1964/65. години има 18 одељења, 10 наставника и 681 ученика.

¹⁶⁾ Престала са радом 1958/59., када је имала 5 одељења, 8 наставника и 90 ученица.

¹⁷⁾ С обзиром да су узете у обзор само градске школе изузета су физички издвојена одељења у селима која припадају основним школама у граду.

¹⁸⁾ Услед укидања неких школа у неким школским годинама долази до смањења броја школа.

има само 76.¹⁹⁾ Или, случајеви села Прибоја где је број ученика за последњих 20 година од 166 спао на 80, Подримца од 84 на 34, Душанова од 45 на 23, Г. Синковца од 120 на 65, Јарсенова од 71 на 44, Орашца од 77 да 39²⁰⁾ итд.

Овакво стање постаје још схватљивије ако се илуструје упоређењем броја домаћинстава и становника ових села по пописима из 1953. и 1961. године. Док је Богојевце 1953. године имало 259 домаћинстава и 1.531 становника, 1961. године има 293 домаћинства и 1.485 становника. Значи, док се број домаћинстава повећао за 34, број становника опао за 46. Такав је случај и са Миланом, Душаном и другим селима.

У циљу унапређења наставно-васпитног рада и побољшања материјалне базе школа, почев од школске 1955/56. долази до формирања централних основних школа: „Радоје Домановић“ у Манојловцу, „Иво Лола Рибар“ у Орашцу, „Милутин Смиљковић“ у Винарцу, „Бора Станковић“ у Јашуњи, „Вук Карадић“ у Турековцу и „Васа Пелагић“, „Петар Тасић“ и „Светозар Марковић“ у Лесковцу. Тако се основној школи „Радоје Домановић“ у Манојловцу припајају некадашње самосталне четвороразредне основне школе (сада физички одвојена одељења) у Јелаш-

ници, Доњем и Горњем Крајинцу, Номаници, Кумареву, Бобишту, Братмиловцу и Мрштану; основној школи „Иво Лола Рибар“ у Орашцу школе у Градашници, Пискупову, Ступници, Јарсенову и Горњој Купиновици; основној школи „Бора Станковић“ у Јашуњи школа у Дрћевцу; основној школи „Милутин Смиљковић“ у Винарцу школе у Доњем Стопању, Душанову, Подримцу и Прибоју; основној школи у Турековцу школе у Горњем Синковцу, Власу, Карађорђевцу, Белановцу, Миланову и Свирцу; основној школи „Вук Карадић“ школе у Богојевцу и Навалину; школа у Горњем Стопању; основној школи „Петар Тасић“ школа у Рудару и основној школи „Светозар Марковић“ школа у Доњој Јајини.

С обзиром на то да је Јесковац одувек био културно-просветни центар на југу Србије и да је великим бројем разноврсних школа другог ступња омогућавао наставак школовања великог броја свршених ученика основне школе са територије општинских скупштина садашњег среза, па и околних срезова, то је структура ученика по местима становља њихових родитеља веома интересантна. Да би се ово што рељефније приказало послужићемо се прегледом.

Школске 1959/60. у школама II ступња у граду било је:

Ред. бр.	Назив школе	Број ученика са територије			
		града	среза Лесковац	других срезова	Свега
1.	Гимназија	170	219	20	409
2.	Пољопривредна школа	79	230	177	486
3.	Економска школа	245	228	52	525
4.	Текстилна школа	113	115	167	395
5.	Медицинска школа	20	39	10	69
6.	Трговинска школа за ученика у привреди	61	138	13	212
7.	Металска школа	54	176	23	253
8.	Школа ученика у привреди	79	141	7	227
9.	Индустријска тек. школа	12	122	76	210
Свега:		833	1.408	545	2.785

¹⁹⁾ У овај број нису ушли ученици V разреда.

²⁰⁾ Само I—IV разред

Ради упоређења дајемо приказ ј и за школску 1964/65. годину:

Ред. бр	Назив школе	Број ученика са територије					Свега
		града	из села СО Лес- ковац	среза Лес- ковац	из других срезова	из других република	
1.	Гимназија	463	51	194	10	—	718
2.	Пољоприв. школски центар	222	162	428	85	4	901
3.	Економска школа	314	92	244	20	7	677
4.	Текстилна школа	256	80	210	50	63	659
5.	Медицинска школа	142	73	231	58	3	507
6.	Хемијска технолошка	68	11	26	4	1	110
7.	Трговинска школа	104	56	125	10	—	295
8.	Металска школа	181	189	232	—	—	602
9.	Школа ученика у привреди	88	105	123	6	—	322
10.	Индустријска текстилна	86	148	100	—	—	334
11.	Текстилна школа за ВКВ	21	—	45	74	—	140
12.	Металска школа за ВКВ	79	—	—	—	—	79
13.	Трговинска школа за ВКВ	43	—	2	—	—	45
Свега:		2.067	967	1.960	317	78	5.389

Упоређењем ове две табеле може се закључити да се у Лесковцу школује велики број ученика са подручја СО Лесковац, Скупштине среза Лесковац, других срезова, па и република. Тако, на пример, од укупно 2.786 ученика свих школа другог ступња, у школској 1959/60. 1.408 ученика или 50,53% чине ученици са територије среза Лесковац, а 545 са територије других срезова.²¹⁾ Слично стање је и у школској 1964/65. год. Од 5.389 ученика, 967 је са подручја СО Лесковац, 1960 са подручја среза Лесковац или 36,37 одсто, 327 из других срезова или 6,06 одсто и 78 из других република. Значи 2.355 ученика или 43 одсто чине ученици из среза Лесковац, других срезова СРС и других република.

Оваква структура бројног стања школа намеће једно питање: нису ли неке школе, као на пример Текстилна техничка и Текстилна школа за висококвалификоване раднике, изашле из оквира чак и среских школа и да им зато треба дати републички третман, јер Текстилна техничка школа има из других срезова 50, а других република 63 ученика или 17% укупног броја ученика, а Текстилна школа за висококвалификоване раднике има из других република 74 ученика или 53% укупног броја полазника.

Интересантан је и број ученика школа ученика у привреди са подручја Скупштине среза Лесковац (Школа ученика у привреди „Влада Ђорђевић“) са 123 ученика, Трговински школски центар са 125, Металски школски центар

са 238 и Текстилна школа са практичном обуком 100 ученика), дакле — 580 или 22% укупног броја ученика у овим школама.

Како је материјална база ових школа веома оскудна, оне нису у могућности да обезбеде и допунску практичну обуку ученика у оној мери како то програм предвиђа, па сматрамо да би Привредна комора среза, у оквиру својих фондова или пак на своју иницијативу, преко привредних организација на своме подручју, требало да изнађе могућности да се овим школама поклони потребна пажња. Јер, ако се захтеви у погледу профила стручности свршених ученика ових школа све више пооштравају, треба дати боље могућности да тим захтевима и одговоре. Ово утолико пре што ће ови кадрови бити непосредни производи, а они то јесу и данас, и да ће се недостаци у стручном образовању баш ових кадрова најпре одразити на процес производње, продуктивност рада и просперитет радних организација уопште.

Отварањем нових стручних школа и повећањем броја ученика у њима, број ученика Гимназије, почев од 1951/52. године осетно опада. То се најбоље може видети из неких упоређења. Школске 1951/52. Гимназија је имала 29 одељења и 1.387 ученика, док у 1964/65. има само 20 одељења и 718 ученика. За то време број ученика Економске школе се више не удвостручио. 1948/49. годи-

²¹⁾ Тадашњи срез Лесковац није обухватао територију некадашњег среза Врање.

ле, приликом формирања, Економска школа је имала 6 одељена и 320 ученика. Данас има 18 одељења и 677 ученика. Још интересантнији је случај Пољопривредне школе. 1946/47. године, приликом прерастања у средњу стручну школу, она је имала само једно одељење и 36 ученика. Сада је то Пољопривредни школски центар са 23 одељења и 886 ученика. Свакако, најизразитији пример представља пораст броја ученика Медицинске школе. Од свега једног одељења и 35 ученика ова школа је нарасла на 12 одељења и 507 ученика. Сматрамо да овим упоређењима није потребан посебан коментар.

Број ученика у школама ученика у привреди је прилично нестабилан. Непосредно по ослобођењу биле су само две школе ученика у привреди. Неко време радило је 5, а сада раде само 4 школе. Разлог овоме треба тражити у неједнаком интересовању привредних организација за овакав вид припремања својих кадрова. Упркос овоме у последње две године запажа се осетније повећање броја ученика. 1962/63. било их је свега 959, док их у школској 1964/65. години има 1.553. Оваква повољна тенденција настала је као резултат боље сарадње и већег ангажовања управа школа, Завода за запошљавање радника, Привредне коморе среза, органа управљања привредних организација и других заинтересованих фактора.

Бројни пораст школа и ученика није био у складу са изградњом школског

простора. Тим више када се зна да је за време бомбардовања 6. септембра 1944. године до темеља срушена зграда Реалне гимназије, а да је нова подигнута тек 1950. и да се школски простор од 3.756 m² у 1939/40. смањио на 2.729 m² у 1944/45. години.

Због овакве ситуације императивно се наметала потреба решавања овога, иначе у то време најакутнијег проблема просвете. 1949/50. изграђена је зграда Гимназије са 30 учионица и 1.350 m² учионичког простора; 1950/51. године 6 учионица на згради основне школе „Јосиф Костић“ са 340 m²; 1957/58. изграђена је зграда основне школе „Петар Тасић“ са 14 учионица, фискултурном салом и другим просторијама у укупној површини од 958 m²; 1952/53. извршена је реконструкција и доградња 14 учионица, 3 кабинета и школске радионице при Текстилној техничкој школи са 700 m²; 1959/60. изграђено 12 учионица при основној школи „Вук Карадић“ са 608 m²; 1959/60. подигнута зграда Пољопривредног школског центра са 12 учионица и 10 кабинета у укупној површини од 832 m²; 1961/62. изграђена нова зграда основне школе „Васа Пелагић“ са 12 учионица и 576 m²; 1964/65. изграђени су кабинети и учионице при Текстилном школском центру у укупној површини од 985 m².²²⁾

Да би се сагледало стање затеченог, новоизграђеног и тренутно расположивог простора, дајемо следећи табеларни преглед:

Назив школе	Школски простор затечен 1944/45. у m ²	Добијен школски простор изградњом и доградњом у m ²	Тренутно расположиви школски простор у m ²
Основна школа „Васа Пелагић“	311	576	576 ²³⁾
Основна школа „Вук Карадић“	215	608	823
Основна школа „Петар Тасић“	—	958	958
Основна школа „Јосиф Костић“	848	340	1188
Основна школа „Светозар Марковић“	815	108	923
Гимназија	—	1350	1350
Пољопривредни школски центар	200	832	1032
Текстилни школски центар	—	985	985
Школа за основно музичко образовање	—	112	112
Виша текстилна школа	340	700	1040 ²⁴⁾
	2729	6569	8987

Као што се из табеле види, Лесковац је за протеклих 20 година добио 6.569 m² учионичког простора. На први поглед импозантна цифра. Међутим, ситуација у погледу школског простора

²²⁾ Доградњом ових школских просторија Текстилни школски центар се уселио у новоизгра-

ђени школски простор, а Виша текстилна школа и Вунарски институт наследили су раније изградњени школски простор, који је дотле заједници коришћен.

²³⁾ Приликом изградње нове зграде ове школе срушено је 6 учионица у површини од 311 m².

²⁴⁾ У овај школски простор урачунате су само учионице и кабинети.

је, и поред овако значајних напора и инвестицијоних улагања СО Лесковац,²⁵⁾ веома је забрињавајућа. О томе најбоље говоре подаци о школском простору по једном ученику, који у прегледу изгледају овако:

Школска година	Школски простир у м ²	Број ученика	Школски простор по ученику у м ²
1939/40.	3.756	4.034	0,95
1945/46.	2.729	4.976	0,54
1964/65.	8.987	12.749	0,70

Чињеница је да је школски простор по једном ученику знатно испод хигијенско-педагошког норматива. Међутим, у овом приказу ствар је представљена у нешто повољнијој светlostи но што у ствари јесте. У Пољопривредном школском центру 886 ученика користи 1.032 м² или 1,16 м² по једном ученику. Слично је стање и у Текстилном школском центру где 1.133 ученика користи 985 м² или 0,87 м² по једном ученику. Међутим, у основној школи „Васа Пелагић“, 1.331 ученик користи само 576 м² или 0,53 м²; или у основној школи „Јосиф Костић“ 1.760 ученика користи 1.188 м² или 0,66 м² површине по ученику. Свакако да се у најтежем положају налазе школе које изводе наставу у гимназијској згради (гимназија „Станимир Вељковић Зеле“, Економска школа, трговински школски центар „Војислав Николајевић“, металски школски центар „Раде Металац“ и школа ученика у привреди „Влада Ђорђевић“). У пет ових школа на 2.738 ученика долази само 1.350 м² учионичког простора или 0,48 м² по једном ученику.

Дајемо приказ пораста школског простора у селима на подручју СО Лесковац.

Назив школе	Школски простор затечен 1944/45. у м ²	Добивена школски простор додградњом и изградњом у м ²	Тренутно расположено живи школски простор у м ²
Богојевце	90	—	90
Братмиловце	—	54	54
Бобиште	45	—	45
Белановце	96	—	96
Власе	—	96	96
Винарце	96	324	420
Г. Стопање	—	32	32
Г. Синковце	—	56	56
Градашница	90	—	90
Г. Купиновица	48	—	48

Назив школе	Школски простор затечен 1944/45. у м ²	Добивена школски простор додградњом и изградњом у м ²	Тренутно расположено живи школски простор у м ²
Г. Крајинце	—	48	48
Д. Јајина	—	108	108
Д. Крајинце	—	35	35
Д. Стопање	—	—	—
Дрњевац	—	54	54
Душаново	54	—	54
Карађорђевац	40	—	40
Кумарево	37	—	37
Јелашица	96	—	96
Јашуња	96	390	486
Јарсеново	71	—	71
Миланово	—	96 (недовр.)	96
Манојловаче	—	625	625
Мрштане	108	—	108
Навалин	—	96	96
Номаница	—	108	108
Прибој	108	—	108
Пискупово	—	32	32
Подримце	48	—	48
Орашац	—	192	192
Рударе	—	98 (1 уч. нед.)	98
Свирце	—	48	48
Ступница	96	—	96
Турековац	96	252	358
1.315 м ²		2.744 м ²	4.059

Захваљујући досадашњим напорима на изградњи нових школских зграда у селима на подручју општине, школски простор ових школа, према простору по једном ученику је релативно задовољавајући. Међутим, треба настојати да се започете школске зграде доврше, а многе реконструишу и осавремене како би одговориле реформи основних школа и захтевима нашег даљег друштвеног развоја.

Овакво стање школског простора имало је несумњиво одраза на квалитет наставно-васпитног процеса у школама и здравствено стање ученика. О томе најбоље говоре анализе рада школа и постојећих успеха Савета за просвету СО Лесковац и Завода за просветно-педагошку службу среза Лесковац и анализе систематских здравствених прегледа ученика у школској 1963/64. години.

²⁵⁾ И поред настојања да дамо преглед у трошених средстава за проширење школског простора, нисмо у могућности да те податке почужимо. Такође сматрамо да они не би дали реалну слику вредности улагања из разлога што су школски објекти грађени у различитим етапама, а цене грађевинских услуга биле су веома различите.

ни, које је извршио Школски дистанзер у Лесковцу.

Све ове анализе се слажу у једном: да је овај проблем до те мере акутан да га неминовно треба решавати.

Прва пројекција седмогодишњег плана развоја просвете на подручју СО Лесковац у периоду 1964. до 1970. показује да је овај проблем врло озбиљно сагледан и да се предвиђају значајна инвестициона улагања. Шта ће све од тога бити реализовано зависи од наших општих материјалних могућности и упорности са којом ће се решавати овај врло озбиљан проблем.

Четрнаест нових школа, 9.673 ученика, 249 одељења, 366 наставника и 6.569 m² школског простора, колико износи повећање за протеклих двадесет година, представљају импозантне цифре које говоре о великом напорима СО Лесковац на образовању и васпитању младог нараштаја и стручном оспособљавању производа и управљача наше друштвене заједнице. То је такође гаранција да се убудуће могу очекивати и значајнији резултати.²⁶⁾

С обзиром да је у школе другог ступња дошао релативно велики број ученика са подручја нашег среза, СР Србије и осталих социјалистичких република, указала се потреба изградње и формирања ћачких домова и интерната. Тако је школске 1947/48. грађевинско предузеће „Трудбеник“ формирало свој Дом ученика у привреди са 116 ученика. У почетку без своје зграде (све до 1950) Дом је морао да се сели из једне зграде у другу: из некадашње ливнице „Кукар и Коцић“ у троспратну стамбену у Радничком насељу (до њеног потпуног завршетка), а одатле у малу зграду основне школе „Светозар Марковић“ и горњу салу Више мешовите гимназије.

Схвативши овај проблем, грађевинско предузеће „Трудбеник“ изградило

је посебну зграду за Дом у Улици Иве Јоле Рибара. Данас је у њој смештен дом ученика у привреди „11. октобар“.

У исто време долази до оснивања домова ученика у привреди „7. јули“ и интерната индустријске текстилне школе „Коста Стаменковић“. Дом ученика у привреди „7. јули“ био је смештен (све до спајања домова када је постао дом ученика у привреди „11. октобар“, септембра 1952. године) у некадашњој Кукаревој згради, а интернат Индустриске текстилне школе у некадашњој кафани у Улици Саве Ковачевића 42.

Почев од септембра 1952. године у граду постоји само дом ученика у привреди „11. октобар“ који данас има 106 постеља.

1946. године формиран је интернат Пољопривредне школе, најпре у старој школској згради, а касније је 1948. за смештај великог броја ученика других места саграђена специјална зграда у којој је све до 1960/61. године била смештена и Пољопривредна школа. Интернат има 200 постеља.

1947. године изграђен је и интернат Техничке текстилне школе. Како капацитет зграде није одговарао великим потребама ученика ове школе, то је 1956. године извршена дограма. Данас овај интернат има 190 постеља.

Међутим, иако је у послератном периоду учињен огроман напредак у изградњи интернатског простора, чињеница је да према структури ученика по местима становљања њихових родитеља, расположиви број постеља не задовољава и да се Перспективним седмогодишњим планом морају обезбедити знатна материјална средства, у првом реду за изградњу или дограму дома за ученике у привреди, који се тренутно налазе у најнеповољнијем положају.

²⁶⁾ Подаци се односе само на школе у граду.

Развој качарског (пинтерског) заната у Лесковцу и околини

У периоду послије другог свјетског рата, Лесковац, некадашњи типично занатски центар, преживљава преоријентацију. Свакодневно се његова физиономија мијења. Стара, уска калдрмисана чаршија са приземним и оронулим занатским дучанчићима, украшеним шареноликом производњом лесковачких занатлија, уступила је мјесто широком булевару и модерним вишеспратницама. На све стране се руши старо и дотрајало. Тако тај значајни занатски центар некадашње јужне Србије из дана у дан постаје моћни индустријски центар.

Свједоци смо времена када нови послијератни развој индустрије веома брзо потискује ручну израду производа широке потрошње, засјењује стари примитивни живот и простонародну културу занатлија и у брзом темпу нових стремљења брише успомену на њу. Машина замјењује руку, ципела — опанак, штоф — абацијско сукно, а дрвене и друге производе — производи од пластичне масе. Сви су изгледи да ће ручних заната сасвим нестати, јер човјечја рука ипак заостаје за машином која ствара љепше и јефтиније производе.

Међутим, многи моменти из богате занатске прошлости нашега града обавезују нас да његове старине остану прибележене, да се спасе од заборава све што се може спасти, како би будућим генерацијама остао траг о томе како су радиле старе лесковачке занатлије.

Качарски занат заслужује посебну пажњу, с обзиром на чињеницу да је он по распросрањености, као и начином изrade својих производа, био познат и ван Лесковца. Лесковачки качари уживали су репутацију великих мајстора, те су њихови производи много тражени на тржиштима читаве земље.

О развоју качарског заната има веома оскудних писаних података, те је то мање-више само фрагментарна грађа. Значајнији архивски подаци су нестали, а сјећања преживелих остала су под велом прошлости. Подаци су често контрадикторни, али нас ипак упућују на право сазнање стварности.

Користим прилику да на указаној пажњи, предусретљивости, као и услугама које су ми учинили, захвалим старијим лесковачким качарима: Светозару Младеновићу, Сими Ђорђевићу, Владимиру Костићу, Луки Ранђеловићу, Драгољубу Ђорђевићу, Живојину Недељковићу, Влајку Ђурићу и др.

Поријекло и име заната

Неопходна животна потреба за сакупљањем, преношењем и чувањем течности и намјерица за дуже вријеме, навела је човјека на израду разних врста дрвених судова. Та чињеница нас наводи на мисао да зачетке качарског заната треба тражити у далекој прошлости. Разумљиво је да је у прво вријеме он био посве примитиван, да би се временом усавршио како у погледу израде, тако и асортиманом својих производа.

Из писаних података се види да је овај занат у Лесковцу и његовој околини био врло развијен још у вријеме Турака.¹⁾ Он се прво јавља по селима као споредно занимање, често за домаћу употребу, да би временом прешао у град као специјални занатски посао.

Многа села у околини Лесковца као што су: Присјан, Доња Лакошица, Буљаре, Борни До, Црковница, Богојевце, Бели Поток и друга села била су позната по вјештим качарима. Свако од ових села имало је по једног и више својих „мајстора“, који су у прво вријеме иск-

ључиво радили за потребе својих мјештана. Качарство је било посебно развијено у познатом виноградском крају у околини Власотинца, као и у Црној Трави. За ове крајеве је карактеристично то да је скоро свака кућа имала свог самоуког качара, који је знао не само да измијени дуге, шеварише преко љета сасушене судове, промијени стари обруч, већ и да зналачки направи потребан суд за своје домаћинство. По рас прострањености овог заната посебно се истичало црнотравско село Гаре у коме су се скоро сви сељаци бавили качарством.

Током времена, овладавши качарском „мајсторијом“, сеоски качари су веома често одлазили „у печалбу“. То су били тзв. „торбари“ или „крпачи“. Они су добијали и „торбарске дозволе“, које им је издавала њихова општина, да се могу слободно бавити овим занимањем. Дозволе су добијали на годину дана и са њима су обилазили села у близој и даљој околини. Ишло се обично у групама по двојица или тројица. Некада су најчешће ишли у Шумадију, док данас иду по Македонији. У потрази за зарадом, обично су обилазили воћарска и виноградарска подручја, па чак доспјевали и до Црне Горе. Код њих је постојао и одређен временски период када су полазили у печалбу. То је било вријеме од јуна до новембра. Кућама су се обично враћали до Митровог дана.

Асортиман производа сеоских качара био је доста ограничен. Они су обично правили малу бурад, качице мањих димензија, чабрице и томе слично. Алат им је такође био врло прост и једноставан, тако да су га углавном и сами правили.

Стални сеоски качари, а посебно торбари, изазивали су негодовање варошких мајстора који су у граду имали своје радње, јер су им ови одузимали муштерије са села. Сем тога долазило је до нетрпељивости између града и села, јер су „торбари“ радили приватно по граду, наплаћујући своје услуге много јефтиније. Тиме су градски мајстори били материјално оштећени, трпећи конкуренцију неквалификованих „торбара“.

С обзиром да су се у прво вријеме своје дјелатности качари искључиво бавили израдом каца, то је првобитни назив овог заната био — качарски занат. Овај назив је чисто српски израз који се истовремено помиње како у граду тако и на селу, и који се као такав веома дugo задржao у примјени. По занату који су упражњавали, а који су у већи-

ни случајева, бар што се тиче града, преносио се са колена на колено, помињу се и честа презимена породица која су се задржала и до данас. То су породице са презименом Качаревић.

Доцније се као најважнији производ ових занатлија појављују бачве. То је уствари била њихова специјалност у раду, те се и назив самог заната промијенио у **бачварски занат**. Међутим, стари назив овим новим није сасвим запостављен, што се види из калфенских и мајсторских писама, која се налазе у Лесковачкој архиви, као и натписима на фирмама, где се овај занат помиње као качарско-бачварски.

Током времена настаје интензивна конкуренција страних качара у Србији. Они су долазили поглавито из Аустрије. Аустријски „пинтери“ били су искоруснији и савременији у начину обављања овог заната.²⁾ Њиховим доласком јавља се практичнији и функционалнији алат који је знатно утицао на прецизнију производњу. Пинтери дошљаци имали су велики утицај на развој качарско-бачварског заната, тако да су се и називи њихових алатки одомаћили. Сем тога, старо име овог заната се мијења, те од тог времена гласи **пинтерски занат**. Према томе ријеч пинтер је чисто њемачког поријекла, а по сјећању стarih качара потиче из времена послије првог свјетског рата, тј. негде од 1915. године.

Развојни пут качарског заната зависио је од многих чинилаца, а првенствено од економских прилика у земљи. Он је имао у свом развоју видне успоне и падове. Било је времена када је био веома цијењен и много тражен као занат. Тај период и данас качари називају својим „златним периодом“. Интересовање за овај занат код млађе радне снаге, како на селу, тако и граду, било је толико да је сваки качар имао по неколико својих помоћника. Са друге стране било је периода када су качари били незапослени, а њихови производи су мјесецима чекали по којег купца. Статистички подаци којима се располаже, допуњују усмена казивања стarih мајстора.

Послије ослобођења од Турака тј. од 1877. године, Лесковац се почиње нагло да развија и постаје у правом смислу ријечи најкултурнији занатски центар читаве Србије. У њему је онда активно радио 15 качара, који су своје производе продавали не само у граду, већ и у даљој његовој околини. Око 1890. године број качарских радионица остао је непромијењен да би се у интер-

валу од 20 година нагло повећао. Тако је око 1910. и 1911. године у граду радио отприлике 23 качара, који су своје радионице имали „по чаршији“, као и по кућама.³⁾

Током првог свјетског рата настаје период видне стагнације качарства, да би већ 1921. године у граду било око 20 качара, а наредних неколико година, тј. до 1926. године, тај број порастао на 26.⁴⁾

Временски период од 1926. године па до 1932. године прати узастопни пад качарства, тако да је у овом периоду овај занат упражњавало само 10—12 качара. Многи лесковачки мајстори оставили су овај град и у потрази за послом ишли у друга мјеста, а нарочито на Космет — у Косовску Митровицу.

Од 1932. године па до 1940. године број качара се повећава на 20, док је за вријеме окупације у граду радио само 15—17 мајстора. Овај број остао је исти до 1945. године.

Послије ослобођења осјећа се видна тенденција сталног опадања качарског заната. Из године у годину све је мањи број качара. Тако је 1950. године било само 11 качарских радионица, док се бесправно овим занатом бавило око 30 качара. Узрок овоме је нагли развој индустрије као и многи други чиниоци. При овоме треба напоменути да је 1958. године било најмање качара у граду. Овај занат је онда упражњивало само 5 мајстора. Многи су напустили свој посао и запослили се на исти или сличан посао у индустрији. Основни узрок овога је нерентабилност послана, као и недостатак млађе радне снаге. Данас у граду постоји 7 качарских радионица.

Основни материјал и припремање грађе

Основни материјал за израду качарских производа сачињавали су: дрво, шевар и шина.

Лесковачки качари су најчешће своје производе правили од храстовог дрвета. Оно је истина било веома тешко за обраду, али су зато производи грађени од њега били врло солидни и дуготрајни. У недостатку овог материјала, они су примјењивали и друге врсте дрвета као што су: дуд, багрем и буква. Овај материјал је био релативно мекши и много лакши за обраду, али је посуђе имало кратак вијек употребе. Ове сировине се и данас употребљавају, али само намјенски, тј. за производњу амбалажног посуђа.

Дрво као основну сировину, лесковачки качари, добијали су са разних страна. Углавном су је куповали у шумовитој Јабланици и то из околине Медвеђе, која се налази око 40 км од града. Села Реткоцер, Гајтан, Петриље, Сијаринска Бања, Туларе и Леце била су главни добављачи ове грађе. Сваки качар имао је своје људе по овим селима од којих је куповао дрво. Сем из ових мјеста, грађом су се снабдјевали и из села која се налазе на планини Кукачи. Од тих села најпознатије је било Барје. У поменутим селима било је домаћинства која су се ван земљорадничке сезоне искључиво бавила „дељањем дуга“. Такву грађу, као већ донекле припремљену, износили су на тржиште.

Велика потреба за јефтијим и бољим дрветом условила је потражњу овог материјала и са стране, тј. из удружењијих градова. Тако је познато да су се лесковачки качари снабдјевали грађом првенствено из Куршумлије, код Прокупља, потом из Ваљева, Горњег Милановца и Краљева.

Што се добављања грађе тиче, качари су куповали различите врсте дрвета. Најчешће су се куповале тзв. дуге а то су биле грубо отесане дужице одређене дужине. Сем тога куповани су и велики балвани, тј. трупци, и то на ћутуре. Међутим, најчешће се куповала сложена грађа, која се плаћала по кубику. Доцније је ову грађу у својој радионици сам мајстор класификовао по квалитету, цијепао и од ње правио дуге потребне дужине.

Данашњи качари грађу углавном добијају од приватних лица из Горње Јабланице, доста често од дрвног комбината „Благоје Николић“ у Лесковцу, као и од сељачких радних задруга у Медвеђи, Тулару и Лецу.

За добијање производа доброг квалитета било је неопходно да грађа буде сасвим сува. Рујно дрво није било добро, јер се временом расуши и судови процуре. Тој чињеници је морало да се обрати велика пажња. Из тих разлога припремање грађе за производњу имало је један одређени ток.

Шума се сијекла само у времену када дрво „не ради“. То је период од јесени до првих пролећних дана, тј. од новембра до априла. Онда, како се то на селу каже, шума мирује. Тако посјечено стабло качари су обрађивали у дуге, обично за вријеме „мртве сезоне“. Они су га тесали у дуге, које су ређали на мјестима где је промаја, и остављали да се добро осуши. Сушење дрвета могло је да траје и до двије године. У овом

послу постојало је као неко правило: сваки сантиметар дуге треба да се суши бар годину дана ако се жели солидан материјал за обраду.

Сушење дуга вршило се тако што се оне ређају у „витлове“. То значи да се оне постављају четири по четири — унакрст. Има случајева када се оне ређају и по шест, па чак и по осам. У сваком „витлу“ дуге су обавезно биле одређене дужине. Тако „зденути витлови“, створени вјештом руком мајстора, могли су бити високи по 2—3 метра.

Припремљене дуге су продаване по комаду, као и на пар „чифт“. Висина цијене зависила је првенствено од врсте дрвета, потом од квалитета, тј. да ли је равно или чврсиво, као и од дужине дуга. Тако, на примјер, цијена дуга прве класе око 1924. године кретала се отприлике овако:

Дуга од 1 м 4 динара
Дуга од 80 см 2,5 динара
Дуга од 60 см 1,5 динар
Дуга од 50 см 1 динар.

Ако је пак продаја вршена на пар „чифт“, онда су цијене биле следеће:

I класа 1 чифт од 1 м 8 динара
II класа 1 чифт од 1 м 3,5 динара
III класа 1 чифт од 1 м 3 динара

Разумљиво је да ове цијене нијесу биле устаљене, већ су се мијењале у зависности од понуде и потражње.

Данас су цијене такође веома неуједначене, али се углавном дуге продају по комаду и то од 1 м 200—220 динара, а од 80 см око 150 динара.

Радионица и алат

Лесковачки качари зависно од разгратости послана, тј. од свог имовног стања, производили су своју „робу“ било код својих кућа или пак по радњама, које су имали у „чаршији“. У прво вријеме радионица и радња биле су заједно. То су биле обично шупе, које су имале само наткровље. У тим примитивним радионицама качари су производили и уједно вршили продају својих производа. Током времена, чаршијски мајстори правили су посебне дућане у главној улици, које су имале више просторија. Једна је била радионица, друга магазин готове робе, а трећа просторија, лицем окренута улици, била је „дућан“. Изда дућана сваки мајstor је имао широку „авлију“, где је грађу сушио,

затим „палио“ тј. загријавао бурад и обављао друге послове под ведрим небом.

Међутим, многи качари су своје радионице правили уз своју кућу, тако да су оне биле само њихов наставак. Таквих случајева има и данас.

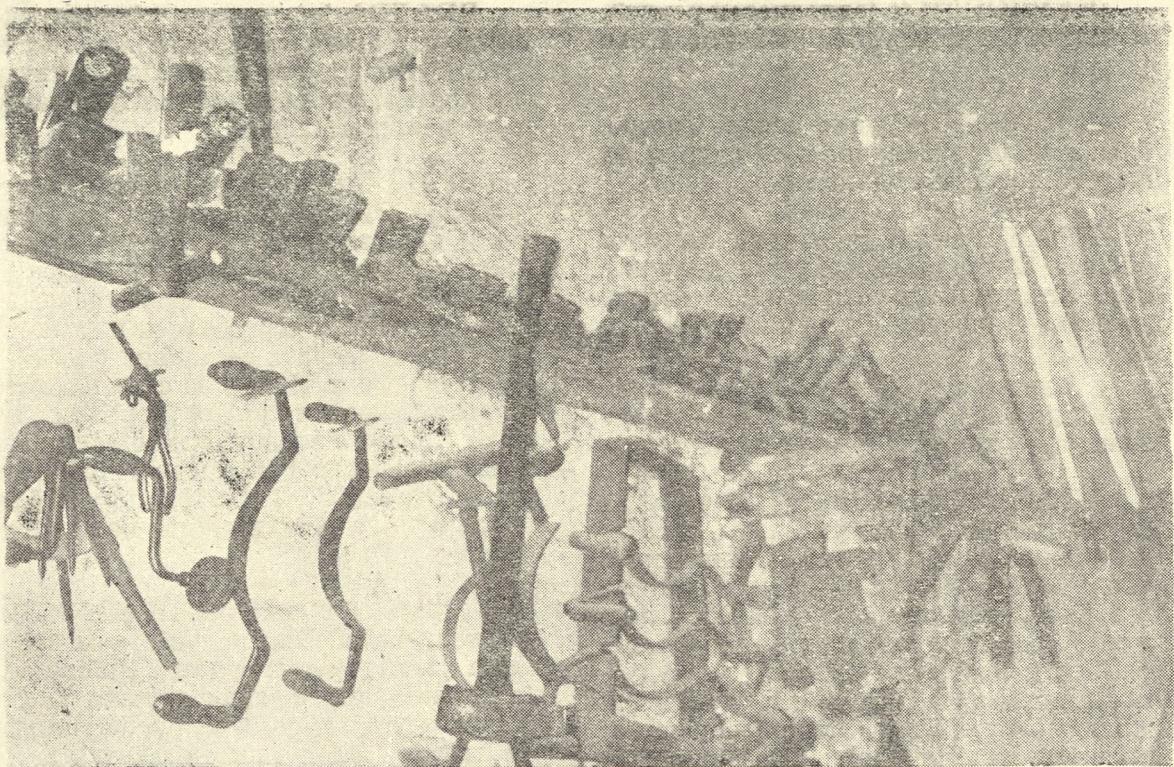
Свака качарска радња у „чаршији“ имала је изнад улазних врата фирмуса именом и презименом. Поред имена власника радње, често је у углу био нацртан по неки карактеристичан качарски „арткл“. Он је симболично представљао качарски занат, а уједно и имао практични значај да скрене пажњу пролазника. Лесковачки качари обавезно су сваким даном, а посебно празником, пред радње износили своје производе. То су обично биле мале качице, бурићи и томе слично. Вјешти мајстори знали су да ураде и минијатурне производе који су им стално стајали у излогу. То је, у ствари, било мјерило у владању качарском вјештином.

Мада се може сматрати да је качарски занат доста једноставан, за њега је карактеристично да обилује истина прости, али многобројним и разноврсним алатом. При овоме треба поменути да је алат качара на селу умногоме једноставнији од онога који су употребљавали градски мајстори.

Са развојем качарства, а упоредо са порастом броја разних производа, временом се и алат усавршавао. Ово посебно важи за период од доласка аустријских пинтера који су у погледу алата били много савременији.

Алат у радионици мајстора имао је одређено мјесто, како би био у свакој прилици при руци мајстора. Поред ситнијег алата, централно мјесто у радионици заузимао је радни сто, тзв. тезга, потом пањ, калупи, обручи, струг и точило. Овај алат доживљавао је временом извјестан преображај, који је био посебно видан послије првог свјетског рата. Од овог времена он је фабрички произвођен, те је као такав био знатно прецизнији. И док су га раније правили цигани, у овом периоду добављен је по гвожђарским радњима. С обзиром да металска индустрија у то вријеме код нас није била развијена, јер се тек стварала, многи качарски алат био је стране производње, а поготово из Аустрије.

Од другог свјетског рата, тј. одмах послије ослобођења 1945. г., знатну новину у качарству представља електромотор. Са увођењем савременијих машина на електрични погон умногоме је олакшан рад качара. Електричне машине замењујују ситне ручне алатке и руку

КАЧАРСКИ АЛАТ

човјека. То условљава бржу производњу.

Међутим, мада је увођење електричних машина представљало видан корак у производњи, многи мајстори задржали су ручну израду. Узрок овоме је била висока цијена електричних машина, тако да их све занатлије нијесу могле да добаве. Тако је данас, од седам качарских радионица, пет електрифицирано и то дјелимично.

Сеоски качари и данас раде своје производе ручном израдом.

У циљу стицања праве слике развоја качарства Лесковца и околине, потребно је набројати најважнији њихов алат. Ту прије свега треба поменути разне врсте рендића.

РЕНДИЋИ — представљају основни и најупотребљаванији качарски алат. Посматрајући њихов облик из давних времена до данас, уочава се видна разлика у њиховом развоју. По причању Влајка Ђурића, старог качара из пленинског села Присјана, у његово вријeme није било рендића. Радило се само брадвом и кесером. Доцније су почели да се употребљавају примитивни рендићи. Њихов оквир правили су сами сељаци, док су цигани — ковачи, израђивали ножеве тзв. „листове“. Циган-

ке производе, током времена замјенили су фабрички ножеви, који су били различитог облика. Сваки нож имао је одређену намјену, према своме облику. Ножеви за рендиће могу бити: криви, прави и обли. Данас се у примјени налазе рендићи који носе углавном њемачка имена. То су:

ШТЕМОБЛИ је служио за чишћење суда одозго. Он је специјално грађен за чишћење „у фрош“, тј. у чело. Ова врста рендића има један лист-нож, кривог облика.

ГАРПОБЛИ — такође служи за чишћење дуга изнутра. Тај посао се зове „гарбовање“. Као сјечиво служи један лист кривог облика.

ШОПОБЛИ — такође служи за чишћење судова изнутра. Разликује се од гарпобла по томе што му је лист крив и заобљен око сјечива.

ЦИМОДЛИ је рендић са једним првим листом. Служи за чишћење дуга одозго. Специфичног је облика јер на раму, и то са стране, има двије дршке, које служе као ручице.

КАРПОБЛИ је једнолистан рендић. Њиме се чисте судови изнутра и око утора.

ДОПОБЛИ је дупло ренде. Употребљава се за тзв. „пуцовање“ суда тј. за његово последње чишћење.

ПРАНШОБЛИ је рендић посебног облика. Он има издужену гвоздену шипку. Употребљава се приликом израде данџета тј. њиме се кружи по готовој ивици.

У електрифицираној качарској радионици многи од ових рендића замјењени су машинама фрезер и абринтер.

УТОРАЧ ИЛИ КИМ. Први израз за ову алатку је њен стари назив, док се данас чешће помиње њемачко име ким. И ову алатку некада су веома примитивно радили цигани, под називом „грбуљан“. Уторач служи специјално за „вађење“ тј. прављење „утора“ — удубљења на дугама, где треба поставити дно или данце. Уторач је дрвена алатка, произвољне величине. Највише је у употреби онај чије су димензије 15x17 см. Новији уторач има три ножа, док грбуљан само један. Са стране се налазе дршке којима се он придржава при раду. Данас је ова алатка замјењена много прецизнијом фрезер машином.

ЧАП ИЛИ МОДЛИ је дрвена алатка, полукружног облика у виду српа. На ободу има зарезе тј. цртице који се називају штикови. Чап се примењује за одређивање тј. мјерење округлина дуга. Чапова има разних величина, односно сваки суд одређене запремине захтјева и одговарајући чап. Данас је израз чап, као стари назив, замењен новим изразом „модли“, који је као такав одомаћен и више се налази у примјени.

ЦУГ ИЛИ ГВИНТ је гвоздена алатка масивног изгледа са гвозденом полу-кружном сајлом. Употребљава се за савијање дуга тј. при притезању буради, док су још на ватри. Раније се ова алатка звала **шајтов** и била је сва од дрвета. Уместо сајле на њој се налазило дебље уже од конопље. Цуг је значајна качарска алатка, јер док њега није било морало се посебно једна по једна дуга над ватром да извија, односно уобличује. На овај начин се много губило у времену, као и раду. Поједини качари по селима и данас примјењују овај застарали начин.

БРАДВА је у ствари сјекира, специјалног облика, која служи за тесање дуге. Некада је она била главна качарска алатка, док је данас потпуно замјењује машина бансек.

СТРУГ или како га сеоски качари називају **РАМПОВ**, служи да се на њему дуге штесују, тј. фугују. Грађен је од дрвeta. Дужине је око 1,5 а ширине око 30 см. Он се ослања на двије ногаре. У средини струга, а са његове горње стране, налази се жљеб у коме је учвршћен лист, тј. нож за сјечење. Њих су обично носили качари „торбари“, када су ишли у печалбу. Њихови су били нешто мањи око 1 м. Данас се ова алатка назива **ШТОСПОБЛИ**, а при изради већих судова замјењује машина абrikter.

КРИВА КОСИЦА ИЛИ КРУМПЕЗ је гвоздена алатка, на чијим се крајевима налазе дрвене ручице. На средини је сјечиво полукуружног облика. Ова алатка служи за чишћење буради или кача изнутра као и чишћење утора за данце. Овај посао се стручно назива „гарбовање“. У већим радионицама крива косица или крумпез је избачен из употребе, јер је рад са њим веома напоран. Данас ову алатку замјењује машина фрезер.

ПЕРГЕЉ ИЛИ ШЕСТАЛ. Оба су назива веома старог поријекла. Данас се назива **ЦИРКЛ**. Циркл има облик шестара. Раније је прављен само од дрвета, док данас се праве и гвоздени. На крајевима кракова налазе се шиљци (ексер). Њиме се мјери обим данџета. Свака качарска радионица има их по неколико, јер судови разне величине захтјевају посебне шестаре. Има шестара чији отвор може да буде и до 2 м.

КОНФРЕЗ је у ствари дрвена шипка на чијем се једном крају налази забоден ексер са оштрим врхом. Овом алатком качари обележавају дужину дуге, тј., како они кажу, она служи за „конфрезирање дуга“.

КРОГНИ је алатка малих димензија. Прављена је од гвожђа у облику штипальке. Употребљава се за придржавање прве дуге која је стављена у каљуп — обруч.

АМЕРИКАН је алатка која се тек у новије време примјењује. Он је заменио рендић. Употребљава се за гарбовање страна и ивица суда и то када је суд већ

израђен. Његовом употребом суд постаје гладак и добија „гланц“.

БАСКИЈА ИЛИ СЕЦОМЕР — служи за набијање шина, односно обруча, при притезању суда. Он има изглед чекића с тим што се на његовом доњем дијелу налази жљеб у који упада обруч. Кружним ударањем чекића по сецомеру обруч полако належе на суд.

НАКОВАЊ се састоји од масивног дрвеног пања на чијем је горњем дијелу утврђена „гвоздена глава“. Он служи за прављење обруча.

ПРОБОЈАЦ ИЛИ ДУШЛУК — служи за бушење рупа на обручима. Облика је овећег ексера са затупљеним врхом. Прављен је од квалитетног гвожђа, како се не би при честој употреби брзо деформисао.

СЕКАЧ ИЛИ МАСЛИ је гвоздена алатка, пљоснатог облика са оштрим сјечивом на крају. Употребљава се за сјечење шина при прављењу обруча.

ЛАЈПУР ИЛИ ГВИНПУР И БУРГИЈА — служи за бушење рупа „врањева“ на кацама и бурадима. Бургија има разних димензија, зависно од величине рупа.

ИЗЛАКАЧ ИЛИ АВЦИГЛИ се употребљава при извлачењу данџета. Састоји се из два гвоздена дијела, од којих је један полукружног облика, а други у виду праве шипке.

НОГАРЕ се данас ређе налазе у примјени. Ногаре су од дрвета у виду неког рама на који се поставља данце да би се лакше очистило.

ТЕСТЕРА ИЛИ ТРИВОЊ је мала тестерица на чијем се једном крају налази дрвена дршка. Употребљава се за вађење врата на великом бурадима.

ТОЧИЛО ИЛИ ТОЦИЛО — служи за оштрење ножева. Оно се састоји од округлог суда „шафоља“ на који је постављен специјалан „тврд“ камен, кроз чију средину пролази осовина. Осовина је на једном крају савијена у виду ручице, тако да се њеним окретањем и камен кружно креће влажећи се стално водом из шафоља.

КУКА ИЛИ ИСЛОВАЧ је веома стара качарска алатка која се данас скоро и не употребљава. Њена примјена била

је искључиво при прављењу бућки, које се данас не производе. Састоји се из једног дрвеног штапа — дршке, на чијем се доњем дијелу налазио причвршћен ножић полукружног облика.

ВЕЗИР је првобитно био прављен од дрвета, а данас је челична или гвоздена шипка дугачка око 2 м. Издијељен је зарезима на дијелове од 1—80. Сваки зарез представља запремину будућег суда од 50 кг. тј. од 1 акова.

РАДНИ СТО ИЛИ ТЕЗГА се обично налази у једном углу радионице. На њој качар обрађује прецизније ствари. Ивицом тезге и то на цијелој њеној дужини налазе се рупе за учвршћивање дуга.

Поред поменутог алата у качарској радионици налазе се и многе ситне приручне алатке као што су: чекићи разних величина, потом сјекире, турпије, брус или белегија за оштрење ножева, тестере, тесле, као и многобројни калупи-обруччи.

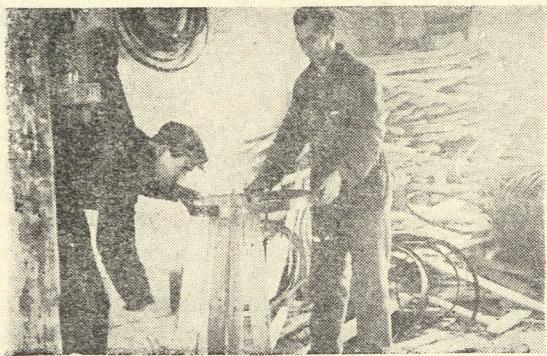
Процес рада

Лесковачки качари производили су велики број разноврсних дрвених судова. Иако, на први поглед, изгледа да је процес њихове производње једноставан, дуг је пут да се дрво уобличи да би добило жељени облик и најбоље одговарало својој намјени. Уопште се може рећи да је процес производње добијања свих финалних производа скоро исти. Ту и тамо било је извесних специфичности у раду, али оно битно што важи за један суд, важи и за све остale.

За вријеме сезоне качарских радова, мајстор би са витлова, где су се дуге сушиле, узимао припремљен материјал и прилазио њиховој финијој обради. Први корак у том послу је у томе што се брадвом дуге грубо отешу. Потом се оне подвргавају штрафовању, тј. чишћењу одозго и облују се рендићем званим цимодли. Обловање дуге се „подвађују“ изнутра, тј. дубе се, а потом се та мјеста „шобују“, односно финије равнају рендићем шопобли. Овакво обрађивање дуга иде на струг, где се теше тј. штесује са бочне стране. Овај посао захтјева велику прецизност и искуство у раду, јер бочне стране дуге морају да буду идејално равне и глатке. За то вријеме качар помоћу чапа или модли мјери окружгину дуге.

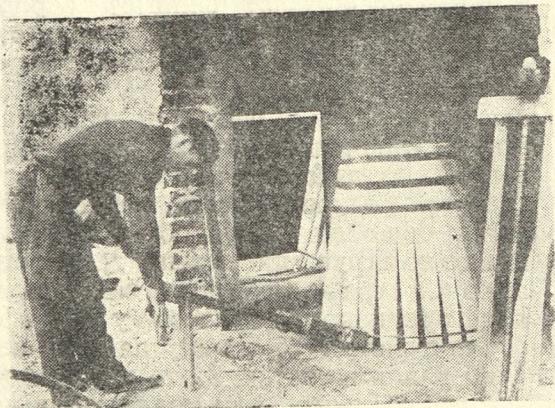
Пошто су дуге добиле жељени облик, оне се конфрензирају. Овим поступком њима се даје одређена дужина тако да су све једнаке. Тиме је завршен један део послана, тј. дуге су обраћене и припремљене за другу фазу рада.

У одређени гвоздени калуп — обруч, звани главник дуге се „здену“ одно-

РЕЂАЊЕ ДУГА У КАЛУП – ОБРУЧ

сно ређају једна до друге. Прва постављена дуга, да не би пала, причвршује се гвозденом штипаљком — кругнијем за калуп. Потом се додају остале дуге. Преко кружно поређаних дуга, ставља се већи обруч, тзв. преглавник, а испод њих и задњи најшири бокач. Донекле учрвашене дуге, на свом горњем дијелу, стављају се на ватру да се „препале“. У средини суда ложи се ватра, чиме се дуге постепено загријевају и тиме постају мекше и лакше за даљу обраду. Када се довољно загреју, на доњем дијелу суда ставља се цуг и окретањем гвinta, сајла, а раније уже, постепено или врло јако прибија дугу уз дугу. Затезање гвинтом траје све донде, док се дуге не припију једна уз другу, да се на њих могу да натакну остала три обруча. Загријевање суда зависи од јачине ват-

ЗАТЕЗАЊЕ ДУГА ГВИНТОМ

ре. Оно може да траје 1 — 1,5 сат, а ако је ватра јача загријевање траје и 45 минута. Приликом загријевања дуге се станло квасе мокром крпом, да бе се распариле, како не би од топлоте испрскале.

Скинути суд са ватре потом се окрепне са друге стране и поново се стављају обручи, али обрнутим редом. Прво бојују кач, потом преглавник и на крају главник. Тиме је, ако се тако може рећи, на чињен модел будућег суда. Скинутом суду са ватре, дуге се тестером обрежу, са обе стране, да би постале једнаке. То је тзв. „штуцовање“ дуга. Потом се рендићем гарпобли или крумпезом грубо очисти суд на оном мјесту где треба да се постави утор, тј. жлијеб, за данце. Финије чишћење истог мјеста врши се рендићем карпобли, а уторачем се прави утор са горње и доње стране. Крај овога послана је што се рендићем штемољи, суд чисти у „фрош“, тј. у чело, како би ивице биле заобљене.

Потом се прелази на израду и поста вљање данцета. У ову сврху узима се неколико дуга званих срећеви. На њиховом ободу, и то само са једне стране, поставе се типлови, те се срећеви „натиплују“. Типлови су специјални ексери, оштри са обадвије стране. До 1925. употребљавали су се дрвени ексери звани мјоденци. Њих су правили сами качари, док данас типлове купују у гвожђарским радњима. На постављене типлове „натакните“ се чешће један, а ређе два реда шевара. Затим се срећеви бочним странама споје тако да се добије посве равна површина изгледа даске.

Најважнији посао качара који у истини захтевају велику прецизност јесте одређивање обима данцета. Данце мора да упадне у утор тако да у њега належе са свих страна. Одређивање обима врши се шестаром — цирклом на овај начин: један крак циркла забоде се у утор а други се отвори толико да отприлике дође до центра будућег данцета. Потом се тај отвор шестара преноси шест пута у утор, док слободан крај циркла не дође у почетну тачку. Тај отвор шестара преноси се на будуће данце. Траг циркла обележава се кредом и тестером обреже, а потом ивице обраде.

Када је данце готово, изваде се обручи — калупи и то главник и преглавник, а бокач се мало разлабави. Дуге се међусобно одмакну, те мајstor између њих као и по утору ставља шевар. По речима пинтера Јивојина Недељковића, некада се, а нарочито по селима, мјесто шевара стављало тијесто.

Лесковачки качари су шевар куповали од сељака на пијаци и то на снопове. Прије овога рата према величини снопа цијена је била од 0,5 динара до 2 динара. Данас један сноп шевара кошта око 250 динара. Један сноп шевара средње величине довољан је за 20 бурића.

Овако шеварисаном суду постави се прво једно данце. Уколико суд има неки чвор, онда се он залије парафином, а карпоблијем се очисте евентуално запрљана места. При намештању другог данцета користи се излакач, којим се извуче друго данце.

Пошто је постављено и једно и друго данце, скидају се бокачи и суд остаје „го“, тј. без икаквих обруча. Ако је суд добро „испаљен“, онда се он држи сам по себи.

Затим се буре чисти споља и то на специјалним малим „санкама“ у виду држача, са рендијем клотобле. Тада процес се зове штрафовање суда. Данас се клотобле више не употребљавају, јер их је замјенила ефикаснија алатка звана америчан.

Најзад слиједи процес намештања обруча. Помоћу канала одреди се величина суда, тј. преглавника, главника и бокача. На наковању се шине за обруч исјеку маслијем на одређене дужине, а на наковању се и душлуком направе рупе. Потом се нитима крајеви занитују, тако да се добије обруч. Постављање обруча на суд врши се помоћу сецомера и чекића. У жљеб сецомера упада шина, која се ударцима чекића спушта наниже притеžући тиме дугу једну уз другу. Тиме је процес рада завршен.

Стари лесковачки качари умјесто данашњих шина употребљавали су вр-

ло често и дрвене обруче. Дрвени обручи су све до I свјетског рата били у употреби, како у граду тако и на селу. Од овог времена њих све више истискује из употребе гвоздена шина. Има случајева у забаченим планинским селима да су се све до данашњег дана задржали дрвени обручи. За израду дрвених обруча нијесу могле да се употребљавају све врсте дрвета, већ само оне које су биле еластичне, тј. лако савитљиве. Погодан материјал за ову сврху било је дрво јасен, леска, а често и габер. Прављење обруча и то за мање судове, вршило се на овај начин. Дрво се издеље и одреже извјесна дужина. Потом се „гивачом“ гиба, док се свим не савије и не добије изглед обруча. Крајеви му се вежу ликом, и тиме је обруч готов.

Обручи за веће судове правили су се на други начин. Шестаром се направи круг на земљи и по ободу се забију колци. Из колца дрво за обруч се затеже и на крајевима споји. Овим поступком често се догађало да дрво пукне те је посао био узалудан. Много практичнији начин је да се по ободу нацртаног круга, у земљи ископа јарак потребне дубине и у њему савије дрво. Овај посао је доста напоран, те је потребно да га обављају двије особе.

Интересантно је да су дрвени обручи много постојанији и трајнији од гвоздених, јер на дрво не дјелују атмосфералије, тј. оно не подлијеже рђању.

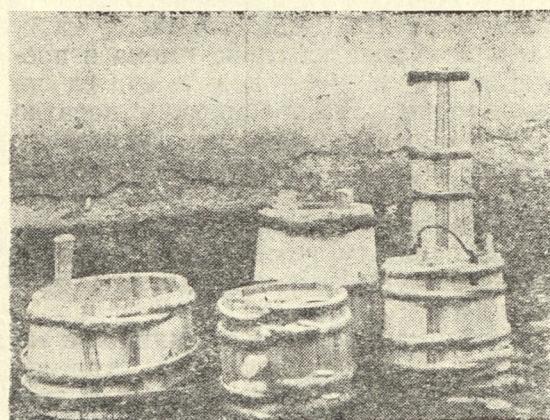
Финални производи

Дрво као основну сировину качари су користили за израду разноврсних производа како за потребе домаћинства, тако и за потребе индустрије. Рађено је од малих судића, који су могли имати разноврсну примјену, па до буради и бачви огромних размјера.

Велики је број финалних производа које су лесковачки качари у разним временским периодима производили. Многи од њих су се све до данашњих дана задржали у употреби, мада су их знатно истиснули слични производи рађени од синтетичких материја.

С обзиром да се производи од дрвета качарске израде данас све мање употребљавају, поменућемо неке најинтересантније:

ВЕДРИЦЕ се употребљавају нарочито на селу, поглавито за мужење стоке, а ређе за појење свиња. Висина ведрице је различита, али се углавном

КАЧАРСКИ ПРОИЗВОДИ СА ДРВЕНИМ
ОБРУЧИМА

раде до 30 см висине. Оне имају са стране једну „испуштену“ дужу дугу, која служи као дршка при преношењу.

БУЧКЕ или **БУЋКЕ** су узане и дугачке дрвене посуде. Могу бити различите величине и то од 5—50 кг. Као што им и име каже употребљавају се за мућкање млијека при добијању масла. Граде се скоро увијек од буковог дрвета, јер је оно „благо“ дрво, тј. не даје неугодан мирис. Као саставни дио бућке са којом чини цјелину је **буџало**. Оно се састоји из подужег штапа на чијем се доњем дијелу налази причвршћено кружно коло обима отвора бућке. Буџало је избушено тако да кроз њега у млавезима у једном и другом смјеру пролази млијеко при бућкању.

БАКВИЦЕ — служе за чување и преношење воде, вина, ракије и томе слично. Оне су у основи елипсасте са два данцета са стране. На горњем данцету је отвор са дрвеним чепом, кроз који се сипа течност. Са супротне стране налази се мали отвор и то на самој ивици дуге, кроз који се пије течност. Баквице имају примитивну, од јаче жице направљену дршку, која иде преко данцета. Има их разних величина и то ручних од 3—5 кг и оних већих од 50 кг, које се товаре на коња.

КОФЕ ЗА ВОДУ су данас скоро сасвим истиснуте из употребе, јер су биле доста тешке. На доњем дијелу су биле нешто уже. Са стране су имале тзв. уши, кроз које се провлачио коно-пац за држање. Биле су разних величине, а понајвише су се употребљавале оне од 10—15 кг.

ШАФОЉИ су округли дрвени судови и примењују се за мјешање хљеба, за прање посуђа, сакупљање воде и томе слично. Они су у ствари некада замјењивали данашње лаворе — вангле.

ЛЕВЦИ су били јајастог и округлог облика. Употребљивани су за отакање вина.

ТАБАРКЕ су велике казанске каче. Употребљавају се за печење ракије.

ЛУЖНИЦЕ су округли судови за прање веша.

КАЦЕ су у ствари претече буради. Раније су биле дуже, а уже. Обично су имале дужину 3 м, а ширину 1 м.

Примјена им је била разноврсна. Каце се и данас много употребљавају. Прије свега за остављање зимнице: купуса, паприке итд. На селу качице мање величине употребљавају за чување **сира**. С обзиром да имају разноврсну, примјену могу бити и разне величине. Напомињемо да и данас лесковачки качари праве каце запремине од 2—5.000 килограма.

БУРАД се употребљава за чување алкохолних пића. Могла је бити различитих димензија. Запремина бурића је од 30—2000 кг. Већи бурићи су бачве. Ако буре хвата више од 100 кг онда се оно зове „бчва“. Лесковачки качари за винарске подруме правили су бачве и до 20.000 кг.

Зависно од величине суда кретала се и њихова цијена. Прије овога рата углавном се цијена судова формирала зависно од „литраже“. Сваки литар већих судова наплаћивао се 1 динар. Израда мањих судова била је знатно скупља и кретала се у границама 1 литар 2—3 динара. У веће судове убрајани су они чија је запремина била изнад 300 кг. Када је ријеч о цијени качарских производа, онда се ту налази на многе произвољности, јер цијене варирају зависно од многих чинилаца, а у првом реду од цијене грађе.

Добар мајстор — качар могао је за осам радних сати да направи качицу од 50—60 кг, или пак буре до 100 литара. Данас са увођењем машина мајстор ефикасним радом ради на дан по 3—4 качице запремине од 50—60 кг.

Многи лесковачки качари су своје производе **обележавали** посебним знацима. Ово се чини да би се знало да су они тај суд радили. То их је морално обавезивало да те судове они треба и да поправљају. Обележавање судова је било различито. Неки качари су стављали само почетна слова имена и презимена, други мјесто где је суд рађен, као и годину, док трећи разне податке које је сматрао потребним. Неписмени качари своје производе обележавали су својственим цртицама. Тиме су они на неки начин свој производ и жигосали. По селма су судове „жигосали“ и бројкама да би означили колика је запремина суда.

Обележавање судова вршило се тако што се на данцету или „ушима“ оловком испише текст, а потом се прецизно „откуца“ каквим шиљастим предметом.

Поједини качари, да би украсили свој производ, стављали су му разне

„откудане“ мотиве као: лист, цвијет, грозд, чашу, и др.

Украшавање суда вршено је и бојем, најчешће црвеном и плавом бојом. Суд се никада није бојио цијели, већ само његова ивица тј. обод данцета

Готове производе качари су продавали најчешће у својим радњама. Пазарним даном су их износили и на пијацу. Највећи број својих производа продавали су по вашарима и то не само у граду, већ и ван њега. Лесковачки качари се сјећају да су „добро пролазили“ на вашарима у Владичином Хану, Предејану, Сурдулици, Нишу, Мрамору, Белој Паланци итд. Сем тога на вашарима су стицане нове муштерије, тако да су им доцније „робу“ испоручивали преко цијеле године. Данас лесковачки качари раде и „на ангро“. Своје производе испоручују предузетима, задругама, винарским подрумима итд. Најбоље пословне односе одржавају са Македонијом и Косметом, јер су људи из свих крајева добри купци њихових производа.

Стицање квалификација

Посматрањем развоја качарства Лесковаца и околине кроз деценије, уочава се да је оно у прво вријеме свога постојања било веома просперитетно. Качарство је сматрано веома уносним занатом, што нам показује и чињеница да су многи качари за релативно кратко вријеме свога рада оформили радионице и отворили самосталне качарске радње по „чаршији“. Велика потражња качарских производа утицала је и на изучавање овог заната од млађе радне снаге. Будући качари били су већином сеоски младићи, који су у граду изучавали овај занат.

У прво вријеме, родитељи су давали на занат код „газде“ дјецу без икаквог писаног уговора. То су били качарски шегрти или чираци. Они су дјевије године радили сасвим бесплатно, а тек треће године добијали су извјесну новчану награду за свој рад. Изучавање заната трајало је 3 године. Дужности качарских шегрта биле су разноврсне и они су сем изучавања заната радили и многе друге послове.

Послије 3 године проведене на занату, шегрт је стицао право на полагање калфенског испита и добијања више квалификације. Испит се полагао у граду пред специјалном комисијом. За будуће качарске калфе овај испит је представљао доста тежак посао. Испит

се састојао из два дијела: теоријског и практичног. У теоријском дијелу тренутне су основне рачунске радње, писменост, познавање каквоће дрвета, потом о качарском алату и томе слично. На практичном испиту комисија је тражила да будући калфа, сасвим самостално, изради неки „лакши“ суд, као ведрицу, качицу или пак да сасвим обради једну дугу. Од квалитета и брзине зависило је њихово напредовање у својој струци. Калфа је са положеним калфенским испитом уживао у качарској радионици сасвим друга права. Он није чистио радњу, доносио воду, био кућни помоћник газде, већ је искључиво радио качарске производе. Сем тога, калфа је био и плаћено лице. Његова плата била је по погодби, те су калфе и мијењале своје мајсторе. Њихова годишња плата била је 300—400 динара, а зависила је од временског периода. Калфа није био сасвим самосталан у раду. Његов рад био је под сталном контролом мајстора, а посебно ако је у питању израда неког компликованијег суда. Он је у ствари био помоћник мајстора.

Послије 2—3 године, зависно од интересовања, као и напредовања у послу, калфа је стицао право да положи и последњи испит — мајсторски испит. На теоретском дијелу испита од будућег мајстора тражено је да познаје просто воћење књига, потом писање рачуна, прописе закона о радњама, затим осталих закона који се односе на занатство итд. Важнији део мајсторског испита био је практични део. Он се састојао од израде неког „тежег“ качарског производа. Обично је комисија захтевала да будући мајстор покаже своје знање на изради јајастог лијевка или малог бурета.

Послије положеног мајсторског испита нови мајстор је добијао мајсторско писмо, које ће му цијелог живота стајати урамљено на зиду радње као потврда да је прави мајстор. Овим писмом стицано је право на самостално обављање качарског заната. Уколико је будући правни качар био имућнији, тј. ако је имао извјесан капитал, отварао је самосталну радионицу. Сада је он запошљавао чираке, учио млађе и тиме се обнављао процес.

КАЧАРСКА СЛАВА. Качари су као и друге занатлије имали своју славу. То је био Св. Тома. Прослављали су га сваке године 19. октобра. Качари су св. Тому узимали за свога свеца јер је по предању он био столар. С обзиром

да је радио са дрветом, њега су славили и сви дводељци.

Прослава качарске славе био је веома свечан дан. Качари су се за ово славље дуго припремали, како не би заостали за другим занатлијама. Ту је просто било утврђивања. На десетину дана прије Св. Томе сакупљан је новчани прилог од свих качара. Свако је давао према свом имовном стању и могућностима. Прикупљеним новцем куповале су се свијеће, славски колач, намјернице, пиће и друго.

Уочи саме славе, тј. увече, мајстор је долазио у своју радњу са свијећом. На радном столу, као и алату, он их је палио, а потом одлазио у цркву. На сам дан славе, тј. Св. Тому, качари су били на окупу у цркви. Послије тога би сви заједно уз пратњу музике кренули градским улицама на ручак било код куће домаћина славе или пак у неку кафану. Ту се сјекао славски колач, одређивао домаћин за идућу годину, пило се и веселило до јутра. Током времена слављење Св. Томе, тј. качарске славе, било је све мање тако да данас само у сjeћању остаје.

КАЧАРСКИ ЕСНАФ. Развој качарства и нагло повећање качарских радионица, као и мајстора, условили су потребу да и качари као занатски стаљеж оснују свој еснаф. Постојање качарског еснафа датира још из времена ослобођења од Турака. То нам свједочи натпис на највећем звону старе лесковачке цркве. Поред имена многих еснафа помиње се и качарски еснаф, као добротвори који су материјално помагали изливаше звона. Ово звено ливено је 1879. године.⁵⁾

Међутим, према писаним подацима о развоју еснафа у Србији, сазнаје се да је качарски еснаф у Лесковцу основан 22. децембра 1886. године, у коме је било 22 члана. Интересантан је податак да је у Власотинцу годину дана раније, тј. 1885. године, основан мјешовити коларско-пинтерско-тишлерски еснаф. У том еснафу било је заступљено: 24 колара, 17 качара и 13 столара.⁶⁾

Качарско одељење при дрвном комбинату „Благоје Николић“

Одмах послије ослобођења осјећа се видан пад ручног качарства. Упоредо са тим индустрија узима све више маха. Машина производња утицала је и на формирање погона при познатом дрвном комбинату „Благоје Нико-

лић“, за израду каца и бурића, како у индустријске сврхе тако и за малопроизводају.

Качарско-пинтерско одељење формирало је првобитно при стolarском предузећу „Благоје Николић“ 1949. године. Међутим, исто такав погон постојао је и при предузећу Дрвни комбинат. Временом је уочено да оваква разјединост радионица са истом намјеном даје мању производњу, те су се ова два предузећа спојила 1961. године. Ново предузеће отада носи назив: Дрвни комбинат „Благоје Николић“. У њему је и даље као један погон било качарско-пинтерско одељење.

Са извјесним прекидима ово одељење производило је качарске производе. У времену када није било њихове потражње качари су, да не би остали без посла, пребацивани на рад у друга сродна одељења.

Процес производње качарских производа при овом предузећу је потпуно механизован. Све до 1951. године израда је била само ручна, те је и ефекат у раду био врло низак. Од 1951. године уводе се машине на електрични погон које повећавају производњу.

Преимућство машина над ручном израдом види се из података.

1949. године ручном израдом један радник радио је једно буре за два дана. Данас, уз помоћ машине, радник може да уради једно буре за 7 сати.

Већа потражња качарских производа условила је и повећање броја радника — пинтера.

Тако је 1949. године радио само 3 радника

1950. и 1951. 6 радника
1952. године 8 радника
1954. године 11 радника
1955. и 1956. године 16 радника
1957. године 18 радника
1958. године 15 радника
1962. године 4 радника
1963. године 16 радника
1964. године 25 радника.

У прво вријеме 1949. године тј. у вријеме формирања овога одељења рађене су искључиво храстове качице и нешто буради. Следећих година, тј. 1955—1957. године, качарско одељење производи и за извоз. У то вријеме у велико је извожена храстова бурад за Румунију и друге источне земље. Извоз је био врло велики и достизао годишњу цифру од 6000 комада.

Од 1958. године не производи се више храстова бурад за извоз, већ је

производња оријентисана на израду букове пулпашке буради. Ова производња настављена је и следећих година и то за потребе домаћег тржишта. Највећа потражња била је из Македоније.

Данас, више година од формирања, при дрвном комбинату „Благоје Николић“ процес производње је само усавршен. Све је скоро машински рад, само постоји једно одељење у коме се од припремљеног материјала производи ручно склапају.

Процес рада у овом одељењу је следећи:

Основни материјал — дрво добија се већином из околине Лесковца и то из Веље Главе, Зајчевца (изнад Сијаринске Бање), Кукавице, Петрове горе и других мјеста. Грађу добијају у техничким цјепаницама, а то је у ствари најкавалитетније дрво. Оно се даље пређаје и то прво на **циркулару**, где се изреже у комаде одређене дужине и дебљине.

Припремљени материјал иде у машинско одељење и то на **ДИК МАШИНУ**. Она дуге чисти, тј. глача их. Изглачане дуге одлазе на **БАНСЕК**, где се крајче. Изглачане дуге истих дужина преузима машина тзв. **ФРЕЗЕР**. Она дуге штесује тј. даје им завршни спољашњи облик.

Овако припремљене дуге одлазе у ручно одељење. Од припремљеног ма-

теријала дуге се „здену“ у обруче, тј. понавља се исти процес који је већ описан раније при ручном процесу производње. „Зденуто“ и опаљено буре, поново се враћа у машинско одељење да би се поново машински обрадило. Тада се машински праве утор и данце. Потом се поново враћа у ручно одељење на ручно склапање и шеварисање.

Израђено буре иде на парафинисање да би се затворили евентуални отвори.

Израђена и парафинисана бурад, као финални производ, лагирају се на складишту и испоручују потрошачима широм земље. Ове године се посебно извози за воћарско-виноградарске крајеве, као што су Пирот, Сремска Митровица, Скопље, Титов Велес, Владичин Хан, Шабац, Нови Сад итд.

Међутим, ове године ово одељење престаје са радом, јер им се као озбиљна конкуренција појављују исти такви производи од пластичних маса, лима и томе слично. Тиме су производи од дрвета постали нерентабилни, јер су до ста скupи, а процес произвудње је dug и težak.

Качарски занат гледан са аспекта развоја индустрије је неперспективан.

Б Е Л Е Ш К Е

1) Сергије Димитријевић: Градска привреда старог Лесковца, Лесковац, 1952., стр 12.

2) Никола Вучо: Распадање еснафа у Србији, Београд, 1954., стр. 138.

3) Сергије Димитријевић: Градска привреда старог Лесковца, Лесковац, 1952., стр 10, 52 и 57.

4) Из грађе Историјског архива у Лесковцу.

5) Сергије Димитријевић: Градска привреда старог Лесковца, Лесковац, 1952. стр. 6.

6) Никола Вучо: Распадање еснафа у Србији, Београд, 1954., стр. 75, 76.

КАЧАРИ ДРВНОГ КОМИНАТА „БЛАГОЈЕ НИКОЛИЋ“ У СВОЈОЈ РАДИОНИЦИ

Врањске народне песме о ослобођењу и револуцији

Врање, са својом ближом и даљом околином, представљало је у историји српског народа важну трговачку, стратешку и миграциону раскрсницу на јужноморавском подручју, као централној балканској комуникацији. Живећи на тој балканској ветрометини крупних историјских и политичких догађаја, који су се низали од маричке и косовске битке, пада Новог Брда и пустоносног Мусиног похода на Врање, које је било центар српске средњевековне жупе, па до велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем крајем 17. века и коначног ослобођења од Турака (1878), — становници Врања и његове околине памтили су кроз дуги низ векова догађаје и страдања, преносили су са колена на колено сећања на славне дане прошлости, на мрачне векове робовања, на беду, страдања и погибије. Полуписмено врањско свештенство у прошлости преносило је поколењима историју свог краја и народа, њихова страдања, на корицама и иструганим листовима црквених књига, које је често гутао пламен освајачких похода, остављајући народ у мраку незнања и на згариштима слободе и домаћа. Неписмене народне масе предавале су с колена на колено своја предања о пореклу и страдањима у живој, неписаној речи, и легендама и песмама о борбама и страдањима за слободу.

После 1878. у слободном националном животу, са почецима описмењавања неписмених народних маса врањског становништва, није потиснута народна жива реч, усмено народно предање и стваралаштво код генерација које су се бориле за националну слободу, и оних које су израстале у њој.

Све до националног ослобођења 1878. и после ослободилачких ратова у току 1912. и 1914—1918, народно усмено стваралаштво врањског краја

одржавало је слободарске тежње у уским националним оквирима, задржавајући традиционалну поетску форму и садржај.

Нови историјски догађаји у току другог светског рата, који су на тлу Јужног Поморавља, као и у осталим крајевима Србије, прерасли у народноослободилачки покрет и Револуцију, обогатили су усмено народно стваралаштво врањског краја новом формом и садржином. Тада, захваћени пламеном нове борбе за слободу, која их је повела широко ван усих предеонах и националних граница, Врањанци су се нашли сједињени са свим југословенским народима у једној револуционарној идеји не само националног, него и општег друштвеног и економског ослобођења, ослобођења од сваке врсте поробљавања и експлоатације.

Тако су се данас у народном усменом стваралаштву врањског краја стекле и очувале садржајне, по поетском изразу необично изражажне, упечатљиве и многобројне народне песме о ослобођењу патњама ропског живљења у прошлости, као и песме о народноослободилачкој борби и Револуцији, као ве-ницима новог живота.

I

Старије генерације Врањанаца су носиоци и творци оних стихова који опевају помрачење славе и губљење слободе на родном тлу. У њима се опевају патње због робовања под Турцима и насиља турских господара. У њима тиња неугашена жеђ за слободом и нада у успех често јалових покушаја раје да дође до слободе.

Разумљиво је, отуда, што су се код старих Врањанаца најдуже задржале од старих српских народних песама баш оне о Краљевићу Марку, који је у народу овог краја остао у успомени као

један од последњих српских владара у време пада у турско ропство, као симбол заштитника српске раје и борбе против турских зулума.

Израз народних слободарских тежњи из времена турског поробљавања јужних српских крајева посебно се истиче у неким епским народним песмама које су се најдуже очувале у овом крају. Њих и данас знају многи стари људи наизуст, онако како су их још у детињству научили од својих очева и дедова. Једна од тих песама је и ова, коју је од свог оца научила још као дете неписмена старица Санда Стаменковић из врањског села Ратаја.¹ Песма коју нам је она казивала у својој осамдесетој години живота, задржала је традиционалне оквире епског казивања, и представља у ствари варијанту познате народне песме „Краљевић Марко ослобађа робље“, али је карактеристична по свом стилу, језику и поетској форми. Ова песма почиње снажним стиховима дозивања слободе :

Нешто гора рано повенула,
Повенула, Марко ги питује:
„Мори горо, мори тавна горо,
Што си, мори, рано повенула?
Да л' те рано слане озобала?
Ал' те рано снези притиснуше?“
— Гора Марку говораше:
„Чујеш мене, Марко Краљевићу,
Нису мене слане озобале,
Нису мене снези притиснули,
Но мене ме Турци прегазише,
Са пушке ми вршке искршише,
А са коњи корен прекопаше,
Прокараше три синцира робје.“
„Мори горо, мори тавна горо,
Говоре ли три синцира робје?“
Говореше, Марко, и бјога молеше.
Што ги нема Марко Краљевићу....
Он би богу с молбу одмолија,
Ако не би с молбу одмолија,
Да он би си с његово јунаштво.“
Па си стане Марко како звезда,
Па си стиже Турци небројене....

Песма се завршава стиховима, који су у основи борбени позив за ослобођење:

Наљути се Марко Краљевићу,
Заврте се на лево на десно,
Па изгуби Турци небројани,
Те си узе три синцира робје...

У другој песми, излажући себе опасности да би заштитио сиротињу, краљ Марко се ухватио у коштац са непријетељем, Мусом Кесецијом, симболом турских поробљивача, који живи у народним песмама многих наших крајева. Маркова победа над Мусом, о којој говори песма забележена у селу Жбевцу,² само је симболично изражена дубока

вера у коначну победу у борби за национално облобођење, коју је вековима носио до данас народ врањског краја у свим бојевима за слободу:

„Ал' га среја Муса Кесеција:
„Чујеш мене незнана делијо,
Ја сам поша на Маркове дворе...“
„С Марка збориш, за Марка питујеш“.
Ударише се сас остре сабље,
Ал' сабље се на две преломише;
Фатише се у јуначке руке,
Рваше се три дни и три ноћи....
И на небо Марко погледује:
„Видите ли, моје посестриме,
Видите ли, ођу да погинем!“
Муса гледа ским Марко збореше,
Марко узе једно остро ноћче,
Распорија Мусу до учкура,
Од учкура до белога грла,
Паде Муса у зелену траву...“

О тешким и дугим вековима робовања, аргатовања и турских зулума испеване су многе песме у врањском крају. По свом суштинском значењу оне су део циклуса народног усменог стваралаштва о борбама Врањанаца за ослобођење од турског ропства, у коме је опевано оно превирање и гомилање бунта и отпора врањских чивчија против турских феудалаца, које је достигло своју кулминацију у бунама и устанцима Врањанаца у Каџапуну, устанцима Пчињана и Власинаца, у одметању у „качаке“ и ајдуковању у последњем столећу турске владавине над јужним крајевима Србије.

О животу врањских чивчија, пуном трпљења и зноја, пуном притајеног револта који је у једном тренутку букнуо у ослободилачки пламен, речито говоре стихови песама које су забележене у некадашњим чивчијским селима, врањским „чивлацима“, Ратају, Јовцу, Прекодолцу и Стублу.³

Зађи слунце, не зашљ га!
Мене ми се досадило,
Од тројице настојници;
Један вика: бро жњејте!
Други вика: клас берите!
Трећи вика: ниско жњејте!
Нана вика: дете плаче....
Ao, мале, туго, мале!

У једној другој старинској жетелачкој песми опевани су живот и судбина врањских девојака, које су Турци „грабили“:

Застаја слунце, застаја,
Застаја слунце на сред небо,
Еј, па све гледа на бегови двори,
Да л, је бегу бегиња бежала,
Ил' су бегу двори изгорели?
Нит' је бегу бегиња бежала,
Нит су бегу двори изгорели,
Но је бегу робиња побегла...
Зато слунце стало па гледало...

У песми доскора највише певаној на традиционалним врањским породичним и сеоским скуповима и свечаностима, такође се на потресан начин износи догађај о турчењу легендарне врањске девојке „Цам Стојанке“:

Ајде, ајде, т'нка цам Стојанке,
Ајде, ајде, море, да се турчиш!
„Чекај, чекај, море, Мурат аго,
Док изаткам бело платно,
Да дарује, море, беле буле....
Чекај, чекај, море, Мурат аго,
Док си питам моју сестру,
Она ми је, море, потуркиња...

О паљењу и уништавању врањских села, о отмицама врањских девојака и жена за време Турака говоре многе лирске и епске народне песме, од којих ћемо навести још само неколико. Једна од ових забележена је у врањском селу Кунову, по казивању неписменог Милоша Новаковића, који је песму запамтио још из раног детињства:⁴

Беле зоре зазориле,
Т'мне магле зат'мнише,
Турци село опколише,
Сво село разбегнало.
Сал остала бела Неда,
На руке јој мушки чедо,
На разбоју т'нко платно,
Т'нко платно триста аршин...

Песма се завршава отмицом „беле Неде“ и бацањем детета у огањ.

У другој песми, забележеној у Прекодолцу,⁵ опева се прерастање трпљења Врањанаца у отворен отпор и побуну против Турака, по чему су у народном предању у најбољој успомени остали Срби из Ослара, о чему управо и пева ова епска песма:

„Све да скиташ Осман, све да одиш,
У Осларе, Осман, да не идеш,
Осларчани, Осман, све кумите,
Све кумите, Осман, све пушкари,
Ту ћеш главу, Осман, да изгубиш“.
Т'г узјану, Осман, Шарца коња,
Тури, Осман, узду позлаћену,
Право иде, Осман, за Осларе,
Кад је био, Осман, покрај село,
То отиде, Осман, у средсело,
У средсело, Осман, бунар вода,
На бунару, Осман, стара баба,
Воду вади, Осман, стоку поји.
Те ми сјаше, Осман, Шарца коња,
Па је пита, Осман, стару бабу:
„Ће те питам, бабо, да ми кажеш...
Да л' је дома, бабо, Чакар Мара?
Је ли дома, бабо, ил' у поље?
„Чакар Мара, Осман, у поље је...“
Па узјану, Осман, Шарца коња,
Право иде, Осман, Доњо Поље,
Када виде Мара Осман агу,
Па повика Мара свога брата:
„Узми пушку, брате, десну руку,
Па удари, Осман, у сред чело“.
Ти удари, Осман, усрд чело

У сред чело, Осман, међу веће,
Паде Осман са Шарца коња.“

Страх од турских сејмена, који, као врањска народна песма каже, иду кроз село,

„Сејменске песме певају,
Јованову главу носају“ —

израста у упорну борбу против Турака, која потискује и страх од жртава, и страх од свирепе освете Турака:

„Проклети да сте сејмени,
Што Јована сина закласте!
Не плачи, бабо не жали,
Седамдесет глава паднаше,
Док Јовану море главу грабнаше...
Таквог јунака бабо не жали...“

Устајање Врањанаца на турске господаре који их пљачкају и убијају опевано је у овој познатој у целом врањском крају старинској песми:

Чува овце Дели Дима,
По ридине, по планине...
Оздол идеј силни Турци,
Силни Турци јаничари.
Повикаше силни Турци:
„Ја се давај, Димо, ја предавај,
Ја предавај, Димо, ће да пузаме!“
Па повика стара мајка:
„Не се давај, ни предавај,
Ја ћу пуним, сине, а ти гађај!“⁷

Слабљење турске моћи и јачање ослободилачких снага у врањском крају одражавају управо оне народне песме у којима Врањанци већ отворено прете и угрожавају опстанак турских ага и бегова у своме крају. Тако је настала и позната врањска песма „Море врћај коња, Абдул Ђерим аго“, и песма о Мурат аги:

„Не ли ти реко Мурат, бре,
Седи, не иди, Мурат бре,
Тебе те чекав до три предстраже:
Прва предстража Ђорђе Скопљанче,
Друга предстража Јован војвода,
Трећа предстража Крста војвода...“

Посебан циклус чине хајдучке народне песме врањског краја, као супротност циклусу песама о мукотрпном и ропском животу под Турцима. Одмећући се у планину, најпре против турских зулума, хајдуци се у овом крају касније јављају и као одметници против сваке врсте насиља, како турског, тако и господујућег врањског српског имућног грађанског слоја из времена турске владавине. На тај начин хајдучија је у врањском крају у турско време често ишла у крајност, прелазећи чак и у зулум ради зулума. О хајдучији у врањском крају из турског време-

на испеване су у народу многе песме, од којих ћемо навести само ове, забележене у селима која су некада била позната хајдучка раскршћа у овом крају (у Преображењу и Стублу):

„Планино, мори, старино,
Доста сам тебе јдио, . . .“⁸
Ајдучке чете водио . . .

„Што ме дава, мила мамо, на далеко,
Надалеко, мамо, преко девет села,
Преко девет села у десету кућу,
У десету кућу, мамо, деветина браће,
Деветина браће, горски арамији.
Моје момче, мамо, и горско и пољско.
Цел дан су им, мајко, порте затворене,
К'д се смркне, мамо, порте си отварај,
Порте си отварај у ајдуке идеј...“⁹

Турци су вршили репресалије над становништвом врањских села која су јатаковала хајдуцима, гонећи хајдуке, о чему пева и једна старинска врањска лирска песма:

„Сулејман, аго, Сулејман,
Пред војску аго да идеш,
Зелени барјак да носиш,
Сејменске чете да водиш,
Сејменске песме да појеш,
Ајдучке главе да носиш...“¹⁰

Тако су Врањанци дочекали и године српско-турског рата 1876—78, када су кренули у победоносни бој за коначно ослобођење свог родног краја и земље од турског ропства. Тада тренутак је врањски народни песник опевао стиховима:

Чукна добош, або мори,
Насред пијац,
Да се збирав, або мори.¹¹
Сви Врањанци...

По народној традицији, испративши из Ратаја Сулејман бега, уз звуке турских зурли и тупана, уз тактове чувеног „Сулиман беговог кола“, које данас скоро нико више не зна у Врању да одсвира, завршен је дуг период робовања Турцима и борби Врањанаца за национално ослобођење.

Балкански рат (1912) и први светски рат (1914—1918) значили су за Врање и врањски крај поново пустошење и ново крвопролиће. Ратови су одвели Врањанце далеко ван њиховог родног краја, где су се борили за слободу земље. Одатле су они собом донели многе песме о подвигима и јунацима, међу којима је било доста Врањанаца. Песме које су се тада певале и у Врању певале су о општем националном ослобођењу, о српској војsci:

Са Једрена хладан ветар дува,
Српски војник мртву стражу чува....

Тако је стварана једна епопеја о борби Врањанаца за национално ослобођење у прошлости.

II

Као што су старије генерације Врањанаца одужиле свој дуг према слободи, тако су и младе генерације, самопреторно и пожртвовано, одуживале свој дуг слободи у другом светском рату, и кроз пламен Револуције донеле свом родном крају и целој земљи нову слободу, изграђујући са истим прегалаштвом у годинама после рата нову, социјалистичку домовину.

Врањски крај се, као и у прошлости, и од почетка другог светског рата нашао у центру крупних ратних операција. Непријатељска снага била је усмерена на задржавање главне балканске комуникације, железничке пруге Ниш — Скопље — Солун, и већ од краја друге половине 1941. године формиране су прве слободне територије на подручју Црне Траве, и касније (почетком 1943. створене и проширене слободне територије на врањском подручју¹² (на простору од Стрешера до Козјака, и од Јужне Мораве до босилеградског среза).

Народноослободилачка борба против фашистичке окупације у другом светском рату и Народна револуција значиле су нову, одсутну прекретницу у животу Врањанаца, јер су врањском крају донеле не само ослобођење од фашистичких окупатора, него су извршиле револуционарно раскидање са старим друштвеним односима, старим схватањима и начином живота. У Револуцији су израсла нова поколења Врањанаца, који су се борили за нову слободу, и жртвовала своје животе за нову слободу, социјалистичку домовину. Из дана битака, погибија и страдања, кроз партизанске маршеве, збегове, победоносне јурише и одступања, кроз рад позадинских актива и партизанских јединица на оснивању првих органа народне власти по врањским селима на планинским падинама, кроз прва описмењавања и срицања слова неписмених становника на подручју слободне врањске територије у крвавом рађању слободе над родним крајем, изникла је друга, још славнија епопеја о борби Врањанаца за слободу и стварање нове домовине. Она је прерастала у годинама после завршетка Револуције у нову епопеју о прегалаштву нових поколења Врањанаца на социјалистичкој изградњи земље.

У својим песмама су врањски партизански борци и гolorуки народ опевали све важне догађаје из народноослободилачке борбе свог родног краја, од тренутка уласка окупатора и издајничких упада четника, недићеваца и „контраша“, па до победоносног завршетка другог светског рата и Револуције, повлачења и капитулације непријатеља.

У новим песмама народ врањског краја поново је прихватио традиционални епски стих десетерац, осмерац и једанаестерац, којим су Врањанци одувек могли да најбоље изразе сва своја осећања и дубоко људска преживљавања.

О акцијама врањских партизанских одреда од друге половине 1941. и почетком 1942. и 1943. године, усмереним на рушење главне јужноморавске комуникације Ниш — Скопље, коју је држао окупатор, испевано је доста песама у народу и редовима врањских партизанских јединица. Једна од многих песама овако описује те судбоносне догађаје:

Бујановце, мила мајко, све је блокирано,
Све је блокирано, све је опљачкано.
Све путеве, мила мајко, Немци блокираше,
Заробише, мила мајко, три четири воза,
Три четири воза, пуни са патрони,
Пуни са патрони, и све авионски.
Не могути, мила мајко,
Мэраву да прећем,
Морава је, мила мајко, мутна и крвава...¹³

О локалним борбама врањских партизана са окупаторским јединицама, које су пљачкале врањско становништво, говоре стихови следеће народне епске песме:¹⁴

Када сунце са истока сину,
Креће чета низ Рујан планину,
Да опседне бруда и долине,
Од Бујковца и Црнога Врха.
Пошли Немци с њини камионаи,
Да пљачкају свиње и овнове;
Партизани о томе дэзнаше,
Па Бујковац село блокираше,
Пред Бујковцем добише команду,
Са Бујковца дочекаше банду.
Пушке гракћу, митраљези бију,
Немци беже свуда па се крију...

На свом родном тлу врањски партизани су се борили не само са несразмерно јачим фашистичким окупаторима, него и са јединицама домаћих издајника, „дражићеваца“, „кокошкара“ и „контраша“, фашистичких издајника и шиптарских „качака“ у Карадагу. О

томе врањске партизанске песме речито говоре:

„А шта ћете радит“, дражићевци,
Кад са фронта одступају Немци?
А шта ћете јадни кокошкари,
Из Србије кад беже Бугари?...¹⁵

О погибији једног врањског партизанског борца од издајничке четничке пушке испевани су стихови:

Млади Чеда погину испод крушка,
Од душмана дражићевца, тикветана...
Млад је Чеда погину неожењен,
Млад је Чеда погину непромењен,
Млад је Чеда погину необријан...¹⁶

Тако су врањски партизански борци ожалили свог погинулог друга.

О нападу „с леђа“ на партизанске врањске одреде арбанашких издајника „качака“ испевани су епски стихови:

„Браћо драга, и другови моји,
Чујте шта се у Карадаг ради,
Штэ смо ноћас претрпели јада,
Од проклетог издајничког гада...
Од Прешева пошла је колона,
Одељење врањског батаљона,
А у правцу кршног Карадага,
Да ухвати крвника качака...
Да му не да одмора ни мира,
Зато поче село да блокира,
Ораовицу испод Карадага,
Пристаниште шиптарских качака;
Кад су борци селја блокирали,
Качаци их тада приметише,
И на средњи сектор ударише,
И пушчану ватру отворише...
Ал' не дају храбри партизани,
Сваки добро из заклона брани.
Чусмо речи храброг командира:
„Удри, друже, нашег душманина!“
Борба беше три четири сата,
Ранише нам Кёју делегата.
Друг је Која и ту храбар био,
Па крвнику зајам повратио,
У леђа га беше потрефио,
И стотину метка заробио.
Кад изјутра блокаду скинуше,
Сваког борца обузела туга,
Изгубисмо најбољега друга,
И храброга нашег партизана,
По имену Пешића Стојана.
Ми смо свога друга прихватили,
И својој га кући испратили,
Из почасти ватру отворили,
Па крваву борбу продужисмо,
Док качачку банду уништисмо...¹⁷

Многе народне песме опевале су погибије врањских јунака, партизанских бораца, команђира, у многим борбама на прилазима врањских села и оброцима врањских бруда, на падинама планина родног краја и суседних јужноморавских области. Тако је у народу настала и песма о погибији врањских

партизана у борби на Лисцу (26. априла 1944.).¹⁸

„Саслушајте, браћо мила,
На Лисцу је борба била,
Од пол ноћи до пол дана,
Грохну пушке партизана.
Ту командир Дича паде,
Са његових пет другара,
Пет другара, од Бугара.
Наш је Диче храбар био,
Па је њима говорио:
„Напред, браћо партизани,
Да се Бања отамани!“
Ту погибе храбар Влајче.“

Од самог почетка народноослободилачки покрет у врањском крају био је део народноослободилачке борбе читавог јужноморавског подручја. Врањски партизански одреди били су удружені са црнотравским, топличким, јабланичким и бабичким партизанским јединицама,¹⁹ чији су командири и политички руководиоци били истовремено на челу врањских партизанских одреда. Ова здруженост Врањанаца у народноослободилачкој борби и Револуцији нашла је одраза и у народним песмама ослободилачке борбе. Борци врањских партизанских одреда и народ врањског краја певали су песме и о црнотравским, топличким и бабичким партизанским командирама, херојима, који су руководили борбама партизана на њиховом тлу, или су на њему херојски пали за слободу. Највише је у народу врањског краја забележено црнотравских партизанских песама и сећања о црнотравском хероју, партизанском командиру Мирку Сотировићу, који је пао у врањском селу Дугој Луци 1943. године.²⁰ Навешћемо најпре стихове „Миркове песме“, који су забележени у врањским селима:

„Батаљону, стани, стани мало,
Где је срце Мирково застало,
Дуго време није заиграло,
Бело грло није запојало.
Дуго време није пролазио,
Ни ударне чете проводио,
Дуго време није пролазио,
Маузерку није проносио.
Лепи Мирко, лепо ти је име.
Црна Трава, дичла се њиме.
Твој батаљон други сада води,
Твој маузер други сада носи.
Диг се Мирко, на ноге устани,
Ево иду, Мирко, лепши дани,
Омладино, ми да не седимо,
Команданта Мирка да светимо,
Јер је Мирко за слободу пао,
За слободу свој је живот дао.“²¹

Поред песама о овом јужноморавском партизанском хероју, у врањском крају певале су се и друге варијанте позитивних црнотравских народних песама, о

команданту Мирку од којих и она која је већ објављена у литератури.²²

О шпанском борцу, команданту јужноморавског партизанског одреда, то плничком народном хероју, који је погинуо у борби са Бугарима на Власини, на подручју села Стрезмировца, у сумрак дана 26. априла 1943. о Ратку Павловићу — Ђићку, певали су врањски партизани потресне стихове:

„У планини и у гори,
Жалосни се чуше збори,
Где јунаци изгинуше.
Неста нама, неста тића,^{22a}
Неста Ратка Павловића.“

Врањски партизански борци пренели су у врањски крај још једну топличку партизанску песму, која почиње епским десетерцем:

„Једног јутра кад је зора била,
Сив је соко разавио крила,
Са Власине високе планине, . . .
Лети соко и погну главу,
Здраво прође ломну Црну Траву,
И Биљачку прелеће Мораву,
Кукавицу, па и Јабланицу...“²³

Врањски партизани су у народ пре нeli многе песме које су опевале борбу народа суседних јужноморавских области и проносиле славу њихових хероја. Пуста Река, поприште окупаторских покоља, постала је у песми близка народу врањског краја, а њене патње постале су патње и страдања и врањског краја:

„Са Гајтана заплакала вила,
Љубо цвили са планине вила...
Ил' је вила саломила крила,
Ал' је дэста Срба изгубила,
Изгубила људе Бојничане...
Пуста Реко, што си невесела?
Јабланице, што си занемела...“²⁴

О топличким јунацима врањски партизани су певали са осветничким по летом:

„Иде чета чета намрштена,
Најбољега међу њима нема,
Три бомбе је из руке бацио,
Тридесет је изрода убио;
Светићемо нашега Топлину,
Убићемо сваког издајицу...“²⁵

И врањски партизани су са црнотравским борцима играли црнотравско коло и заједно са њима певали о њиховим командирама и борцима:

„Заиграло ново коло.
Насред села Црне Траве.
Крај спомена црнотравског.
На балкону Брка стоји,
И сву војску редом броји.
Сва му војска на број има,

Само му их двоје нема:
Нема њему Синадина,
Нема њему Шумадинца
Синадин је погинуо,
Шумадинац тешко рањен...²⁵

Сливајући се у незадрживу бујицу народноослободилачког покрета на јужноморавском подручју, а са њом у речу народноослободилачке борбе, која је противала кроз целу поробљену земљу, врањски борци су уносили у свој крај и све оне народне песме које су биле симбол јединства југословенских народа у ослободилачкој борби, и за које се више није знало где су и када настале, и о чијим партизанским борцима певају. Управо ове песме у врањском народном поетском стваралаштву суштински представљају сједињавање снага народних маса у јединственом, своопштем, заједничком циљу: ослобођење земље од фашистичких завојевача и увођење, стварање истинске народне власти у земљи.

Од партизанских народних песама ове врсте у врањском крају највише су се певале песме које су постале партизанске корачнице. Такве су биле ове песме:

„Врањански смо млади партизани,
За слободу народа бијемо бој.
Са пушком у руци кроз шуму идемо,
Она нам је мати, она нам је дом...“²⁷

„Поји Миле волове на реци,
На дешњаку меденица звечи,
На леваку звезда петокрака...“²⁸

Осим ових, певале су се и друге познате варијанте партизанских корачница, као: „Ој, девојко Андријана“, „Болна лежи омладинка Мара“, „Здраво, Тито, большевиче, ти народни предводниче“, „Процветала љубичица плава, на јастку где друг Тито спава“, „Поноћ је, тамна ноћ, а партизан стражу чува крај Дрине“, и многе друге.²⁹

Братство и јединство југословенских народа исковано у народноослободилачкој борби врањског краја, кроз сједињавање са косовским и македонским и бугарским партизанским одредима, нашло је одраза и у врањским партизанским песмама. Заједно са песмама које су проносиле славу и јединство врањских, црнотравских, топличких и јабланичких партизана, певале су се и песме о борби македонских, бугарских и косовских партизана. Од ових песама у врањском крају највише су се певале ове:

„Орле под облак летеше,
Червено знаме носаше,

На знамето писуваше:
„Ставајте, браћо, не спите,
Земајте пушке, патрони,
С Германи ке се бијеме...“

„Другари, верни другари,
Кога ми дома ојдите,
На мајка да ми кажете,
Оти сам падна, загина,
Од тија бомби германски...“

„Ми нападна првата бригада,
Нападаа славни Косовари...“³⁰

У годинама социјалистичке изградње земље, Врањанци су се такмичили са омладинским радним бригадама широм земље, и постали носиоци високих одликовања градитеља социјализма,

Врањанци су учествовали на много-брожним радним акцијама: од изградње Власинског језера, до изградње омладинског ауто-пута „Братство и јединство“. Исти градитељски полет који је захватио омладину целе земље, понео је и врањске омладинце градитеље. Истим речима они су изражавали, удруженi у радним акцијама са свим југословенским омладицама градитељима, свој стваралачки елан у песми:

„Власина Округлица, то је наша мета,
Изградити насип још овога лета...“
„Бујановце, где су ти бригаде?
Отишли су Аутопут граде!..“
„Што имамо млада команданта,
Војлим га као брата,
Заменика исто тако,
Волимо их подједнако...“

Као што су у народноослободилачкој борби и Револуцији били сједињени са свим југословенским народима, тако су Врањанци и у револуционарној, социјалистичкој изградњи своје земље остали са њима сједињени.

III

Народно усмено стваралаштво је једна од специфичности културних одлика становника врањског краја. Мада је у врањском народу усменом прозном, музичком и кореографском народном стваралаштву поента стваралачког и уметничког израза психе Врањанаца, ипак се и творевине њиховог усменог поетског стваралаштва о слободарској традицији могу уврстити у најдрагоцените приносе општој народној поетској ризници.

Народни традиционални стих десетерац, осмерац или једанаестерац у врањским епским и лирским песмама, до данас је у основи остао главно изражайно средство Врањанаца. Али, као посебна одлика, до данас се задржала

аритмичност врањског десетерачког стиха, исто као и аритмичност у врањском народном кореографском изражавању, која нимало не одузима, него, напротив, подвлачи значајне речи или покрета.

Мада су у својим најновијим слободарским песмама језик свога краја исправљали, замењивали и прилагођавали дијалектима књижевног српскохрватског језика, врањски партизански борци и градитељи социјализма су у основи остављали у својим песмама себе, до свог родног краја, његовог говорног језика. У њиховим песмама живе јунаци врањског краја, борци за слободу из свих времена, сви они који су у ослободилачким ратовима пали и дали свој допринос националној слободи, ослободилачкој борби и Револуцији.

Стварајући своју слободарску традицију и своје песме о њој, Врањанци су дали нашем усменом поетском народном стваралаштву драгоцен прилог, далеко драгоценји од оног чувеног и цењеног врањског песничког лирског израза „жала за младост“ и „печала живота“, који нам је оставило оно старо Борино Врање.

ЛИТЕРАТУРА И НАПОМЕНЕ

1. Песма је забележена новембра 1956. године, када је Санде имала 80 година.

2. Песма је забележена децембра 1956. године у селу Јбевцу, по казивању неписмене Роске Трајковић, која је тада имала 81 годину. Песму је у детињству слушала и научила од свога оца.

3. Песме су бележене јула 1960. и децембра 1957. године у селу Ратају, по казивању Милана Петковића, старог 58 година, неписменог; у Прекодолцу, по казивању деда Горче Златановића, који је 1957. имао око 78 година; у Стублу, од Загорке Илић, старе 51 годину, која је ове песме певала у детињству и младости.

4. Песма забележена по казивању неписменог Милоша Новковића из Кунове, у децембру 1957.

5. Песма је забележена у Прекодолцу по казивању деда Горче Златановића.

6. По казивању неписмене Стане Алексић из Преобрежања, забележено у августу 1959. године.

7. Исто; варијанта градске песме из тог времена забележена у августу 1960. по казивању народног певача из Врања Стане Аврамовић (Карамингине), старе 60 година, која је ову песму у детињству слушала од своје мајке.

8. Обе песме су забележене по певању Стани Аврамовић (Карамингине), из Врања.

9. Песма је забележена по казивању Стане Алексић из Преобрежања.

10. Песму казивала Стана Аврамовић (Карамитина) из Врања.

11. По казивању Милоша Новковића из Кунова.

12. Трагом Другог јужноморавског одреда, Београд, 1955. Редакција: Добривоје Дикић, Бранко Павловић; Издавач Срески одбор СавеЗа бораца Власотинце, стр. 11, 19, 20, 24.

13. Већина песама из народноослободилачког рата из врањског краја забележена је на народним саборима на дан 4. и 7. јула 1957. у Сливници и Дугој Луци. Ова песма забележена је по казивању партизанског курира „Чича Марка“ на сабору у Сливници.

14. Из необјављене збирке партизанских песама врањског краја, прикупљене од ученика осмогодишње школе у Врањској Бањи и Стубли: песму записао Димитријевић Бранко из Ђуковца, ученик осмогодишње школе у Врањској Бањи, јуна 1959.

15. Исто.

16. Исто.

17. Забележено по казивању ученица осмогодишње школе у Стублу Милосављевић Смиље, јуна 1959. године. Песму записао Димитријевић Бранко, ученик из Ђуковца.

18—19. Упор. Трагом Другог јужноморавског одреда, 155 — 156; 19.

20. Упор. Трагом Другог јужноморавског одреда, 24.

21. Иста ова песма забележена је и у Црној Трави августа 1962.

22. Трагом Другог јужноморавског одреда, 135.

22а) Песма забележена на сабору у Дугој Луци 7. јула 1957.

23. Упор. Савремене народне пјесме, у редакцији Саита Ораовца, Сарајево, 1957, 141; Мак Диздар: Народне пјесме борбе и изградње, Сарајево 1958, 151.

24—25. Забележено на сабору у Дугој Луци 7. јула 1957.

26. Песму записао ученик Димитријевић Бранко из Ђуковца.

27. О историји настанка ове партизанске песме: Ђ. Петровић: Пут пјесме Крајишке чете: „Крајишчи смо млади партизани“ у народноослободилачком рату, САНУ, Зборник радова, књ. LXXV, Етнографски институт, књ. 4, Београд 1962., стр. 34.

28. По казивању, ову песму су у врањски крај донели топлички партизани.

29. Упор. студију Др. Д. Недељковића, о примерима градских песама као подлогама за конкретан револуционарни садржај у партизанским песмама које су се певале у току НОБ-е: Прилог проучавању законитости развитка нашеј народног стваралаштва у периоду Народне револуције, ослободилачког рата и изградње социјалистичке Југославије, Зборник радова Етнографског института Српске академије наука и уметности, LXVIII, књ. 3, Београд 1961, 56, 109, (врањске варијанте).

30. Упор. стихове у збирци Бл. Конеског: Од борбата народни песни, Скопје, 1947, 10.

ЧЛАНЦИ

Др Јован Ђирић

Територијално разграничење утицаја Лесковца и Ниша

Гравитациони утицаји Лесковца, Ниша и још неких градова у суседству били су примарни фактор који је утицао и на формирање административних граница између ових градова. Нормално би било да се објективне (функционално географске) и субјективне (административно управне) границе поклапају у простору.¹⁾ Међутим у простору између Лесковца, с једне, и Прокупља, Ниша и Пирота, с друге стране, није било лако успоставити овакав однос. Административне границе су због тога биле нестабилне и не увек најбоље усаглашене са стварним гравитационим утицајем поменутих градова.

Најмање је проблема и тешкоћа било код постављања територијалних граница између утицаја Лесковца, с једне, и Приштине и Куршумлије, с друге стране. Међутим, код постављања граница у простору између Лебана, Лесковца и Власотинца, с једне, и Прокупља, Ниша и Пирота, с друге стране, јавиле су се одређене тешкоће. Оне су се, пре свега, испољиле на три места, указујући на три неуралгична и очигледно осетљива подручја овог граничног појаса. То су: подручје Житног Потока, Пуковачки простор и Горње Заплање.

Подручје Житног Потока представља једну такву неуралгичну зону чија је територијална усмереност остала и данас под знаком питања. Неки традиционални фактори су усмеравали овај простор ка Прокупљу, међутим фактори природне и економске гравитације усмеравају овај простор ка Бојнику и Лесковцу. У садашњој територијалној подели овај простор се нашао у саставу општинске територије Прокупља.

Правилно административно територијално одређивање Пуковачког простора је ометао прелазни и природним границама неиздиференцирани прос-

тор на дну Лесковачке котлине између Лесковца, Ниша и Прокупља. Природно географска граница између Лесковачке и Нишке котлине (Селичевица) је превише примакнута Нишу, тако да су се, и иначе снажни гравитациони утицаји Ниша пробили с друге стране Селичевице и допрли дубоко у Лесковачку котлину. То је морало проузроковати доста проблема око одређивања административне границе између ова два центра. С треће стране, положај Прокупља, између Горњо-топличке и Лесковачке котлине, без јасно издиференцираних природно географских граница на истоку (не узимајући у обзир Пасјачу на југу), је допринео отежавању решавања административних граница у простору између Лесковца, Ниша и Прокупља.

Горње Заплање, на тромеђи утицаја Власотинца, Ниша и Бабушнице (односно Пирота), представљало је у погледу територијалне гравитације врло нејасан простор, који је, више него би-

¹⁾ Инструктиван прилог проблематици и односу географске и административне регионализације дао је др Светозар Илечич у расправи: Проблеми географске рајонизације об примеру Словеније, Географски весник, Љубљана 1957-58. О истом говоре и други чланци и расправе: др Вељко Рогић: Физиономска и функционална регионализација Хрватске, Зборник VI конгреса географов ФЛРЈ, Љубљана 1962; др Леон Гершковић: Актуелни проблеми изградње комуналног уређења, „Комуна“ бр. 4, Београд 1957; исти аутор: Село—град и регионално планирање, „Комуна“ бр. 1, Београд 1958; др Бранислав Ивановић: Пројект за класификацију срезова у ФНРЈ према степену економске развијености, „Статистичка ревија“ бр. 4, Београд 1956; др Милорад Васовић: Географско проучавање комуна, Гласник СГД бр. 1, Београд 1959; посебно о територијалној регионализацији простора јужно од Ниша говори чланак Ј. Џ.: Економско географске основе нове територијалне паделе Среза Ниш, Привредни гласник, бр. 11, Ниш 1959.

ло које подручје, прелазило из једне не административне јединице у другу. Данашње административно територијално решење овог простора се не би могло сматрати најбољим.

Ближе функционално географско и административно одређење ових трију простора захтева подробније објашњење. Ово објашњење ћемо евентуално пружити на крају чланка. Пре тога биће занимљиво погледати развој административно управне границе срезова Ниш и Лесковац у целини.

* * *

Нас ће овде занимати формирање административно управне границе у простору срезова Лесковаца и Ниша у периоду од ослобођења 1878. године до данас. Стање које је постојало пре тога произилазило је из турског система административно територијалне поделе и не може се рећи да овај систем није имао утицаја на административно управну поделу у овим крајевима, као и у осталим деловима Србије пре и после ослобођења.²⁾

Са ослобођењем 1878. године ушла су у састав Србије четири ондашња округа „новоослобођених крајева“: нишки, пиротски, топлички и врањски округ. Укупна територија која је тада припадала Србији имала је 48.303 квадратна километра. Пописом од фебруара 1879. године пописано је на овој територији 45.198 кућа, односно 303.097 становника.³⁾

У граничном појасу срезова Лесковаца и Ниша административно-управна подела била је територијално друкчије оријентисана (види сл. 1). Ондашње административно управне јединице окружног значаја секле су данашњи гранични појас меридијански, то јест од севера ка југу. Дакле, супротно од данашњег правца, који показује упоредничку територијалну оријентацију, то јест правац исток — запад. Првобитна, меридијански оријентисана подела из периода ослобођења, показује да фактори гравитације нису доволно поштовани. С друге стране, и сама гравитација око ондашњих недовољно развијених центара, и у условима још увек приличне натуране производње и неразвијеног саобраћаја, није могла бити нарочито развијена. Због тога се могло десити да територија топличког округа обухвати и територију Јабланице на супротној страни Видојевице и Пасјаче и насупрот од општих смерова кретања. Недо-

вољно развијене функције Лесковаца допринеле су да цео лесковачки крај, укључно са Власотинцем, уђе у састав нишког округа. Пиротски округ се приближно кретао у границама досконалашњег среза Пирот, чврсто држећи у свом саставу данашњу територију општине Беле Паланке. Колико фактор градске гравитације није доследно поштован и колико су, посебно, гравитациони утицаји Лесковаца још увек били недовољно развијени, види се по томе што је Закон о административној подели земље од 15. марта 1890. године доделио власотиначки срез пиротском округу (види сл. 2). Овај погрешан акт државне администрације изменењен је тек после девет година, тј. новим законом о административној подели Краљевине Србије од 5. јануара 1899. године, када је власотиначки срез враћен врањском округу. Ово још не значи потврду гравитационих утицаја Лесковаца, али не значи ни негирање ових утицаја.

Што се тиче територијалне организације и размештаја ондашњих срезова, може се запазити да су они много боље одражавали принцип функционално географске гравитације ка појединим центрима. Отуда и велика сличност ових срезова са садашњим захтевима и принципима територијалне организације комуна општинског типа.⁴⁾

Подручје Житног Потока са суседним селима, следећи с јужне стране Видојевице и Пасјаче своју природну гравитацију, налази се од 1878. до 1886. године у саставу среза јабланичког. Законским одлукама из 1886. године улази у састав среза прокупачког, у чијем саставу се, са малим изменама, налази и данас (види сл. 1 и 2).

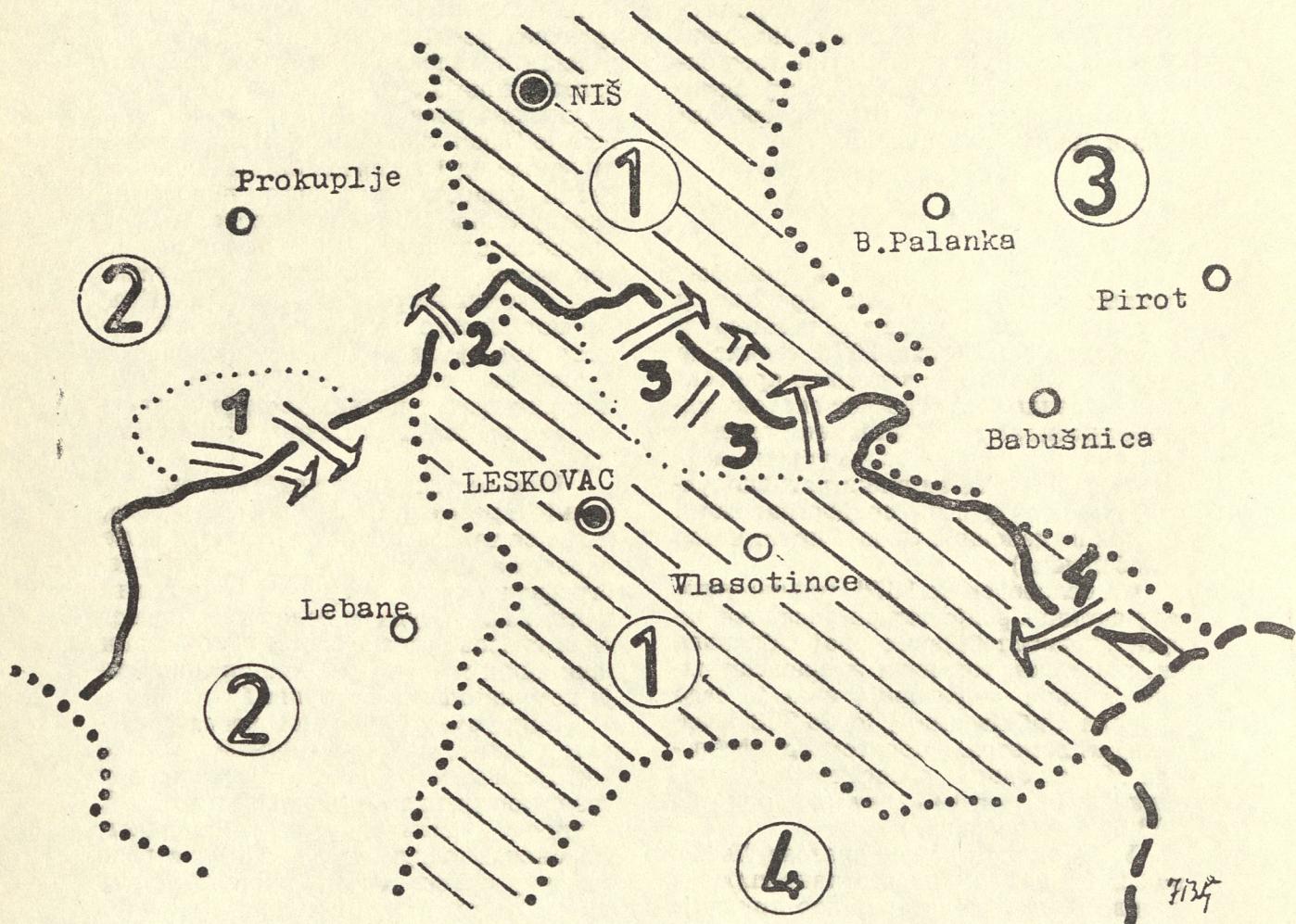
У овом периоду слична административно територијална несрћеност постоји и на осталим деловима посматраног

²⁾ После ослобођења од Турака Србија је прихватила турски систем административне поделе на нахије, кнежине и села. Назив „нахија“ је почетком 1834. године замењен називом „округ“, из којег је нешто касније прозишао назив „округ“. Назив „кнежина“ је године 1830. замењен називом „капетанија“, а нешто касније је уместо овог назива уведен назив „срез“.

³⁾ Завод за статистику и евиденцију Србије: Становништво Народне Републике Србије од 1834 — 1953, серија Б, св. I, Београд 1953, стр. 14.

⁴⁾ „Свака наша будућа комуна ће у ствари захватати један од економских центара и све оно што гравитира њему и с њим је у повезаности“. Е. Каљељ, говор у Народној скупштини (према др С. Илешичу: Проблеми географске рационализације).

SL. 1

1 Teritorija Niškog okruga.

2 Teritorija Topličkog okruga.

3 Teritorija Pirotskog okruga.

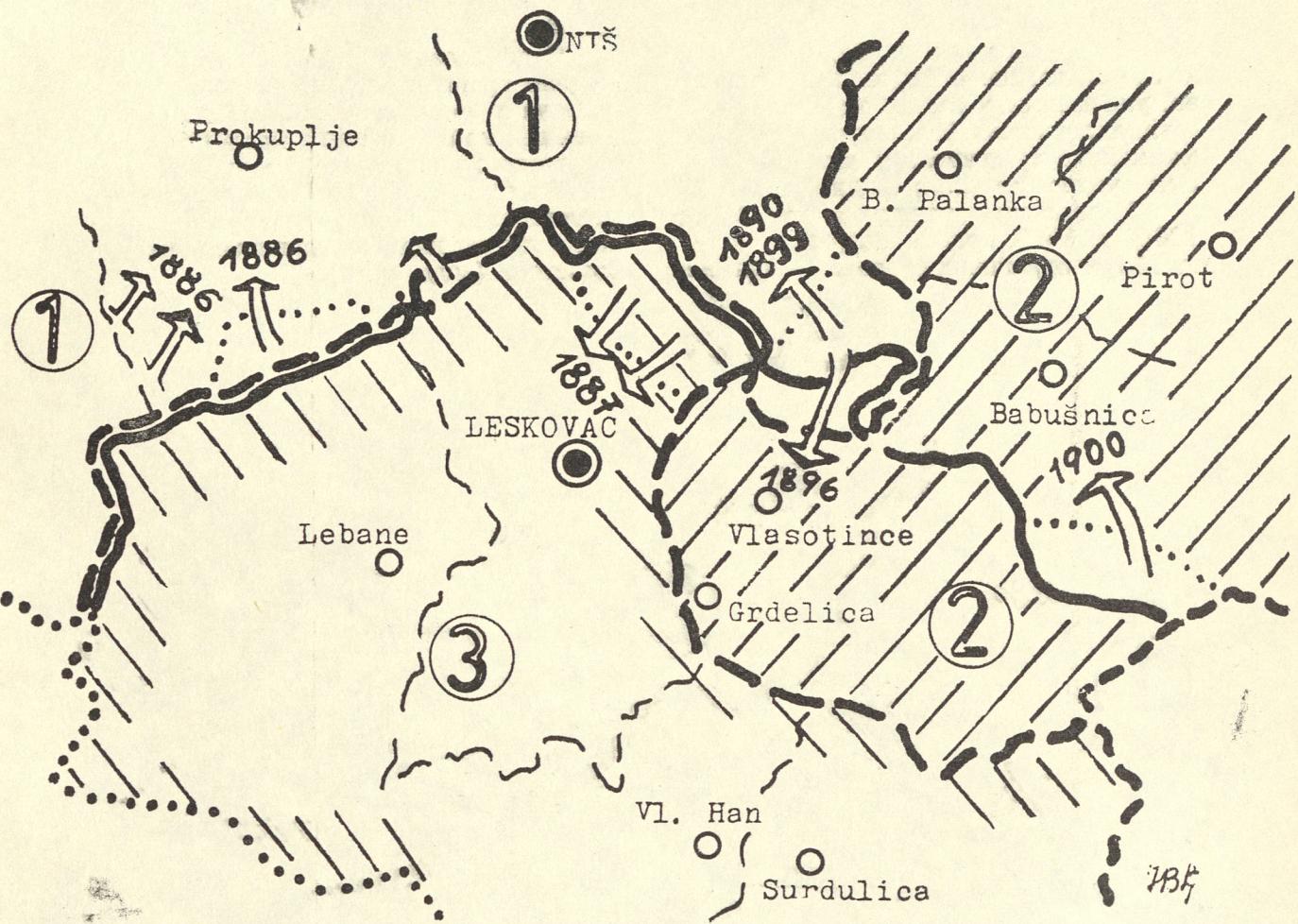
4 Teritorija Vranjskog okruga.

Ставље административне поделе у граничном појасу срезова Лесковца и Ниша по ослобођењу од Турака (1878)

Бројевима у кругу (1, 2, 3 и 4) приказане су територије ондашњих округа. Бројевима (1, 2, 3 и 4) и стрелицама приказани су делови граничне територије који су се налазили с једне или друге стране данашње границе срезова Лесковца и Ниша и то: територија Житног По-

тона и суседних села; 2. територија атара села Драшковца; 3. територија ондашњих општина Јашуње, Разгојне, Доњег Присјана и Комарице и 4. територија села Црвене Јабуке, Радоња и Раковог Дола.

SL. 2

1 Teritorija Topličkog okruga.

2 Teritorija Pirotskog okruga.

3 Teritorija Vranjiskog okruga.

Административна подела у граничном појасу

Бројевима у кругу означене су територије топличког, пиротског и врањског округа. Тачкама су обележени делови граничне територије који су се налазили с једне или друге стране данашње граничне линије срезова Лесковца

срезова Лесковца и Ниша године 1890.

и Ниша. Бројеви година показују време када је гранична територија прелазила у састав друге административне јединице (среза). Смер стрелице показује правац у којем је извршен територијални преразмештај.

границног појаса. Као што показује слика 1, добар део територије с југозападне стране Бабичке горе и у сектору Крушевице (ондашње општинске територије Јашуње, Разгојне, Доњег Присјана и Комарице) улазио је у састав заплањског среза. Тек године 1887. општинске територије Јашуње и Разгојне враћају се срезу Лесковац. С друге стране, села Црвена Јабука, Радоиње и Раков Дол, садашње бабушничке општине, улазила су у састав ондашњег власотиначког среза. Тек године 1900. дефинитивно су враћена у састав ондашњег лужничког среза (види сл. 1 и 2).

Законским прописима из 1899., 1900. и 1902. године извршена је — на нивоу ондашњих срезова — органи-

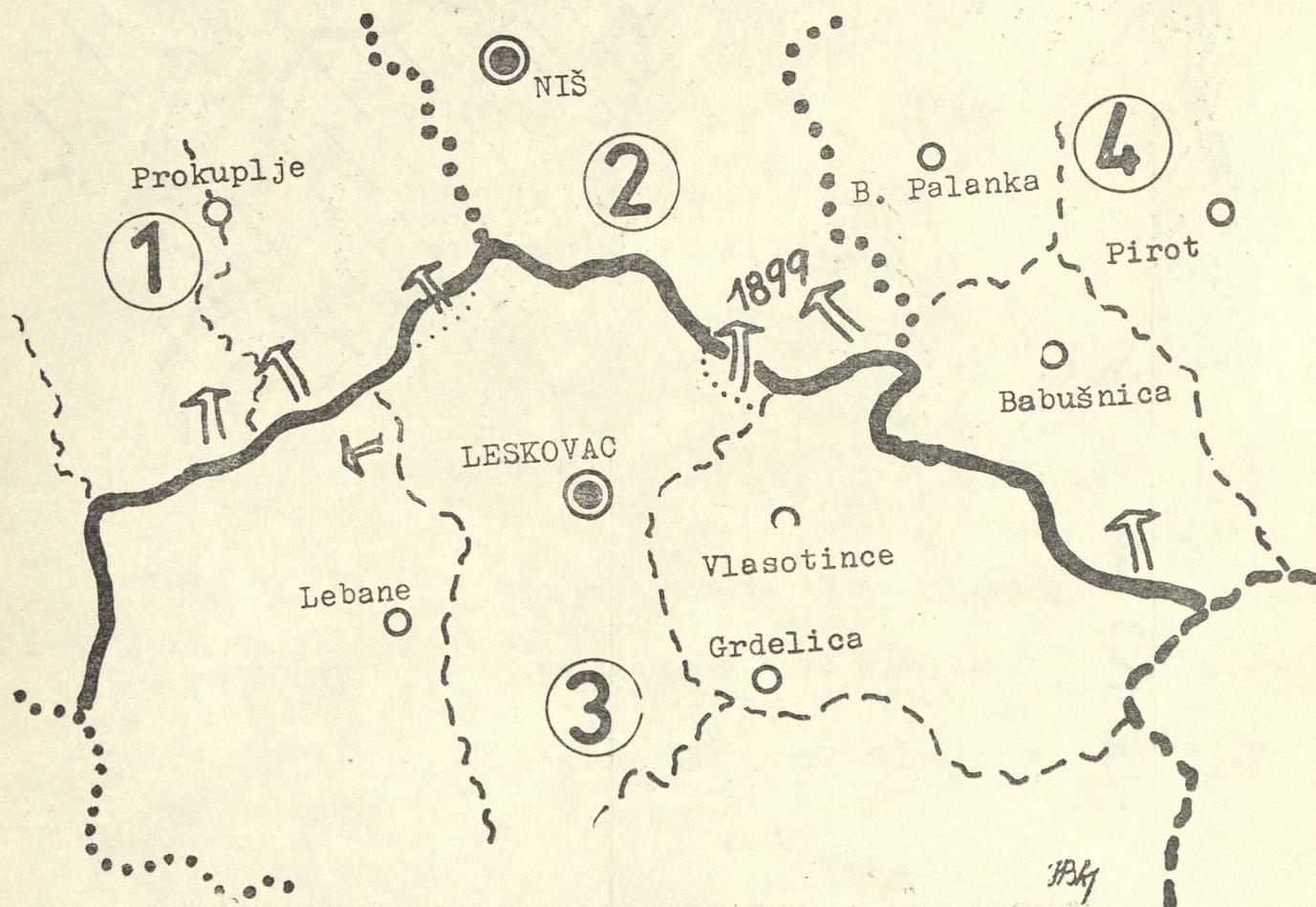
зација граничне линије која у посматраном појасу скоро потпуно одговара граничној подели која и данас постоји (сл. 3).

Занимљиво је да су све касније територијалне организације, а таквих је било подоста, углавном поштовале стање створено на почетку XX века (види сл. 4).

Стабилизацији и конзервирању на ведене граничне линије је знатно допринела и организација бановина (1931. године), која се такође наслонила на затечено стање из почетка овог века.

У међувремену је остао проблем територијалне припадности житно-поточког, пуковачког и горње-заплањског простора (види сл. 5).

SL.3

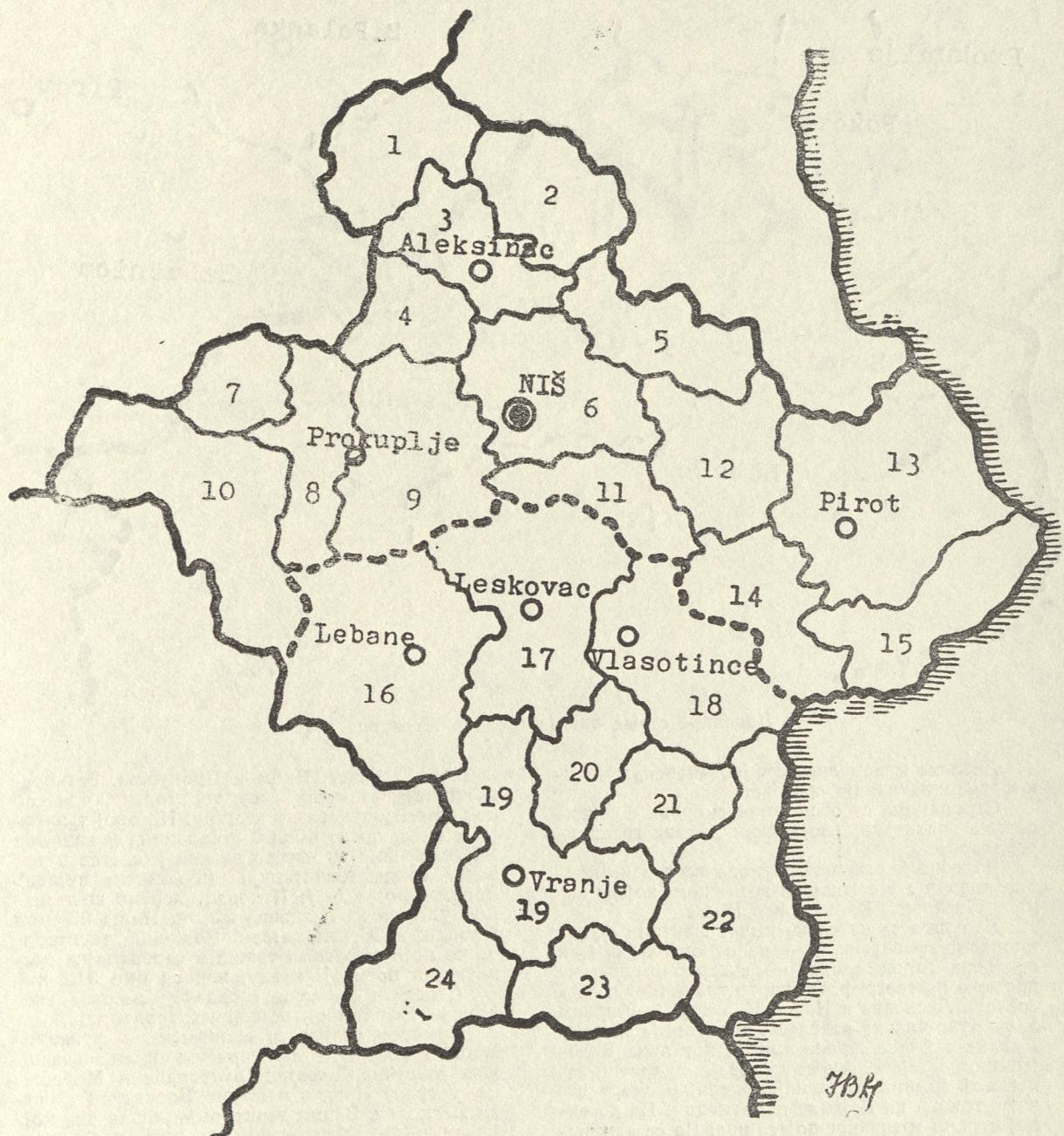
Стање административне поделе у граничном појасу срезова Лесковац и Ниша године 1902.

На данашњој граничној линији срезова Лесковац и Ниша формирана је структура која, безмало, одговара у потпуности данашњој граничној подели. Овакву граничну линију прихватила је и каснија подела на бановине (1931)

и исту још више учврстила.

Бројевима у кругу (1, 2, 3 и 4) означени су округи: топлички, нишки, врањски и пиротски. Цртицама су назначене границе ондашњих срезова.

-Sl.4

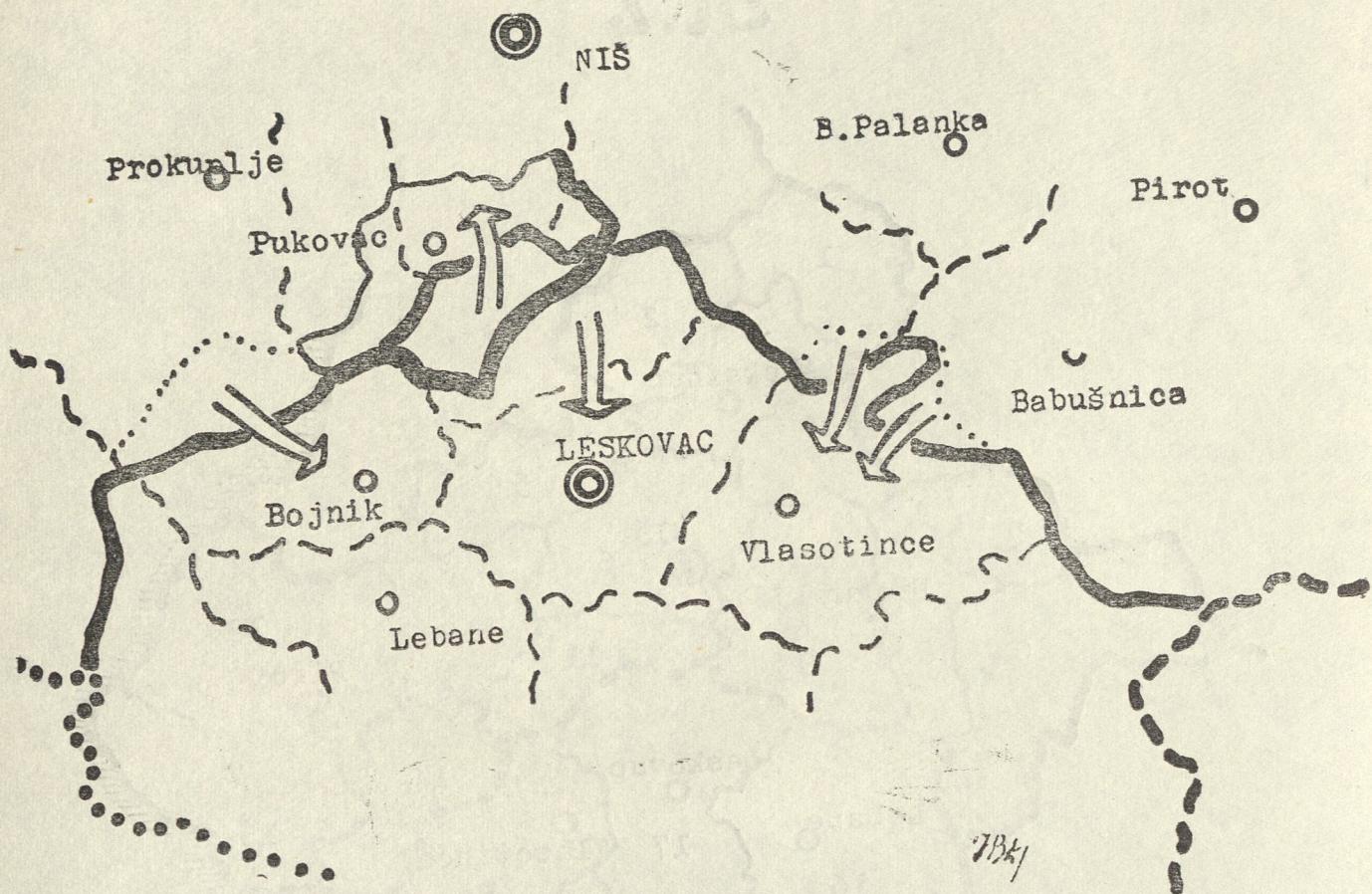
Административна подела из године 1949.
(нишка област)

Целокупна територија јужне и југоисточне Србије улазила је у састав нишке области. На граничном подручју данашњих срезова Лесковца и Ниша, налази се граница ондашњих мањих срезова (на карти приказана цртицама).

Од 1 до 24 назначени су срезови који су године 1949. улазили у састав области Ниш: 1) Ражањски; 2) Сокобањски; 3) Алексиначки;

4) Моравски; 5) Сврљишки; 6) Нишки; 7) Јас-требачки; 8) Топлички; 9) Добрички; 10) Коснички; 11) Заплањски; 12) Белопаланачки; 13) Нишавски; 14) Лужнички; 15) Димитровградски; 16) Јабланички; 17) Лесковачки; 18) Власотиначки; 19) Врањски; 20) Јужноморавски; 21) Масурички; 22) Босилградски; 23) Пчињски и 24) Бујановачки.

SL. 5

Данашње стање линије срезова Лесковца и Ниша

Дебљом преном линијом је означена садашња гранична линија срезова.

Стрелицама су обележени смерови функционалне гравитације поједињих делова граничне територије.

Посебно је означен Пуковачко гравитационо подручје у садашњем граничном појасу између Лесковца, Прокупља и Ниша.

Као што се из слике види, фактори функционалне гравитације, — на основу којих је и израђена горња слика, — сугерирају извесне промене на географској карти граничног појаса срезова Лесковца и Ниша. Као што је у првом делу овог чланка наведено, територија Житног Потока с јужне стране планинског лука Видојевице и Пасјаче, оријентисана је, супротно данашњој административној подели, у смеру речних токова ка Бојнику и Лесковцу. На источној страни граничног појаса издваја се административно не најбоље усмерени простор Горњег Заплања. Правилно административно усмеравање овог простора требало би извршити у правцу стрелица на приказаној слици, то јест ка Власотинцу.

Као посебан и занимљив територијални проблем се издваја Пуковачки гравитациони простор. Као што слика бр. 5 приказује, фактори функционалне гравитације сугерирају формирање нове општине у доњем току Топлице. Пусте реке, Барбешке реке и Пуковачко-Дољевачком Поморављу са седиштем у Пуковцу. Слика приказује функционални смештај пуковачке економске географске територије

између Лесковца, Ниша и Прокупља. Затворена линија означава ову територију, односно индицирану пуковачку комуну. На овој територији живи преко 40.000 становника у више од 30 села, која су чврсто везана у састав пуковачке тржне гравитације (пуковачка пијаца). Занимљиво је да је Пуковец, мерено железницом удаљен од Лесковца 22, од Ниша 22 и од Прокупља 26 километара. Величина територије, са које се обавља тржна и саобраћајна гравитација према Пуковцу, износи око 312 km^2 .

Стрелице на слици показују смерове економске гравитације поједињих територија.

Сумарни резултати економске и функционалне гравитације сугерирају укидање садашњих општина Дољевац, Житорађе и Мерошина, у срезу Ниш, и општине Брестовац у срезу Лесковац. Вишак територије, изван оне која улази у састав пуковачке комуне, треба прикључити општинама Лесковац, Ниш и Прокупље, а на основу критеријума економске и функционалне гравитације. Тако би се смањио и број постојећих општина и истовремено добила боља функционална организација простора. Општине у новом саставу добиле би на оперативном плану и у погледу ефикасности.

Што се тиче припадности пуковачког функционално географског простора у целини, с обзиром на његову економску оријентацију, правилиније би било да он уђе у састав нишког среза. Делови територије јужно од Разгојне и Печењевца ушли би у састав општинске територије Лесковца.

Јован Ф. Трифуноски

Становници Јужног Поморавља, Горње Пчиње и Крајишта насељени у селима Скопске котлине¹⁾

Јужно Поморавље,¹⁾ Горња Пчиња²⁾ и Босилеградско крајиште, области на територији данашњег лесковачког среза, услед нарочитих морфолошких, при- вредних и историјских прилика, имале су миграционе везе са Скопском котлином и другим крајевима Македоније. У овом прилогу саопштићу, у најкраћим цртама, податке о миграцијама становништва које су се у новије време кре- тале у села Скопске котлине.

I. Проматрања на терену

1. Белимбеково. — Село лежи у сре-дишном делу Скопске Блатије, десно од железничке пруге Скопље — Куманово.³⁾ У овом селу, поред другог становништва, има и неколико родова по- реклом из Србије. Од њих из Јужног Поморавља потиче само род Стојановићи (2 дом.). Доселили су се 1930. године из села Живеца у Врањској котлини. Основач рода најпре је био чувар железничке пруге; затим је купио зем-љу и насељио се у Белимбекову.

2. Брзак. — Једно од најмлађих се-ла Скопске котлине: основано је 1922. године. Лежи у непосредној близини железничке станице „Романовце“. Бр-зак има 13 србијанских и 3 македонска домаћинства. Србијанска домаћинства припадају овим родовима: Јаћимовићи (3 дом.), дошли су 1930. године из села Горњег Козјег Дола у Горњој Пчињи. — Милосављевићи (1 дом.), дошли су 1933. године из села Радовнице у Горњој Пчињи. — Спасићи (2 дом.), дошли су 1935. године из ис-тог села одакле су и Милосављевићи. — Јовчићи (1 дом.), дошли су у току другог светског рата из села Шаинца у Горњој Пчињи. — Цветковићи (3 дом.), дошли су 1946. године из истог

села одакле су Милосављевићи и Спа-сићи. — Јанковићи (1 дом.), дошли су 1953. године одакле и предњи родо-ви. — Момчиловићи (1 дом.) и Ко-стићи (1 дом.) скоро су дошли из Врањске котлине: први из села Старог Глога, други из села Средњег Дела.

3. Бујковац. — Село лежи на севе-роисточном брежуљкастом ободу Скоп-ске котлине, на прелазу према околини Куманова. Сада у Бујковцу живи троја-ко становништво: македонско (67 дом.), српско (14 дом.) и арбанашко (3 дом.). Српски родови су: Цветановићи (5 дом.), досељени 1920. године из села Леснице у Горњој Пчињи. — Тасићи (3 дом.), Станковићи (2 дом.), Таш-ковићи (2 дом.), Митићи (1 дом.) и Недељковићи (1 дом.) порекло им је из села у околини Врања. Остали становници зову их Врањанцима. Осни-вачи поменутих родова дошли су на купљену земљу неколико година пре почетка другог светског рата.

4. Бунарцик. — Село лежи на бре-жуљкастом земљишту источно од Скоп-ља. Околна насеља су Ајватовац, Бе-лимбеково, Миладиновце и друга. У Бунарцику налази се девет македон-ских родова са 59 домаћинстава. Године 1953. ту су се доселила и четири рода из села Црношице у околини Босиле-града. То су: Бојанови (1 дом.), То-дорови (1 дом.), Младенови (1 дом.) и Стојанови (1 дом.) Они су

¹⁾ Под Јужним Поморављем овде је обух-ваћен само његов део у околини Врања и Лесков-ца (Врањско и Лесковачко Поморавље).

²⁾ Под Горњом Пчињом овде је обухваћен само њен велики део који се налази у СР Србији.

³⁾ Излагања се могу пратити уз помоћ специјалне карте Југославије, раз. 1:100.000 и 1:50.000.

купили земљу и куће од љоједињих одсљених Македонаца.

5. Дељадровце. — Насеље је на дну суве долине којом води железничка пруга Скопље — Куманово. У Дељадровцу укупно има 41 домаћинство. Та домаћинства припадају македонским и српским родовима. Међу српским родовима из Јужног Поморавља потиче само род Шкембари (2 дом.). У Дељадровце досељени су пред крај турске владавине. Они су пореклом из села Трнаве у околини Прешева. Поменуто село 1912. године било је затечено као арбанашко насеље.⁴⁾

6. Драчево. — То је једно од највећих села Скопске котлине. Лежи југозападно од Скопља у његовој непосредној близини. У њему живе два већа рода пореклом из Јужног Поморавља. То су: Ашиковци (13 дом.), у Драчеву су дошли за време Турака у 19. веку. Старија им је из околине Врања. — Мурговци (11 дом.), и они у Драчеву живе од 19. века. Њихово порекло такође је „од Врањско“.

7. Зелениково. — Село је у Таорској клисури Вардара крај железничке пруге Скопље — Т. Велес. У Зеленикову, поред другог становништа, налази се и један род пореклом из Јужног Поморавља. То су Димитровски (1 дом.). Досељени 1921. године из села Леве Реке у Врањској котлини.

8. Кадино Село. — Село лежи у Скопској Блатији између ових околних насеља: Мралина, Марина, Идризова и других. У Кадином Селу, поред веће групе македонског, налази се и знатна група српског становништва. Два рода српског становништва пореклом су из Јужног Поморавља. То су: Ђорђијевски (1 дом.), род потиче од дечка кога су 1912. године укради Цигани негде код Бујановца. Дете су поснили Македонци рода Субашоски у Кадином Селу. — Страхињићи (1 дом.), дошли су 1920. године из села Вучиделца код Сурдулице.

9. Катланово. — Село лежи у крајњем југоисточном делу Скопског поља крај пута Скопље — Т. Велес. У Катланову живи разноврсно становништво. Два рода у њему потичу из Јужног Поморавља. То су: Јаневићи (1 дом.), дошли су после другог светског рата из неког села у околини Бујановца. — Стојан (1 дом.), дошао је као домазет из неког села Јужног Поморавља.

10. Марино. — Марино је најмлађе село у Скопском пољу. Њега је осмо-

вало 1922. године око 20 српских породица из села Пуковца у околини Прокупља. Међу тим становништвом је и род Костадиновићи (1 дом.), досељени из неког села у околини Лесковца.

11. Мацари. — Ово је село недалеко од Скопља с обе стране железничке пруге Скопље — Т. Велес. Има тројачко становништво: македонско, српско и циганско. Међу српским родовима из Јужног Поморавља пореклом је род Врањанци (3 дом.). Доселили су се 1940. године из неког села у околини Врања.

12. Mrшевац. — Село лежи у доњем широком делу долине Никиштанске речице. Околна насеља су: Бујковац са југа, Дељадровце са истока и Бучинце са севера. Данашњи Mrшевац потиче од 1921. године. Тада су ту као колонисти дошла три српска домаћинства из околине Сурдулице. Она су била од данашњих родова Радуловића и Николића. Касније је следовало насељавање других родова. Сада у Mrшевцу живи двојако становништво: старије српско (39 дом.) и млађе македонско (око 72 дом.). Родови српског становништва претежно су из села Јужног Поморавља. То су: Радуловићи (3 дом.) и Николићи (4 дом.). Порекло им је из планинског села Кијевца у околини Сурдулице. — Пешићи (4 дом.), насељили су се 1922. године. Порекло им је из Рупља у области Грделичке клисуре. — Крстићи (5 дом.), Стојановићи (4 дом.), Цветковићи (1 дом.) и Момчиловићи (1 дом.), насељили су се 1922. и 1923. године. Порекло им је из села Предејана у Грделичкој клисури — Данковићи (3 дом.), Илићи (2 дом.) и Јовићи (1 дом.) насељили су се 1923. године. Прва два рода су из поменутог Предејана; трећи је из Врањске Бање.

13. Пчиња. — Село се развило непосредно крај реке Пчиње по којој је добило име. Лежи на додиру клисуре са севера и проширења Скопске котлине са југа. У овом већем македонском селу (свега 135 дом.) живи и род Моравци (8 дом.). Дошли су за време Турака у 19. веку из неког села у Јужном Поморављу.

14. Романовце. — То је веће македонско-арбанашко село у крајњем северном делу Скопске котлине крај же-

⁴⁾ Видети Ј. Трифуновски: Кумановско-прешевска Црна гора. Насеља и порекло становништва, књ. 34, Београд 1951., стр. 159-162.

лезничке прuge и аутопута Скопље — Београд. Од 1954. године, на земљу коју су купили од исељених Турака, у Романовце населило се око 15 породица из околине Босилеграда. Поједини становници ових домаћинстава сада су почели да се враћају „на старину“ или да прелазе у Скопље.

15. Таор. — Мање село на улазу Вардару у Таорску клисуру. У њему свега има 21 домаћинство, која припадају македонским и српским родовима. Један српски род досељен је из Јужног Поморавља. То су Младеновићи (2 дом.). Порекло им је из села Равне Реке у котлини Владичиног Хана. Они су 1922. године прешли у суседно скопско село Пакошево. Одатле 1927. године прешли су у Таор.

16. Трубарево. — Село лежи поред пута Скопље — Т. Велес, између Маџара на северозападу и Јурумлера на југоистоку. У овом селу насељено је пет родова из села Јужног Поморавља. То су: Васовићи (3 дом.), дошли су на купљену земљу 1935. године из села Гајтана у околини Лесковца. — Минићи (1 дом.), дошли су 1922. године такође из неког села у околини Лесковца. — Богдановићи (1 ком.), дошли су 1937. године из села Краљеве Куће (сада: Српска Кућа) код Бујановца. — Мишићи (1 дом.). дошли су 1947. године из села Љиљанца такође код Бујановца. — Ташковићи (1 дом.), дошли су 1949. године одакле и Мишићи.

II. Општи поглед

Изнели смо преглед становника са територије Јужног Поморавља, Горње Пчиње и Босилеградског крајишта насељених у 16 села Скопске котлине. То становништво сада углавном има 53 рода са 127 домаћинстава. Стваран број поменутих досељеника, међутим, треба да је нешто већи с обзиром на то да и међу досељеницима непознатог порекла у Скопској котлини има досељеника са територије данашњег лесковачког среза.

У сastаву досељеника, о којима је овде реч, већину чине становници пореклом из села Јужног Поморавља: Јбевица, Старог Глога, Средњег Дела, Тринаве, Леве Реке, Вучиделца, Кијевца, Рупља, Предејана, Врањске Бање, Равне Реке, Српске Куће, Љиљанца, Гајтана итд. На те досељенике долази око 75% од свих становника насељених у селима Скопске котлине. Поменути

досељеници из Поморавља налазе се у овим скопским селима: Белимбегову, Брзаку, Бујковцу, Дељадровцу, Драчеву, Зеленикову, Кадином Селу, Катланову, Марину, Маџарима, Мршевцу, Пчињи, Таору и Трубареву.

Досељеници из Босилеградског крајишта налазе се само у два села Скопске котлине: Бунарцику и Романовцу. И досељеници из Горње Пчиње (из села: Горњег Козјег Дола, Радовнице, Шаинца, Леснице) такође се налазе само у два села поменуте области: Брзаку и Бујковцу.

Сеобе становништва између Јужног Поморавља на северу и Скопске котлине на југу, као и обратно, вршиле су се још у ранијој прошлости. Али се ране сеобе сада не могу проучавати на теријеским испитивањима. Међутим, сеобе о којима се овде говори су из познијег времена: 1) са краја турске владавине; 2) између два светска рата; и 3) после другог светског рата. Кретања становништва из Јужног Поморавља ка Скопској котлини живља су била између два светска рата.⁵⁾

Распоређени у знатном броју насеља Скопске котлине, досељеници из Јужног Поморавља и њему суседних предела нису увек имали тесне међусобне везе. Зато су они у данашњим селима, у којима нису бројно заступљени, брзо примили доста етничких особина затеченог становништва. Удео ових досељеника једино је значајнији у скопским селима Брзаку, Бујковцу, Мршевцу, донекле и у Трубареву. Тамо се они највише осећају и врше несвесно притисак на остале становнике. Због тога у тим селима ствара се опште уверење као да је све њихово становништво пореклом из Поморавља.

Исељавање из села Скопске котлине последњих година је доста снажно. Нема рода или домаћинства из којег по неки члан није отишао у државну службу или занатлије. То исељавање захватило је и српске родове досељене са територије данашњег лесковачког среза. Значајно је да не одлазе из села, у градове само појединци из кућа у којима има више мушкараца, него чак и јединци, и то из кућа које економски добро стоје (на пример, села Бујковац, Мршевац).

⁵⁾ Сви досељеници из периода између два светска рата нису очувани у селима Скопске котлине, јер је неке од њих иселила окупаторска власт 1941. године.

Никола Скобаљић

Све што зnamо о Скобаљићевим биткама с Турцима у септембру и новембру 1454. г. потиче из кратких записа српских летописаца и из хронике Константина Јаничара, сина Михаила Константиновића, Србина из Острвице. Дело Константиново постало је између 1494. и 1501. г. У то време, а можда и одмах по до-гађају, о поменутим биткама могли су бити на-чињени и записи који су ушли у српске лето-писе. Поред Константинове хронике, расправе и чланци о Скобаљићу највише се ослањају на Сеченички летопис који је писан око 1501. г., када му почине паškaliјa, те је од млађих ле-тописаца најстарији и садржи датуме свих би-така у 1454. г.

I

Скобаљићева победа и пораз у рату 1454. године

После пораза на Косову Србија је дошла у зависан положај према султану: морала је да му плаћа данак и да му даје извесне контингенте војске. Сем тога, Србија је у својим јужним обласцима добила и неку врсту сталне турске окупације: Турци су у своје руке узели пут од Скопља преко Косова за Босну, и на њему држали читав низ својих посада.¹ У неким местима на овој комуникацији они су имали и своје чиновнике, тзв. склаве и кадије, и контролисали извоз сребра и увоз со-ли. Турци су захтевали да се со купује само из њихових солана, а сребро да се продаје само султановим ковницама. Из тог времена потичу и многе турске зграде у Приштини (на пример, Базар-џамија, џамија Мехмеда II и др.), као и Муратово тулбе у окolini овог места. Турци су и пре и после обнове деспотовине држали град Звечан. Забележено је да су под овим градом новембра 1448. г. једном Дубровчанину одузели 417 дуката, робу и коње. Под утицајем Турака била је и Трепча, а у граду Јелечу, истинा само у XIV в., налазила се њихова посада. Турци су становали и југозападно од Новог Пазара, у месту Глуховици, у чијој окolini је било же-

лезних руда. Глухавички Турци поми-њу се и 1451. г.

Кад је 1451. г. умро Мурат II и на престо дошао његов син Мехмед II, ма-ћеха новог султана, царица Мара, изја-вила је жељу да се врати у Србију. Ме-хмед II је овој жељи изашао у сусрет и са великом почастима испратио Мару њеним родитељима, давши јој том при-ликом и две веће области, Топлицу и Дубочицу. У исто време султан је са деспотом Србије, као и са другима, об-новио раније закључено примирје, и обећао да њега и његовог сина Лазара неће узнемирити док су живи.

Обнова примирја са Мехмедом II није наишла у Србији на опште одобра-вање, чemu је, вероватно, највише до-принело присуство Турака у јужним крајевима деспотовине. У Србији су тражили да деспот то примирје не об-навља, јер нису веровали у цареву ис-креност. „Ово примирје учинио је он с деспотом зато, каже за султана Кон-стантина Михаиловић из Острвице, да би Цариград с тим лакше освојио“. Али деспот је, у приликама које су онда вла-дале у Угарској, морао да га прихвати. Убрзо се, међутим, показало да су про-тивници примирја били у праву. „Јер како је Цариград био освојен, пише да-ље К. Михаиловић, одмах затим другог лета пошао је са свом својом силом у српске или рашке земље против деспо-та, а није овом ни отказао примирје“.

Узимање Цариграда значило је са-мо почетак великих освајања Мехме-да II, младог али енергичног и способ-

¹ Овај пут био је за њих од велике важно-сти. Још од 1386. г. Турци су проваљивали у Босну, и то сваке године, често и зими, а од 1415. г. Босна се налазила и под њиховим по-литичким утицајем. Кад су 1427. г. заузели у Србији Голубац и Крушевач, Турци су посе-ли и неке градове у Босни, а пошто им босан-ски краљ није могао да плаћа данак, трајно је морао да им уступи град Врхбосну (данашње Сарајево) и још један град источно од њега.

ног владаоца, који је још више централизовао султанску власт, и од турске војничке организације створио гвоздену песницу према средњој Европи, расстргнутој и разједињеној крвавим партикуларистичким распрама и борбама феудала и краљева. Како се мислило да је освајањем Цариграда у мају 1453. г. збрисана само „последња сенка Византијског царства“, у Европи је било мало људи који су могли да схвате светскоисторијски значај овог догађаја. Јер одмах по паду Цариграда, очи султанове могле су да се окрену на Угарску. Како је пут за Угарску, која је била стари ривал азијских освајача, водио преко Србије, Мехмед II није ни сачекао да истече рок закљученом примирју, него је већ идуће године пошао на деспота Ђурађа.

Султан се бојао да пође на Угарску пре него што савлада Србију. Он је на то био нагнан искуством које је имао са Србима док је изводио операције ради освајања византијске престонице. Наиме, док је опсадан Цариград, Срби су нападали пограничне турске градове, неке од њих чак узели или разорили; кидали везе између турских поседа на путу преко Косова за Босну; ометали саобраћај између Приштине и Скопља, итд. За освајање Србије султан је имао и других изговора и разлога. Критовул каже како је турски цар пребацивао деспоту да неуредно плаћа данак и да одржава везе са Угарском. Турке је, свакако, привлачило и рудно богатство Србије, које се нарочито показало после пада Византије, када је Ђурађ са Јерином просуо велике суме новца на откуп многих Грка из турског ропства.

Кад је пао Цариград, деспот је, истина, по свом посланику честитао султану победу и вратио му кључеве од затузетих градова. Али султан се тиме није могао задовољити. Он је тражио целу јужну половину деспотовине до Крушевца, пут ка Београду, Смедереву и прибрежје Дунава са Голупцем, а господару Србије остављао земљу између Мораве и Дрине, па Браничево, Кучево и Ресаву.

Ђурађ је знао да ће, ако задовољи султанове захтеве, отежати поновно ослобођење Србије, а покидати и њене везе са осталим хришћанским државама. Утолико пре што му је изгледало да ће се Европа убрзо кренути на крсташки рат против Турака, и што је Угарска (можда и под његовим утицајем) већ отказала примирје са султаном. Усвајање султанових захтева било бы

противно и расположењу у Србији да се земља брани од напада.

Турски историчар Сеад-един каже да је деспот у „безобразном одговору“ одбио да преда султану градове. Нема сумње да је Ђурађ, пре него што је одговорио Турцима, наредио да се на граници предузму потребне мере обезбеђења од изненадних турских упада. Стога му исти турски историчар и пребачује да је „своје дрске руке подигао на границе верних и испадајући на друмове почeo зло да чини“, и нарочито му замера што је „затворио друм који води из Скопља у Приштину, тако да ни званично послани ни путници не могаше ни тамо отићи ни отуда доћи са државности његове“.

Ђурађ је из поузданых извора знао да се у Турској врше озбиљне припреме за рат, те ни сам није седео скритех руку. Наредио је да се војска скupља у тврђаве и да се припреме збегови у које ће се склањати остало становништво кад избије рат. Још у пролеће 1454. г. деспот је са породицом и много блага прешао у Угарску, да тамо тражи помоћ, а одбрану Смедерева поверио је свому сину Лазару.

Одмах по преласку Дунава, из Једрене му је, по нарочитом посланику, стигла порука да се из земље сели ако не прихвата султанове захтеве. У тој поруци, како представља византијски писац Дука, Мехмед II је тражио деспотову земљу с правом, по том основу што је од Лазара остала деспоту Стевану, а од Стевана, који није имао деце, турском султану, пошто је Стеванова сестра Милева била удата за султана Бајазита. На ову поруку Ђурађ није ни одговорио. Но и Мехмед је пошао на Србију не чекајући одговор.

Са великим војском султан је дошао у Софију и ту сместио главнину своје армије и свој главни стан. Од ове војске он је издвојио 20.000 најбољих пешака и с њима пошао у Србију. Један део овога корпуса ударио је на Смедерево, а други на град Островицу код Рудника. 30. јула 1454. г. Турци су артиљеријом разорили Островицу, а Смедерево, пошто су му спалили подграђе, почели опсадати. Но на глас да српској престоници иде у помоћ Јанко Хуњади (Сибињанин Јанко), султан дигне опсаду па војску из опсаде, већ уморну и смањену, смести у Крушевач и пошаље ту нешто резерве из Софије, а сам продолжи пут за Једрене.

Још првих дана по преласку у Србију Турци су опленили и опустошили

Поморавље и Топлицу, као и друге крајеве кроз које су прошли. Земљу су нашли скоро пусту, јер се главна маса становништва повукла у градове са војском или у збегове — на планине и у неприступачна места. О томе српски летопис каже: „В лето 1454. и јулија 30. прими цар Мехмед-бег опет Топлицу, и плени Србије и расипа Острвицу и плени до Смедерева и збег омольски“. Или: „В лето 1454. узе цар Мехмед Топлицу, и тожде лето пороби Срђе и расипа Острвицу месеца јулија 30“.

У својој студији о Новом Брду и Врањском Поморављу Стојан Новаковић је истакао да је у овом рату „чисто дефанзиван отпор и избегавање битке у отвореном пољу био наређен од стране Ђурђеве“. Међутим, Новаковић је, у једној историјској приповеди коју сматра делом студије, изменio ово схватање, па је писао како је деспот (пошто је сазнао да ће једна турска војска преко Ђустендила и Куманова да удари пут Врања и Ниша, а друга од Скопља кроз Качаник на Ново Брдо и Призрен) наредио да се једна војска скупи између Врања и Гњилана, а друга према Скопљу код Приштине. Нама се, ипак, чини да за раније Новаковићево схватање има више основа, и то баш у делу Константина Михаиловића, који је једини извор за ове операције на југу Србије, пошто се из врло кратких записа српских летописа одговор на ово питање не може добити. Избегавање битака у отвореном пољу важило је, наиме, и за пределе Косова и Дубочице. Али у њима су се нашли људи који су сматрали да се Турцима може дати отпор и у отвореном пољу. Ти људи припадали су вероватно оној групи феудала који су били противни обнављању примирја са султаном, и који су били за одлучну борбу са Турцима. Они су, чим су сазнали за покрет турске војске, јављали деспоту: „Турски цар иде против нас са целом својом силом. Шта да чинимо? Ми смо вам раније изјавили да ће нас тај турски пас преварити“. Ови људи позивају деспота да им са што више војске дође у помоћ, и кажу да они имају две војске, једну у Дубочици или Кислини а другу у Ситници, и да су спремни да у борби с Турцима положе и своје животе: „Волимо изгубити наше главе, пре него што ћемо дати наше жене и нашу децу пред нашим очима отимати и одводити међу поганике. Знајте то и не задржавајте се!“ Али деспот им је одговорио: „Не могу тако брзо саставити војску, јер сад није у

Угарској краљ Владислав који би ми хтео у томе дати помоћ. Зато осветите се сада свега, па ако се турском цару и предате, ја ћу вас с божјом помоћи опет ослободити“.

Дубочица и Ситница нису хтели да послушају деспота, да се држе пасивнога отпора.

За војску у Ситници не знамо да је 1454. године имала ма какав сукоб с Турцима. Али и она је те године извршила свој задатак јер је свакако чувала путеве који од Качаника иду према Новом Брду или преко Косова даље на север и запад деспотовине. Не знамо ко је био на челу ове војске. Чедомиљ Мијатовић претпоставља да је њен командант био Димитрије Крајковић — Радојевић.

Новаковић мисли да је војска из Дубочице била смештена на југу ове области, на старом путу између Лесковца и Врања, у Пољанице, „у планинама одакле су могли бити на оку и питомији предели око Лесковца и места у Врањском Поморављу, одакле је могла ударити турска сила, која се обично тим путем к Новом Брду кретала“. На челу ове војске били су Никола Скобаљић и његов стриц, чије име нам није познато.

У својој студији из 1880. г. Стојан Новаковић каже да су Турци један део своје војске послали на јужне крајеве деспотовине тек када је у њихов главни стан стигао глас о оним војскама у Дубочици и Ситници. „Турци су на ову страну, каже он, послали само војску која ће оне две српске војске, ону у Ситници и ону у планинама између Врања и Лесковца, у шаху држати“.

Из хронике Константина Михаиловића, међутим, излази да су Турци за ове српске војске сазнали тек кад су кренули према јужној граници деспотовине, хотећи, вероватно, да на тој страни, са војском коју су издвојили од главнине у Софији, постигну успех какав нису могли постићи својим дотадањим походом на север. Михаиловић каже: „И тако кад је цар дошао у једну земљу Константинову, на поље које се зове Жеглигово, на граници рашке земље, чуо је за људе који су се скupили у Ситници, а за друге у Глубочици. Тако је лежао кроз четири недеље у Кислини, и није знао шта да чини и на коју војску пре да удари. Тада она војска која је стајала у Глубочици храбро удари на турску војску, и побила је многе Турке па и знамениту турску господу“.

Овај турски пораз бележи и наш летопис: „В лето 1454. и септемврија 24. Скобаљић уби Турке у Бање“.

Новаковић и готово сви који су овоме писали сматрају да се ова Скобаљићева битка с Турцима догодила код Врањске Бање.²⁾ Једино је Јован Ђорђевић доказивао да је ова битка била код Сијаринске а не код Врањске Бање. Ми смо се овим питањем такође бавили, и овде износимо извесне аргументе због којих сматрамо да Новаковић, Ђорђевић и остали нису у праву. Немамо никаквог доказа о томе да су Турци хтели да се спусте кроз Грделичку клисуру односно кроз долину Ветернице у Лесковачко односно Нишко Поморавље, јер су у околину Лесковаца и Ниша могли лакше да дођу долином Нишаве. Њихов је циљ био угрожење Новог Брда, а пут до њега, из Македоније, не води преко Врањске Бање. С друге стране, ми немамо никаквих доказа о томе да су Турци 1455. г. на јужну границу деспотовине дошли преко Масурице или Криве Феје, те да су се тим путем могли наћи код Врањске Бање. Напротив, хроника Константина Михаиловића, иако ратовању у 1454. г. своди само на Скобаљићеве битке, јасно каже да су Турци, кад су по паду Цариграда пошли на Србију, дошли на поље звано Жеглигово, и да су ту чули како се у Дубочици и Ситници налазе војске које за њих могу бити опасне. Стога је пре вероватно да се сукоб морао десити кад је Скобаљић, чувши за повлачење Турака од Смедерева, у правцу Ниша, напао јужну турску војску док је стајала, оклевајући, на Жеглиговском пољу, на граници рашке земље. Ништа не указује на то да се Скобаљић, потиснут од Турака или и сам хотећи да прими одлучну битку на месту које је изабрао, повукао у југозападни крај Дубочице, и потукао Турке код Сијаринске Бање (где, поред трагова о постојању старих бањских купатила из доба Римљана, има и трагова старог насеља). Напротив, изгледа много вероватније да су се Турци, пошто су од Скобаљића били нападнути, са Жеглиговског поља повлачили путем којим су и дошли, и да су тек код Ђустендилске Бање примили битку и ту претрпели пораз.³⁾

Одмах после Скобаљићеве победе, Јанко Хуњади је прешао Дунав и од Београда са својим трупама и деспотовом коњицом за четири дана стигао до Крушевца, па ту 2. октобра 1454. г. страшно потукао изненађене Турке, и

поред велике војске заробио и њеног заповедника Феризбеговића. Овај турски пораз забележен је у нашим летописима истовремено са оним код Бање: „Октомврија 2. ухвати Јанкул Феризбеговића у Крушевцу“. Од Крушевца је Хуњади пошао даље на југ, и пошто је опустошио околину Ниша и Пирота и запалио Видин, вратио се у Београд.

За овај свој поход Турци су се припремали скоро читаву годину. На Србију су пошли са мноштво справа за опсаду, а обезбедили су и довољно људске и сточне хране. Њихов налет на државу деспота Ђурђа био је врло јак и сручио се на њу као бујица. Турци су за кратко време опљачкали и опустошили велики део деспотовине. Иако је главна маса народа била склоњена у градове и збегове, Турци су, ипак, одвели у ропство преко 50.000 жена и деце, а заробљене мушкарце преко 14 година убијали. У Србији се тада беше појавила и глад, која је масе становништва упутила на запад према мору, да тамо потраже себи спаса. Међутим, јуначка одбрана Смедерева, са кога је султан нагло морао да дигне опсаду, и порази турске војске код Ђустендилске Бање и Крушевца задали су одлучан ударац плану Мехмеда II Освајача да брзим и силним прородом у Србију рашичи себи пут за операције према Угарској.

Не знамо где се Скобаљићева војска задржала после победе над Турцима. Новаковић сматра да ју је та победа помакла у околину предела који се зове Кислина или Кислине, на воду Трепању, на речицу „која утиче у Мораву између села Лучана и Лочара, на граници између некадашњег врањског и гиљанског округа“; и да се Трепањом „зове и цео басен који ова речица захвата“. Не знамо ни то шта је војска Николе Скобаљића радила док поново није ступила у бој са Турцима. Можемо претпостављати да је била састављена од стрелца и лаке коњице какву је имао и Јанко Хуњади у бици код Крушевца. Можда је, очекујући напад који ће осветити тursки пораз код Бање, била нешто повећана и снабдевена чак и

²⁾ Новаковићево мишљење о месту Скобаљићеве победе оспорио је још Ђура Даничић. У „Рјечнику хрватског или српског језика“ под речју „Бања“ он каже: „...ако се јадри што се доказује да је код ње разбио Турке Никола Скобаљић“.

³⁾ О томе опширније у нашој расправи „Скобаљић код Ђустендила 1454. г.“ у часопису „Наše стварање“, б.. 2—3 за 1955. г., и посебно,

ватреним оружјем, пушкама и топовима, који су тада већ били у употреби. Ово утолико пре ако је та војска била подржавана из Новога Брда, коме је са војском из Ситнице служила као авангарда.

За пораз своје војске код Бање Мехмед II је, вероватно, сазнао тек у Софији, а можда и у Једрену, пошто у овом походу није лично учествовао. Да би овај пораз осветио, и у исто време ликвидирао противничке снаге које су му могле бити опасне у његовим освајачким намерама према Србији, султан је још исте јесени кренуо војну експедицију против војске из Дубочице. На челу војске која је имала да уништи и казни Скобаљића стајао је сам султан. Одлучна битка између српске и турске војске одиграла се у пределу Кислине. О томе Константин Јаничар каже:

„После дође сам цар са својом војском, и разбије их крај једне воде која се зове Трепања. Сами Турци тако приповедају да се, од како живе, није чуло никад за такву битку од тако мало људи против тако велике силе. Да сви горе споменути људи,⁴ кажу, ту скупа беху сједињени, зацело би тursки цар од њих до ногу био разбијен. Али овако⁵ су они сиромаси били разбијени. Неки су побијени, а други су се разбегли. А један господин именом Никола Скобаљић и његов стриц набијени су живи на колац“.

О истом догађају у Сечаничком летопису пише: „Потом новембра 16 приђе баша на Кислине и Скобаљића ухвати и бист плену многу“; у Сарандапорском летопису, пак стоји: „Тужде же лето и баша Кислине плени и Скобаљића Николу ухвати“, као што пише и у летопису који је објавио Јагић.

Летописи нису доследни у томе да ли је султан прво потукао Скобаљића па потом опленио Кислину или је прво опленио Кислину па потом у њој потукао и ухватио Скобаљића. Јер ако је прво опленио Кислину, можемо узети да у њој за то време још није било српске војске, пошто би она могла да омета и сигурно би ометала пљачку.

Војска Николе Скобаљића разбијена је на Трепањи, а војска у Ситници није ни ступила у бој са Турцима. Али обе су у овој години извршиле свој најважнији задатак — обезбеђење Новог Брда, богатог рударског центра и најтврђег упоришта јужног дела деспотовине. На овакав закључак о улози ових војски упућује и Стојан Новаковић. Он каже: „Разбивши тако, 16. новембра

1454., Скобаљићеву војску, која се, као што Михаило Константиновић приповеда, тукла лавовски; набивши на колац Николу Скобаљића и стрица његова, турски заповедници не пођу још те зиме к Новом Брду, коме су предње војске разбили и предње позиције заузели, јер је већ позно доба било, а ни војска, по свој прилици, није била за опсаду спремна“. Међутим, пошто су се у току зиме спремили, још истог пролећа Турци су дошли под Ново Брдо и после четрдесетодневног опседања и разарања принудили га на предају 1. јуна 1455. године.⁶

После своје победе код Крушевца, Јанко Хуњади писао је цару Фердинанду за помоћ, истичући да би се тренутна турска криза могла искористити за успешно ратовање против Османлија. У то време папа је наредио да се по Немачкој пропагира крсташки рат против Турака, а на сабору у Франкфурту владика Силвије Енеј трудио се да покрене на такав рат немачке сталеже. Краљ Владислав је обећао и помоћ у знатним контингентима војске. О рату против Турака расправљало се и у Угарској. Али од планова за овај рат до стварних припрема за његово започињање било је врло далеко, као што су показали догађаји идућих година.

* * *

Овај рад о Скобаљићу, као и она два највећа у напоменама бр. 4 и 6, написан је пре десет година, петстогодишњице Скобаљићевих битака с Турцима. После тога појавила су се нова дела интересантна за ову тему, те ћемо се на њих осврнути, макар и најкраће.

Од нових дела ту је пре свега, Живановићев превод хронике Константина Јаничара⁷ израђен према пољском издању које је приредио Ј. Лосје (1912. г.) узевши за основни најстарији и најпотпунији од свих пољских текстова. И овај превод идентификује Глубочицу са Кислином („Глубочица или Кислина“), али пораз турског цара не везује за војску из Глубочице већ за ону из Ситнице („Тада они који су били на Ситници ударише јуначки на његову војску и потукоше и побише много Турака као и знамените турске господе“), а Скобаљићев пораз не везује за воду већ за платину Трепању („После тога сам цар, дошаоши

⁴ т.ј. и војска у Дубочици и војска у Ситници.

⁵ т.ј. пошто војска у Дубочици није била сједињена са војском у Ситници.

⁶ Видети наш рад „Ново Брдо и његов пад 1455. г.“ у часопису „Наше стварање“, бр. 2—3 за 1955. г. и посебно.

⁷ Константин Михаиловић из Остромилице: Јаничареве успомене или турска хроника. Превод и предговор Ђорђа Живановића. Издање САН. Београд, 1959. г.

са читавом својом силом, порази их крај једне планине коју називају Трепања"). Једна прерада дела К. Јаничара из XVII века, дата уз нови превод, говори о војскама „крај Ситнице и Кислине“ и о томе како „они људи што су били крај Ситнице као заседа ударише јуначки на турску војску и много људи и врле господе побише...“; и како су после Турци поразили Србе „крај једне планине назване Трепања“ и ухватили „господина рашанског Николу Скобаљића са својим стрицем“.⁸

Према новом преводу, дакле, Турке је потукла војска са Ситнице, а Скобаљић претрпео пораз на планини Трепању.

ПРЕ неколико година М. Динић је објавио тефтер дубровачког трговца Михаила Н. Лукаревића о његовом пословању у Новом Бруду тридесетих година XV века,⁹ и потом на основу података из ове трговачке књиге извео закључак да су Скобаљићеви сукоби с Турцима били у непосредној близини Новог Бруда,¹⁰ као што је за битку код Бање узимао и Ј. Ђорђевић, а с њим и још неки који су о томе писали.¹¹ У својој студији Динић се осврнуо и на мишљење да би место Скобаљићеве победе над Турцима могла бити и Ћустендилска Бања у Бугарској, и ово мишљење¹² обдацио са разлога што „из Дубочице Скобаљић није могао чинити такав залет“, тј. гонити Турке до Ћустендиле, а истовремено закључио да се ни Врањска Бања „очигледно не може узети у обзир“ као место на коме је Скобаљић потукао Турке.

Нама се, ипак, чини да се потпуно задовољавајући одговор на питање о местима Скобаљићевих битака још не може дати само на основу тога што се у трговачкој књизи Михаила Н. Лукаревића помињу и места Бања и Трепања¹³ (пошто су места или воде под тим именами пронађени и у другим крајевима који би такође могли доћи у обзир за убикацију истих битака). За такав одговор потребан је и ближи осврт на записе српских летописаца, на разне верзије хронике К. Јаничара и на читав склоп околности и догађаја у чији састав улази и ово Скобаљићево ратовање против Турака, не испуштајући из вида ни терен за развијање једне онакве битке.

II

О личности Николе Скобаљића и његовог стрица

Наши историчари нису се бавили личношћу Николе Скобаљића и његовог стрица, јер за то и није било потребних података у врло оскудним изворима који нам о Скобаљићу стоје на расположењу. Једино је Миленко Вукићевић, користећи се легендом, покушао да осветли лик овог средњовековног јунака о чијем животу пре 1454. г. не знамо ништа. Али ни Вукићевић није могао рећи о Скобаљићу ништа што би могло бити сасвим поуздано. И тако ми о овој трагичној личности још увек можемо само да нагађамо.

Да су Никола Скобаљић и његов стриц, чије име је остало непознато, племићи, и то не властеличићи већ крупна властела, то је ван сваке сумње. Николу Скобаљића К. Михаиловић на-

зива господином. У то време, али и много раније, овако су називани највећи феудали па и сами владари. На пример, један од најсилније српске господе из времена после Душанове смрти, Константин Дејановић, назива се „господин“.

Српске војске у Дубочици и Ситници биле су организоване и опремљене за одбрану Новог Бруда и читавог јужног дела деспотовине. А војска из Дубочице, којом је командовао Никола Скобаљић, бранила је и један од најважнијих прилаза Новом Бруду са југоистока и дуго држала у шаху Турке, које је најзад и потукла. Према томе, мора се узети да ове војске нису биле сасвим незнанте, иако је њихова бројност у односу на Турке вероватно била мала. Да је турска војска са којом се Скобаљић сукобио, коју је напао и победио, била заиста бројна, показује и сведочанство К. Михаиловић да је у њој било и „зnamenite турске господе“, тј. и виших војних заповедника, који свакако нису стајали на челу мањих одреда на сектору одакле су у сваком случају могли очекивати угрожење свога левог блока, и где су и сами имали да угрозе Ново Брдо, једну од најјачих тврђава у земљи српског деспота, а у исто време и најважнији извор деспотових финансијских средстава. Ове чињенице такође показују да је Никола Скобаљић био велики властелин. Но да је Никола Скобаљић (као и његов стриц) стајао на челу веће војске, те да као такав није могао бити не само властеличић него ни обичан властелин, потврђује и то што је у новембру 1454. г.

⁸ Исто дело, стр. 32, 35, 36 и 118.

⁹ Михаило Динић: Из дубровачког архива, књига I. Издање САН. Београд, 1957. г.

¹⁰ Михаило Ј. Динић: За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, II део. Издање САН. Београд, 1962. г., стр. 62—64.

¹¹ У расправи „Скобаљић код Ћустендила 1454. године“ (у „Нашем стварању“ за 1955. г. и посебно) дали смо критички осврт како на мишљење да је Скобаљић победио Турке код Врањске Бање тако и на мишљење Ј. Ђорђевића, и изнели аргументе на основу којих би могла да се брани и теза да се овај турски пораз десио код Сијаринске Бање. Иначе, 1934. г., и ми смо писали да је „код места Бање (данас две бање, Равна Бања и Сијаринска Бања), на речици Бањској, турску војску пресрео властелин Никола Скобаљић, који је био на челу оне војске из Дубочице, и страшно потукао Турке“. У истом чланку, дакле, написали смо да је до новог сукоба између Срба и Турака дошло „у Кислини, у крају око Барја“ и да је „на води Трепања (данас Репања Бара)“ била страшна битка у којој „су Турци разбили Николину војску а њега и стрица му ухватили живе и набили на коље“ („Недељне новине“ од 18. децембра 1934. г.).

¹² То мишљење никад нисмо заступали друкчије него као претпоставку: „по свему изгледа“, „за ову претпоставку“, „ова претпоставка“ (в. „Скобаљић код Ћустендила 1454. г.“, стр. 11 и 12), „вероватно Ћустендилска Бања“ (в. „Ново Брдо и његов пад“, стр. 12; и „Немањина Дубочица“, Београд, 1961. г., стр. 40).

¹³ Видети: М. Динић: Из дубровачког архива, књ. I. стр. 47, 54, 79, 85—89.

пошао на Скобаљића и сам султан. Ово без обзира на то што К. Михаиловић каже да се у бици коју је Никола изгубио борило „тако мало људи против тако велике сile“, јер Михаиловић за војске на југу деспотовине исто тако каже „да сви они горе поменути људи ту скупа бејаху сједињени, зацело би турски цар од њих до ногу разбијен био“. Најзад, да се овде радило о незнантој војсци, и то само о оној под командом Николе Скобаљића, султан се сигурно не би пожурио да је уништи још исте јесени, па макар и по времену на почетку зиме.

Дубочица је у то време била погранична област српске државе. Као и раније, око ње су били ови крајеви: Топлица са Добривем, Косово, Ново Брдо, Гњилане, Врање и Ингоште. Већ у XIV веку Дубочица је, вероватно, обухватала и део Лесковачке котлине на десној обали Мораве. Ова област је несумњиво била организована за одбрану од Турака. Никола Скобаљић, који је 1454. г. командовао војском у Дубочици, морао је бити „војвода краишти“. Стојан Новаковић узима да је под Скобаљићевом командом била и војска из Топлице, која је имала посебног управника и војводу, и Скобаљића назива главним војводом. Новаковић ово, истина, чини у једној историјској приповеци, али коју сматра „делом студије“, и у којој је мерио своје речи и за неке мање значајне стране нашег средњевековног живота. Николу Скобаљића називају војводом и други који су о њему писали и свакако знали шта је ова титула значила у оно време: М. Ђ. Миличевић, Миленко Вукићевић, Јован Хаџи — Васиљевић, Јован Ђорђевић и Владимир Торовић. „Велика властела називају се и „војводама“, којом је титулом несумњиво означена и њихова улога у организацији одбране земље“. Свакако не случајно, Чедомиљ Мијатовић назива Скобаљића кнезом, даје му титулу за коју сматра да му припада према улози коју је имао у рату од 1454. г. Мијатовић, да напоменемо и то, претпоставља да је војском у Ситници командовао Димитар Крајковић, велики војвода и угледна личност онога доба. Нека ова претпоставка и није тачна, важно је то да је и Мијатовић сматрао како се одбрана овог јужног дела деспотовине могла дати само људима од особитог поверења. Ово утолико пре што је, према мишљењу Стојана Новаковића, припрема ове одбране уследила одмах по паду Цариграда, пре

него што је султаниј поставио деспоту овај свој захтев.

Наши летописи у својим записима бележе само Скобаљићево име и презиме, што значи да је Скобаљић у оно време био познат, и да није било потребно бележење и других података о њему. То, као и чињеница да је његова победа забележена заједно са победом Сибињанина Јанка код Крушевца 2. октобра 1454. г., такође је доказ да је Никола Скобаљић био познат и даље од свога краја, те да није могао бити обичан властелин, а још мање властеличић, већ властелин који је под својом управом имао веће подручје.

Но, сем у једном једином раду из најновијег времена, Никола Скобаљић никде и није узет као властеличић.

Чињеница да је уз Николу Скобаљића поменут и његов стриц, даје некима повода да Николу држе за млађег человека. Међутим, то што је он имао стрица не мора бити потврда за то да је Скобаљић свакако био и много млађи од тога свог стрица, да је уопште био млађи човек.

Као заповедник војске у Дубочици, Скобаљић је највероватније био и управник исте области. У њој су били и његови поседи, као, вероватно, и поседи његовог стрица. Николина упорна одбрана Дубочице, поред његовог несумњивог родољуба и мржње коју је имао према завојевачу, налазила је ослонца и у његовој заинтересованости да сачува пределе у којима су биле његове баштине. Скобаљићи су у овој области сигурно имали својих властелинских имања и дворова, без обзира на то да ли је Дубочица враћена деспоту Ђурђу по уговору о миру у Сегедину 1444. г. заједно са Копријаном, Лесковцем и Новим Брдом, што изгледа вероватније, или је, као што каже К. Михаиловић, Дубочицу и Топлицу Мехмед II дао царици Марији односно вратио Србији тек кад је, по смрти свога оца, пристао да Мара оде својим родитељима (1451. г.).

Никола Скобаљић и његов стриц припадали су, као што узима М. Вукићевић, оној групи властеле која је била за рат против Турака, за одбрану земље од њихове инвазије. Они су, по свему судећи, а нарочито по грозној смрти којом су уморени, сигурно вршили и оне нападе на пограничне турске градове и турске поседе по Србији за време опсаде Цариграда. Никола и његов стриц су, врло вероватно, били иницијатори отпора против Турака у јужним

крајевима деспотовине, они су, ван сваке сумње, били организатори и војске у Дубочици, а, можда, и војске у Ситници. Скобаљићи су, може се доста основано претпоставити, нарочито били заинтересовани и за одбрану Новог Брда, јер је и оно било, са своје стране, одлична одбрана Дубочице и Косова. Сем тога они су, као и друга властела, могли бити ангажовани и у производњи новобрдских рудника као сопственици јама,¹⁴ а исто тако и у снабдевању ових рудника производима са својих поседа, као и у трgovини са Дубровником и другим градовима на Јадрану.

У сваком случају, Скобаљићи су могли бити, па су вероватно и били, у пословним везама и под утицајем новобрдског племства и новобрдских колонија, нарочито Дубровчана. Отуда ће се о њима, нарочито о Николи, кад тад пронађи нешто података и у Дубровачком архиву, а можда и у другим архивама на Јадрану или у Италиji.

Као господар прилично велике обласи каква је била Дубочица, као командант главне војске у одбрани јужног дела деспотовине у 1454. г., и као човек који је вероватно био јаче везан, економски и политички, са Новим Брдом, Никола Скобаљић је, претпостављамо, био и на висини образовања свога доба. Ово свакако као војник, о чemu сведочи како његова победа тако и битка коју је изгубио (она, изгледа, више но битка коју је добио). А казна на коју је њега и његовог стрица осудио султан Мехмед II — да заврше живот на коцу, да буду уморени на један од најсвиредијих начина, несумњив је доказ о томе да су Скобаљићи били најистакнутији представници у табору ових феудала који су били за борбу против Турака. Можда је њихова непомирљивост против Турака била у традицији породице Скобаљић.

Стеван Сремац (као и Сретен Динић у песми о Скобаљићу) представио је Скобаљића као човека који је између понуде да служи Турке или да буде погубљен, изабрао ово последње, као рођауб и човек привржен прадедовској вери. Султанова одлука за онакву осуду према Скобаљићима сигурно није била мотивисана само тиме што они његову понуду нису прихватили, иако је онаква понуда Николи Скобаљићу и његовом стрицу могла и да дође од стране султана. Ово утолико пре што је у то време, као и раније и доцније, било српских феудала и других балканских хришћана који су примили ислам

и службу султану да би сачували племићке привилегије и дошли до већег положаја.

Ове околности и претпоставке говоре и о томе да је Никола Скобаљић морао имати везе и са другим крупним српским феудалима свога доба; и да је, можда, чак и код деспота Ђурђа био једна од утицајних личности.

Колико је Николи Скобаљићу било по вољи што је бивша царица Мара 1451. г. добила у свој посед Дубочицу и Топлицу (с тим да деспотовина, како објашњава Стојан Новаковић, за ове српске области добије од султана накнаду нна другој страни), и колико је постојање њихових поседа у Дубочици ишло на уштрб Скобаљићевог властелинства, не може се знати. Свакако да овај „поклон“ султанов на рачун деспотовине и домаћих феудала из поменутих покрајина није био драг и од користи ни Скобаљићу ни другој властели.¹⁵ Утолико мање Скобаљићу као припаднику ратоборне странке у чијем суједству је бивша султанија имала и свој двор са људима из Цариграда, с којим је била у сталној вези, макар како осећала за свој народ и његову судбину. Скобаљић, као што каже и М. Вукићевић, није могао марити ни деспотицу Јерину ни оне људе у Смедереву који су били капитулантски рас положени и држали турску странку.

¹⁴ Један од те властеле био је и Богдан Јура, који је имао поседе у Глубочици (в. Јиречек — Радонић, Историја Срба, књ. IV, Београд, 1923. г., стр. 159), а 1412. године био изабран у комисију за израду закона о новобрдским рудницима, као један међу 24 „човека добра“ из „места која руду имају“ и „који су вешти у рупама (рудницима)“ (в. Н. Радојчић, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Издање САН. Београд, 1962. г.).

¹⁵ Ко је све сем Скобаљића, Паскоја Сорочковића (до 1453. г.) и царице Маре, у то време имао поседе у Дубочици, не можемо знати. Манастири Хиландар и Свети Пантелејмон у Светој Гори треба да су их имали, јер не изгледа да су овим великим манастирима отели њихова имања који од крупних феудалаца. Али постоји могућност да су ови поседи, због слабих и несигурних прихода са земље, били враћени деспоту или предати коме од крупних феудала за годишњу накнаду у одређеној количини сребра. Изгледа да је у то време, поред царице Маре, своје поседе у околини Лесковца имао и још неко од рођака њене мајке, од Кантакузина. Овоме је доказ чињеница да је 1517. г. код села Јашуње подигнут манастир светог Јована, чији је ктитор Андроник Кантакузин с братом, свакако један из породице Јерининих рођака. Ктитори другог јашуњског манастира, свете Благодате (1499. г.), изгледа да су такође били из породице Кантакузина.

III

Карактер Скобаљићевог ратовања

У најновије време, као и раније, Скобаљићево ратовање против Турака добијало је потпуно апсурдну концепцију, а наиме да је у њему дошао до израза отпор који је народ јужне деспотовине организовао против Турака да би бранио Ново Брдо за чију су слободу највише били заинтересовани крупни српски феудали са деспотом на челу и богати дубровачки и други трговци. Истицано је да се, на глас да султан иде на Србију „народ дизао на оружје и пружио одлучан отпор турском освајачу“.

Кад се зна положај простог народа у феудалној држави, организовање војских у Дубочици и Ситници 1454. г. не може се узети као резултат расположења себара да пруже оружани отпор Турцима, без обзира на то што су народу ових области Турци били добро познати као окупатори. Напротив, уређујући ове две властелинске војске на југу деспотовине, ратоборни феудалци и богати Новобрђани потражили су и тада подршку у народу ангажујући га за борбу против Турака. Они то нису чинили зато да би томе народу сачували слободу и безбедност (јер прост народ у феудализму, код нас као и у осталим земљама, и није уживао праву слободу), већ зато да би заштитили своје позиције повлашћене класе, да би сачували своју експлоатацију над тим простим народом и над богатствима његове земље. Оно што се назива „народним отпором“ није организовао сам народ није то, и да је хтео, могао учинити.

Стање српских сељака који су чинили преко 95% становништва средњовековне Србије била је у то време врло тешка, због честих ратова и пустошења и због терета и издатака које су наметнуле борбе с Турцима и обнова земље, а нарочито зидање и оправка градова и друге припреме за одбрану деспотовине. Српска народна песма сачувала је сведочанство о томе да прост народ није радо и лако подносио терете и жртве који су се од њега тада тражили. Утолико пре што му је било познато да је турски земљишни поредак био много лакши од српског. Ово је нарочито могло бити познато у Дубочици, не само отуда што је она раније била под турском окупацијом, већ и по томе што је била у непосредном суседству са покрајинама које одавно држе Турци.

Сељашто у Србији онога доба било је без политичких слобода. И просто би било апсурдно мислити да је то политички обесправљено и економски и социјално поробљено сељаштво, које није смело да има ни своје скупове, почело да води неку своју посебну, народну политику, да је створило чак и своју војску и (макар и у заједници са месним племством и под његовим вођством) дало завојевачу одлучан отпор — да би, у ствари, заштитило своје тлачитеље и њихове интересе у експлатацији новобрдских рудника.

Интересантна би била и беспримерна у феудализму оваква сарадња, оваква коалиција кметова и феудала, кад ни међу самим феудалима није било јединственог гледања на то да ли је за њихове интересе и за њихову кожу боље да се боре против Турака или да се с њима погађају, да везују чалме и оваквом издајом према свом роду и својој вери осигурају себи повластице и положај.

О питању карактера Скобаљићевог ратовања ми смо писали и 1934. г. у посебном чланку,² из кога доносимо овај извод:

„Стојан Новаковић и Јован Ђорђевић, па по њима и други који су о томе писали, нису били много доследни у погледу објашњења улоге и карактера ових двеју војски на јужним крајевима деспотовине. Стојан Новаковић, иако зна да су војске у Дубочици и на Косову биле авангарда на предњим позицијама Новога Брда и да су вођи отпора против турске навале „имали рударство као главни извор својих финансија“, ипак каже како је то био народни отпор, тј. како су се становници ових јужних предела одлучили на енергичан отпор против Турака, и како су у таквом расположењу, „а нашавши себи и добре вође“, и сакупили оне две војске. Јован Ђорђевић, пак, ове војске назива устаницима који су били решени да бране своју отаџбину на живот и смрт, иако зна да их је наоружао и спремио град Ново Брдо, „јер су оне, у његовој близини, имале да га заштите и бране, бранећи уједно и своје области“.

Нама се чини да мишљење Стојана Новаковића и Јована Ђорђевића не може бити тачно, бар не уколико се тиче учешћа сељаштва, тј. свеколике себрдије и отрока који су били гро старог српског друштва. Ово отуда што нам је, у присуству класичног друштва какво је било старо српско, немогуће ствари замислити друкчије. Нарочито не у време о коме је овде реч, у периоду у коме је иссрпљеност за земљу везаног сељаштва била достигла врхунац, пре

² Види „Недељне извине“ од 16. децембра 1934. године.

свега услед сталних ратова Србије с Туцима, а потом и због феудалног уређења државе и друштва. Сељак је имао богољубску душу, — чињеница коју овде нарочито истичемо, — а таквој души одговарало је расположење различито од онога о коме је реч у цитатима из Ст. Новаквића и Ј. Ђорђевића. Богумилски расположен, јер притиснут ропством и великим теретом у корист владара и манастира, сељак је жудио за променом управа и већ прижељкивао нову власт као олакшење терета које је вукао на својим плећима. О тој новој власти, о новој управи он је у то доба доста слушао. Баук агарјански, бар у почетку, није, на жалост, за све слојеве српског друштва био подједнако страшан. Напротив, међу простим народом о Турцима се већ причало оно што ће само мало доцније о њима писати Константин Михаиловић из Острвице. А Константин Михаиловић писао је о Турцима ово:

„Међу овим поганицима велика је праведност, они су праведни према себи и међу собом, па и спрам својих потчињених, били они христијани или чивути..., јер цар сам строго на то гледи“. „Христијани, који се зову ћаури, сви су цареви поданици и цар вна добро колико их има у свакој земљи или крајини; они дају цару телос или данак на сваку годину од сваке главе по 40 аспри“. „Поред тога ти исти христијани дају још и својој господи, којих су поданици, а који се зову тимерлер, и то од сваке главе половину царскога данка и десетак од свог жита и кулук. Али, ванредне порезе не дају никад цару ни својој господи. Кад пак царева војска пролази, не сме нико ићи кроз усеве, нити какву штету учинити, нити од кога што против његове воље узети... Па да ко само једну кокош узме силом, изгубио би главу. Јер цар то никако неће да се чини криво сиротињи“. „Сваке године шиље четири господина из свог двора на четири стране своје земље, да виде и расмотре да ли се не чини где и каква неправда сиротињи од њене господе. Ови имају такву власт да могу казнити и смрћу и одузимањем имања, како ко заслужи, а зову се њиховим језиком харшориди. А кад дођу у те пределе дају по варошима извикати да дође к њима сваки ком је каква кривица учињена.

Дакле, и без обзира на оно што смо навели из дела Константина Михаиловића о борбама оне војске у Дубочици, та војска, као и она у Ситници, није народни покрет, пошто за то није било услова: војске у Ситници и Дубочици углавном спремио је и наоружао себи за обрану богати град Ново Брдо, „град златни и сребрни“, како га са разлогом називају наши стари летописци, јер се налазио у рударском басену богатом сребром и златом.

Улога Скобаљићеве војске, коју је највероватније организовало и спреми-

ло Ново Брдо, нимало није изменењена чињеницом да се та војска, како прича К. Михаиловић, онако храбро борила против Турака. За питање коме су посвећени ови редови и за схватање заступано у њему, главно је то да се овом приликом народ није покренуо сам и сам организовао против Турака, да није сам устао, „решен да брани своју отаџбину“. У времену о коме је реч, народ, тј. сељаштво, није могло да организује онакав покрет противу новог господара кад је и од својих било притиснуто, тако да није могло дахнути. Психологија сељачких маса била је друкчија: „Сељаци и други наши слојеви у средовјечној Србији, а још више у Босни, примили су Турке у неку руку као своје ослободитеље од тешких господских пореза и других терета“.³ Овакво држање не рађа отпор против онога у чему гледа ако не своје спасење а оно олакшење трудног и мучног живота. Отпор су морали организовати владајући друштвени слојеви; отпор је организовало Ново Брдо, велико балканско насеље богатих и повлашћених колониста и трговаца, властеле и представници државног фиска и ковнице новца, златног и сребрног, без кога се одувек тешко ратовало“.

IV

ЛЕГЕНДА О СКОБАЉИЋУ

Не зна се кад је настала легенда о Скобаљићу: можда пре а можда и после летописа. Шта је она у почетку знала о овом јунаку, није нам познато. Уколико је успомена на Скобаљића освежена под утицајем записа по црквеним књигама или причања калуђера, то је могло бити само у најраније време. Пред ослобођење Јужне Мораве од Турака, ова легенда је била много чистија него доцније. И она је тада могла бити захваћена са још незамућеног извора. Јер кад смо 1927. г. и доцније пошли да чујемо шта народ још зна о овом јунаку, могли смо утврдити да је легенда о њему већ била оскудна или под утицајем онога што се о Скобаљићу сазнalo из књига и преко школе. У најновије време прибегавало се и мистификацијама као и „корекцијама“, онога што су други тобож деформисали.

Ниже доносимо одломке из легенде о Скобаљићу по белешкама М. Ђ.

³ Д-р Фердо Шишић, Преглед повијести хrvatskog народа, књига прва 1920. год., стр. 200.

Милићевића, неког непознатог Нишлије, Ј. Ђорђевића, као и писаца ове студије.

Белешке Милана Ђ. Милићевића

Овај човек је тако велики у очима народа, тајко мио народном срцу, да народна уобразиља није могла замислити да се један тајак јунак родио као други људи. Према необичном његовом јунаштву, она је и рођење његово обукала у необичну причу.

Ево шта прича о војводи Скобаљићу деда Стојан Стевановић, старац од 110 година (по његовом рачуну), који сада живи у селу Бунуши, а родио се у селу Вини:

„Војвода Никола Скобаљић, вели он, родио се у селу Вини. Њега је родила и очувала девојка. Мајка Николина хватала рибу у сеоској реци. Задржавши се дуго у том послу, огладни и поједе живу рибу Скобаља. На један мах, после тога, бисти она да носи чедо под појасом. То необично чедо роди се. На крштењу му нађену име Никола, а по необичном зачећу његову прозову за Скобаљић или Скобаљевић.

„Кад је одрастао, Никола је био јунак нада све јунаке онога доба. Као такав јунак, постао је војвода деспоту Ђурђу Бранковићу.

„Војвода Скобаљић много се био с Турцима. И Турци му нису могли ништа. Тукао се на Врању, тукао се на Голубињу; и никде Турци нису надбили Николу.

„Али се нађе једна несретна душа која, да би помогла Турцима, саломи крила соклу. Та је душа рођена кума Николина. Или је заслели благо које јој Турци обрекоше, или зло срце њезино не могаше трпети овака јунака, тек она оде и у железну пута спута коња војводића, па онда Турцима шану:

— Сад удрите на Скобаљића!

Турци јурнуше. Војвода скочи, и баџи се на витеза коња свога. Коњ полете, а пута зазвечеше! Скобаљић јекну, и прокле неверну куму:

— Ко ми данас спута коња, да Бог да му пород до века био спутан око врата! (Данас у селима Вуч' и Брзи има много гушавих људи. Народ у околини држи да су то знаци тешке Скобаљићеве клетве!)¹

„Скобаљића су Турци гонили; али га нису могли стићи; потезали су се за њим буздованима, па му опет нису могли ништа. И сапет коњ његов скакао је тако да се, веле, и данас у Голубињу по камену познају стопе његове!

„Скобаљић је, на своме коњу, одлетео некуд! Нико не зна куд је одлетео, ни шта је нај-после било од њега. Зато се не зна ништа за његов гроб!“

Ето како, каже Милићевић, срце у народа хоће само себе да блажи, не хотећи признати да је јунак његов умро, као што умиру други људи.

Деда Стојан је о Скобаљићу испричао и ово:

„Озидao је град на једном вису изнад села Вучја, испод села Збежишта. Град је тај данас порушен, али вис на ком је био зове се и данас Скобаљићев град. Ниже града је извор који се зове Скобаљићев кладенац. Испод града пак, у долини Зучанске реке, Никола је био озидao цркву, од које зидине стоје и данас“.

Од Лесковца до града и до те цркве биће око 2 1/2 часа, а биће на 1 час десно од пута који води од Лесковца преко Никривња и плавине ка Врању. Од онога пута пак који од Лесковца иде преко Бунуше из клисуре за Попљаницу, град је овај 1 час у лево.

На другим странама своје књиге, М. Ђ. Милићевић каже:

„Више села Вучја, између овога села и Збежишта (у срезу лесковачком), на једном вису, има градић од камена. За тај градић народ каже: „Зидао га некакав Никола Скобаљић“. Испод града има извор лепе пијаће воде. Тај извор зову сељаци: „Скобаљићев кладенац“.

(Краљевина Србије, стр. 62—64 и 21).

Белешке Јована Ђорђевића

Више од села Вучја, које лежи на југо-истоку око 15 км. од града Лесковца, налази се тврђава, град, већ у развалинама, који народ овога краја назива: кула Николе Скобаљића или Скобаљићева кула. Ова се тврђава налази на пола саката од села Вучја, на левој обали Зучанске реке, притоке р. Ветернице. Тврђава је на једном одсеку који је висок од 120—150 м. над коритом ове речице. По стени на којој је, тврђава је била облика неправилног шестостугла и са свих се страна познају платна — зидови, одржана недаље више од пола а негде само темељи. Крајњи изданак овога ланца планинског, ове косе, на коме је ова тврђава, увалом једном одмах пред улазом у кулу, одвојен је, те је тако кула на најзвишенијем месту на тој коси. Са северо-западне стране је најлакши приступ ка тврђави, али је овде пред зидом и шанац који се и сада познаје, поред тога и стрменитет је овде велика.

Велика страна ове тврђаве гледа у отворено поље ка Лесковцу, а види се и сам Лесковац врло лепо, па и равница иза Лесковца.

У тврђави је била кула од неколико спратова, јер се и сада виде рупе за греде изнад првога спрата једне четвророспратне собе, која је била прва соба ове куле. Кула је ближе северном зиду, ближе, дакле, погледу ка Лесковцу и плодној долини р. Ветернице.

Зидови су од самог камена, округлог или ломљеног, и неке врсте малтера. Налазе се темељи од многих одаја (соба), а на југо-источном крају види се нешто налик на пекарницу. Мештани ме уверавају да се раније баш познавало да је то пекарница, познавао се орак, али то се сада не може лако да распозна. Развеје се, време овакве развалине из дана у дан више упропашћује.

Причју да је било и тунела, све северном страном, падином, а излаз му је био на путу крај реке и да се раније и то познавало. Испод тврђаве и сада се налази извор који се зове Скобаљићев кладенац.

¹ Једну варијанту ове приче о издајству Скобаљићеве куме изнео је и Драгутин Ђорђевић као предање из Вине (Примедба Д. Т.).

На јуту од тврђаве, једно 500 корака, находит се гробље које мештани зову „Кулско гробље“, а у које се сада не сахрањују.

Недалеко од тврђаве, а на самој обали реке, идући ка селу Вучју, налази се у развалинама цркве Св. Јован „Биљобер“. Овде су нашли на једном парчету зида, главу св. Петра са ћирилским натписом.

Што се самог зидања овог града тиче, прича се, као и у неким другим причама о зидању градова, да су камен износили из реке и да је стајао човек до човека до на само место где се зида и додавали један другом из руке у руке. Жене су, пак, такође ту биле на раду, а једна је, у један мах, љуљала 77 деце у љуљашкама.

Сам овај начин зидања по причи народној; брзо и нагло зидање где су и жене радиле, не показује ли оно опасно време по народ српски у половини XV в.?

Један поглед на ќенералну карту Краљевине Србије на место где је ова тврђава, довољан је да се види сва војничка, одбранбена важност ове тврђаве. Налази се на једном масиву планинском, утврђеном од саме природе, који господари излазом из Клисуре ветерничке, којом је водио у средњем веку, па и сада, пут из Новог Брда, као и из Врања, у плодну равницу Дубочице, у Лесковац, Ниш итд.

Народ овог краја и сада прича да се војвода (не кажу ко, но да ли је Скобаљић или ко други не знају) предао чим су Турци заузели Вртешку, вис, ту у близини ове тврђаве, куле. Јер је она виша од места на коме је кула подигнута.

(Годишњица Николе Чупића, књ. XXII, стр. 118—119 и 138—139).

Белешка непознатог Нишлије

У области Суве планине живела су браћа Змајевићи, Милан и Иван, и њихова сестра Јела, која је била Скобаљићева заручница. Милан је већ био младић и јунак, а Иван још дечак.

Кад су Турци освојили Ниш и сазнали за Јелину лепоту, решили су да је отму и пошаљу султану; да Милана потурче или погубе, а да Ивана узму у јаничаре. „И тако се једнога дана, каже непознати Нишлија, дигоше да учине зулум. Али их Милан дочека са својим пријатељима, и под бедемима око дворова отвори се крвав бор. Милану беше прискочио у помоћ гласовит у оно време јунак Скобаљић, Јелин вереник. Турци неколико пута бише одбијени, али их то само више раздражи и они насташе да пошто-пото постигну што су наумили. Дође им нова помоћ и тако најпосле проруду у двориште. Али Змајевић се затвори са својима у кулу и бранише се одатле против много веће турске силе. Турци најпосле науме да их пожаром нагнају на предају. Навуку, дакле, сламе око дворова и запале. Видећи се на таквој невољи, Змајевић излети са јунацима да им поквари посао, али погиби на самом прагу. Скобаљић се одбрани, многи од другова изгину, али и од Турака многи плате главом. Скобаљић видећи да нема спаса од пожара, улете натраг у двор да спасе своју заручницу, али узалуд. Она се са Иваном беше затворила у једну одјају и не хтеде да изиђе да падне шака бесомучним Турцима. Не могавши прорети ђоње, Скобаљић се у очајању врати. После неколико година страховито потуче војску султана Мусе. Прича се да је пало толико Турака да си корачајући с човека на човека могао прелазити поље два саката у ширину“.

(„Отаџбина“, свеска за децембар 1888. стр. 26—27).¹

Да ли је ова нишка прича о Скобаљићу стварно постојала у народу или је плод маште непознатог Нишлије, одн проф. Марчетића, није нам познато. Али по многим елементима у себи, као и по томе што у нишкој области нема никаквог објекта који би се везивао за име Николе Скобаљића, и што су познате Скобаљићеве битке биле далеко од Ниша, ова прича побуђује озбиљну сумњу у своју аутентичност.

Исти је случај, изгледа, и са причом коју је Ј. Х. Васиљевић објавио као врањско предање о Скобаљићевим биткама.

Белешке Драгољуба Трајковића

На предање о Скобаљићу свакако је била од утицаја и мала тврђава изнад Вучја која се везује за име овога јунака, а исто тако и неки други споменици и предмети овога краја.

На тврђаву или град Николе Скобаљића пео сам се 30. јуна 1927. г. Од села до места на коме је тврђава ишли смо пошироком каменитом путањом која није била много стрма, али је имала пуно окука.

Скобаљићев град, обрастао жбуњем и шипражјем, налази се више села Вучја, на једном каменитом билу испод кога је с једне стране река Вучанка а с друге, југозападне, дубок понор. Град има облик правоугаоника коме је са североисточне стране одсечен читав један троугао. У унутрашњости овог правоугаоника, на његовој северозападној страни, постојала је четвртаста кула. Источна и западна страна ове куле биле су оштећене више но северна и јужна страна чија је висина досизала и до 3 метра. Зидови куле имају дебљину од 1,50 м., а унутрашња раздаљина од једног до другог зида износи 11 м. Кула је зидана каменим плочама и малтером, без цигала.²

Тога дана, на левој обали Вучанке, видели смо и темеље неке мање старе цркве која је приписивана Скобаљићу.³

Од једног старца у селу чули смо већ познату причу: да је за време зида-

¹ Иста легенда објављена је и у часопису „Градина“ за 1900. год., стр. 202/І и II.

² Откопавање у 1954. год. показало је да основа Скобаљићеве тврђаве захвата читаво стенивito узвишење над реком. (Видети: Д. Трајковић, Немањина Дубочица, стр. 46 и 47. Београд, 1961. год.).

³ То је црква Св. Јован Биљобер коју помиње Јован Ђорђевић.

ња ове тврђаве једна бабачувала по седамдесеторо деце, јер су и мајке морале да раде.

Турци су, причао је исти старац, са брда Самарића тукли град и најзад га разбили. Отуда су источни и западни зид куле јаче оштећени. Да би се извучли из порушеног града, његови браниоци су прибегли лукавству: на реци су наместили гоч у који су удараде малице покретане водом, а потом су са наопако поткованим коњима напустили тврђаву. Пошто су чули удар гоча и видели трагове од коњских потковица, Турци су мислили да је у тврђаву ушла нова војска. Али нека баба је Турцима открила тајну да град није добио појачање, већ да је војска из њега побегла.

Истога дана у Вучју су нам причали да Скобаљићевих потомака има и данас у селу Вини.

У јулу 1927. г., пролазећи долином Ветернице кроз села Бунушу, Мирошевце, Вину и Барје, а потом кроз Клисуру и Польаницу за Врање, поново сам се интересовао за предање о Николи Скобаљићу.

У августу исте године нашао сам се у Мирошевцу и Вини и по други пут, сада са Ср. Динићем и Д. Каписазовићем. Том приликом сељаци су нам показали у Вини неке запрложене винограде који су се са једног брда стрмо спуштали до саме речице Винке, и рели нам како стари причају да су то били виногради Николе Скобаљића. Село Вина је и добило име отуда што је по овим виноградима једанпут пао велики град и смлатио грожђе, те реком Винком потекла црвена чорба. Старе чокоте у овом селу видео је и Риста Т. Николић, али он није забележио да се приписују Николи Скобаљићу. Сељаци нису били много сигурни у томе да се овај јунак родио у њиховом селу; а један од њих, који је о Скобаљићу и читao и слушао усмено предање, рекао нам је да се не зна где се Никола родио и да у Вини нема његових потомака.

На једном узвишењу са кога се може угрозити читава мала околина овог села и затворити пут од Лесковца у Клисуру, у близини ушћа Винке у Ветерницу, нашли смо тада скоро подигнуту или још недовршену сеоску цркву. У разговору са сељацима сазнали смо да су на овом месту нађени темељи старе цркве за коју се причало да ју је подигао Никола Скобаљић. Људи из Вине тврдили су да се код њих о Скобаљићу причало и пре откривања ове цркве, тј. и крајем прошлога века. Међутим, Р. Т. Николић, који је на овом

месту 1902/903. г. видео развалине неке цркве, мисли да она, судећи по видовима, није старија од турског времена. При ископавању, у старој цркви нађен је један људски костур необично великих костију, нарочито лобање и цеваница, и то у усправном положају. Динић је забележио како се за овај „врло висок костур“ верује „да је Скобаљићев“ и да је овај наш јунак као властелин и сахрањен у ову своју цркву. Ја овакво предање том приликом нисам чуо.

На истом узвишењу, нешто мало ниже од црквице, на једном камену са кога се отвара диван поглед на исток, налазе се, према причи, стопе Марковог Шарца. Ту у камењу показује се и један зарез од Маркове сабље. Изнад овог зареза има једна рупа и поред ње један одваљен камен као поклопац: прича се да је ту ископано благо.

Марко Краљевић, по предању, кумовао је породици Николе Скобаљића.

Крајем 1953. г. сазнао сам да једна стара Мирошевчанка зна неку песму о Николи Скобаљићу, те сам замолио њеног сина да ми ту песму забележи; али он то није могао да учини, јер му је мајка у међувремену умрла. Није ми познато да ли још ко у Мирошевцу зна ту песму, и да ли тамо постоје и друге песме или приче о истом јунаку.

Идуће године, у септембру, са Вељом Ивановићем и још некима, поново сам био у Вини. Том приликом Трајко Аранђеловић, човек од 70 година из истог села, причао нам је о Николи Скобаљићу. Никола је био неожењен. Њега и његову сестру Турци су ухватили на месту данашње цркве у Вини па их одвели у Голему долину, код Калуђерца, и набили их на колац на месту званом Рапања бара, на 3—4 километра од Винске цркве уз Ветерницу. Николу су погубили зато што је био јунак⁴

⁴ На овом месту треба споменути да је било и покушаја да се случај Николе Скобаљића књижевно обради.

У својој студији о Скобаљићу Миленко Вукићевић је позвао српске књижевнике да о победи и поразу овог јунака напишу драму из српске историје. Али, још пре тога Стеван Сремац је, на основу хронике Константина Михаиловића, Скобаљићеве сукобе с Турцима и његов трагични крај описао у жанру својих легенди „Из књига староставних“. Пред крај свога живота, у приповеци „Калуђер и хајдук“, Стојан Новаковић се ћетицао и Скобаљића, али се много није удаљавао од кратких записа из Константинове хронике. О истом јунаку песме и приче писали су и лесковачки учитељи, Владимира К. Петровић, Сретен Динић и др.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Константин Михаиловић (Константин Јаничар):

- Историја или летописи турски. Превео и објаснио д-р Јанко Шафарик (Гласник Српског ученог друштва, књига I, 1865.).

Љубомир Стојановић:

- Стари српски родослови и летописи. Издање САН, 1927.

Стојан Новаковић:

- Ново Брдо и Врањско Поморавље у српској историји XIV—XV в. (Годишњица Николе Чупића, књига III, 1880).
- Калуђер и хајдук. Приповетка о последњим данима Србије у XV в., 1913.

Чедомиљ Мијатовић:

- Деспот Ђурађ Бранковић, књига I и II, 1880. и 1882.

Константин Јиречек:

- Историја Срба, књига I и II, 1952. (Превео и допунио Ј. Радонић).

Миленко Вукићевић:

- Никола Скобаљић, војвода деспота Ђурђа Бранковића. („Дело“, књига IV, 1894).

Јован-Хаџи Васиљевић:

- Ка историји града Врања (Год. Н. Чутића, књ. XVI, 1896.).
- Јужна стара Србија, књига II, (Прешевска област) 1913.

Јован Ђорђевић:

- Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV в. (ГЭд. Н. Чутића, књига XXII, 1903).
- О прошлости града Лесковца („Споменица“ Ср. Динића и Д. Тодоровића, 1923).

Риста Т. Николић:

- Пљевљаница и Клисура. Издање САН-а, 1904.
- Крајиште и Власина. Издање САН-а, 1912.

Владимир Ђоровић:

- Историја Југославије, издање Народног дела, 1913.

Мирјана Ђоровић-Љубинковић:

- Јашуњски манастири. Старинар, нова серија, књига I, 1950.

Историја народа Југославије, прва књига, издање „Просвете“, 1953.

Миодраг Ђавићевић

Народно предање о имену планине Кукавице

Овом раду прилазим са жељом да се исправи једна непотребна терминолошка забулуда. Наиме, ради се о имену планине Кукавице,¹ коју неки аутори, па и картографи, не држећи се назива одомаћеног у народу, зову Влајна, по највишем врху (1441 метар), или, још погрешније, Лисац, трећем по висини врху ове планине (1345 метара).

Неспоразуми у погледу имена настали су, вероватно, из два разлога.

По једнима је овај планински комплекс добијао третман трију посебних планина. Томе је, без сумње, доприносио сам изглед овог старог, дисецираног масива. Међутим, генеза и морфотектоника ове и других планина сличног настанка су несумњив деманти оваквих поставки. Зато су аутори из ове групе понајмање у праву.

Други аутори гледају у Кукавици јединствену морфолошку целину али сасвим произвољно узимају за име називе једног од њених трију врхова: Влајне, Кукавице (1407 метара) или Лисца.

Грешили су и једни и други. Први, ако већ нису географи, зато што нису користили резултате до којих је дошла ова наука и други, зато што се нису држали оних назива које становништво даје овој планини.

Мислим, међутим, да овде не сме бити никаквих заблуда. Јер, становништво које насељава ову планину зове је Кукавицом, а за ово име је везано и богато предање, које ће овде бити изложено.

* * *

Непосредни подстицај за прилаз овом раду био је двојак.

Први, као наставак онога што је већ речено, јавио се из упоређивања назива планина са обода Лесковачке котлине на двема зидним, географским картама ФНРЈ. Био сам веома изненађен чињеницом да су тако грубе грешке и

данас могуће. Тако су, на пример, на карти Федеративне Народне Републике Југославије, размара 1:1.000.000 (у издању Инвалидског књижарског и штампарског предузећа из Београда, по Стевану П. Бошковићу), дати називи: БАБИЧКА ГОРА, ВЛАЈНА и ПЕТРОВА ГОРА, док су исте планине на зидној карти ФНР Југославије, размара 1:600.000 (у издању „Геокарте“, из 1956. године; на првој није дата година штампања) обележене потпуно новим именима, односно: ГАРИНА, КУКАВИЦА и МАЈДАН ПЛАНИНА. — Мислим да су, код ових случајева, сувиши сваки даљи коментари.

И други, у испитивањима која сам у неколико наврата вршио на Кукавици, а онда и консултовањем литературе дошао сам, узгредно, и до веома интересантних материјала који се односе на име ове планине. Поведен жељом да се обиље и богатство овог предања, које има своју језичку, етнографску и географску, па и историјску вредност, сачува од заборава, на једној, и првог задатка, који је и овде остао примаран, на другој страни, покушао сам да га са-

¹ Кукавица је, иначе, део јужног, планинског обода Лесковачке котлине и диже се скоро окомито непосредно од Вучја. Њена јужна граница иде линијом Смиљевинске, десне притоке Ветернице, и Јовачке реке, леве притоке Јужне Мораве, и њиховим развојем. Према истоку и западу узквирена је рекама Јужном Моравом, која се у овом делу тока, у границама Кукавице и Чемерника, пробија и тече Грделичком клисуром, и Ветерницом. Укупна дужина Кукавице је, по оси север-југ, у вадзушној линији, око 25 км. и ширења од око 30 км. (вид. топографску скицу тегена).

Планина је громадна, просечена многим притокама њених двеју река, Јужне Мораве и Ветернице, са много извора, са шумама, пашњацима и другим погодностима за живот, као и ванредно повољним изгледима за развој туризма, који овде има велике перспективе.

Њене географске координанте су: 19°28' -- 19°47' источне дужине и 42°52' северне ширине.

43°0'

ЛЕСКОВАЦ

ВЛАСОТИЦЕ

Велика Рибница

Мала Рибница

△ 446

ВУЧЈЕ

Бујовица

Власине

1441
Жукавица

1365
Лисина

ВЛАДИЧИН ХАН

СУРДУЛИЦА

Слатинска р.

783

719

Зобашица

1310

49°30'

ВРАЊЕ

Топографска скица
терена Кукавице.

Размер: 1: 200.000

купим и средим, што је и учињено у овом прилогу.

Посебно желим да нагласим чињеницу да је предање сачувано чак и у изразитом покрету села према граду (Вучја у првој и Лесковца као даљој етапи), дугом већ више од пола столећа и нарочито интензивном у последњих 20 година, и преоријентацији овог живља и врсти делатности, којом обезбеђује егзистенцију. Значи, нови економски односи и социјалне промене, нова динамика живота, нису могли да потисну сећања ове генерације, чак и у новим условима, на своје духовно наслеђе.

Ради бољег прегледа, предања која сам успео да сакупим изложију у трима групама.

I.

Пре свега за сам Скобаљић Град или, негде, Скобаљић Кулу и његово подизање и битке које су овде вођене везује се прва три предања.

Остале су, вероватно, зато што је овај споменик и симбол отпора ових људи и Српства уопште враћао сећања, на тешке и судбоносне дане наше историје, на славне победе и погибију последњих бранилаца националне независности, на легендарног, великог борца који је пред турском инвазијом стајао као последња препрека. Остале су и зато што се у овом предању тражио подстицај за нове обрачуне, што су њима потхрањивање жеље за ослобођењем. Па чак и онда када је у њима и нешто жучи или онда када је присутно уздржано пребацивање, налажено је и низ изговора и излаза да се она ублаже, да се дају у другом, новом светлу, у новој боји, и да се као таква сачувају. Зато је и овај реликт, Скобаљић Град, макар, данас и у време настанка ових предања, и као руина али и као неизбрисив траг великих борби, остао у предању у својој величини.

Ево тих предања:

Суочен са непосредном опасношћу од Турске инвазије, Никола Скобаљић жури и форсира радове на подизању утврђеног града¹. Постављен на месту са кога је имао најбољи преглед и контролу комуникација, које су ишли равницом или венцем, на месту где је могао организовати жилаву и дуготрајну одбрану. Град је требало да представља жижу у окупљању овог људства и чврсто упориште. Он је и одиграо такву улогу. — И у таквој ситуацији, која није дозвољавала никакве компромисе,

Скобаљић је ангажовао све становништво овога краја, укључујући ту и жене. Радови су били веома напорни. Нарочито зато што камена није било горе, на темену, на коме је подизано утврђење, и што га је требало извлачiti из корита Вучјанске реке, по стрмом успону од око 200 метара². И, сигурно, мушкарац, будући бранилац и јунак, у предању и историји, бива и овом приликом поштеђен. Он стоички подноси сву тежину овог, националног императива. Жене су биле те које нису дорасле висини задатка. Оне су, у страху од оног сутра, предосећајући зло, а онда и од напорног рада, почеле да плачу и кукају. И отуда ово име.

У другој верзији, са истим почетком, жене такође кукају, проклињу Турке, али овом приликом не из страха, за који још нема разлога, већ зато што су „тамо некакви Турци“ били узрок ових, натчовечанских напора, који не штеде ни њих.

Друга два предања, хронолошки, иду овим редом:

Много је Турака пало у борбама око Града и за Град.³ Упорни и жилави

¹. Овом приликом бележим само предање, које ме, овде, једино као такво интересује. Без улађења у историјску тачност, када се ради о времену градње, и пореклу материјала од кога је Град грађен.

Узглед, овакво мишљење износе и Јов. Ђорђевић и Срђане Димитријевић.

Према првом (у раду „О прошlostи града Лесковца“; објављеном 1928. године у Споменици на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца) Скобаљић Град је подигнут после косовског боја. За разлику од њега С. Димитријевић је много одређенији о времену ове градње. По њему је Град подигнут у првој половини XV века, значи у време Николе Скобаљића, чиме је и историјски потврђено време које предање назначује („Борба с Турсцима под Скобаљићем“, објављен 1951. године).

². У поменутој расправи Јов. Ђорђевић бележи и једну од прича и дословце каже: „... да су камен износили из реке, и да је стојао човек до човека, до на самом месту где се зидало и давали један другом из руке у руке. Жене су та које ту биле на раду и једна је у један мах, љуљала 77 деце у љуљашкама“.

³. Ово је предање са очигледном тенденцијом да последње дане и последњи бој свог јунака, Скобаљића, веже за овај терен, за његов Град.

О месту тог боја и месту његове погибије постоје подељена мишљења. Док је по Стојану Новаковићу, на пример, Скобаљић био разбијен и погубљен „... на месту Кислина, код воде Трепање“, дотле Др. Јован Хаџи Васиљевић („Јужна стара Србија“) назначује као место ове, од судне битке терен између Бујановца и Раковца. Међутим, и ако сасвим одређен када је у питању место пораза Скобаљићеве војске, он је веома уздржан код овог другог. Он дозвољава чак и ту могућност да је Скобаљић са својим стрицем био доведен и погубљен на месту које је раније назначио Ст. Новаковић.

јунаци Николе Скобаљића чинили су чуда од јунаштва.⁴ Али, време и, нарочито, огромна бројна премоћ турске војске, на чијем је челу био и сам султан (Мухамед II), учинили су своје. Турци освајају Град. Своју скопо плаћену, пирову победу, поред других зверстава (над Скобаљићем и његовим стрицем, које набијају на колац, и другим браниоцима Града), они варварски славе још и на ломачама трију најближих села, Вучја,⁵ Брзе и Горине (ово последње, као и друга два, касније обновљено село, по овом догађају добија и своје ново име).

Становништво ових села било је на време склоњено, тако да су села у моменту паљења била празна и напуштена. Оно је било у планини или не дубоко у њој већ у шумама изнад самог Града, на месту са кога је могло да прати развој догађаја и чека крајњи исход борби, које су вођене непосредно под њим (по овим догађајима и збегу који је овде био смештен то место, по овом предању, и добија свој назив, Збежиште). Са њега су видели и своја села, претворена у букиње. Кукање и нарицање жена, јер су само оне, са децом и старцима, били у том збегу, која су пропратила овакав, дивљачки гест победника, дали су и планини такво име.

И најзад последње.

Релативно брзо после битке са Николом Скобаљићем и освајања и рушења његовог Града, Турци долазе, задржавају се и настањују у овим крајевима. Свежа сећања на турску одмазду, која је дошла после више узастопних пораза, а нарочито оног из 1454. године, када их је Скобаљић код Сијаринске Бање до ногу потукао, и победе над њим, и незапамћени терор над овим живљем⁶, будила су жеље овог становништва за осветом. Иако малобројна група ових људи шаље изазов Турцима да се под Скобаљићем градом поново срећну и у новом броју реше будућег господара Лесковачког Поморавља и дренске Дубочице.

Турци прихватају изазов и долазе са великим снагама. Међутим, свесни огромне премоћи Турака и узалудне погибије, изазивачи, Срби, одустају од битке и повлаче се у планину⁷. А Турци, иако са лошим успоменама и на ову планину и на њене људе, да би им се наругали, назову их кукавице, а планину, која их је сакрила, Кукавицом.

II.

Док су прва три предања у знаку Скобаљића и његовог Града, дотле се ова друга везују за догађаје који су им претходили, били им упоредни или за догађаје који су за овим уследили. Па ипак, предања и једне и друге групе имају у основи много заједничког. То су пре свега Турци и њихово присуство у овим крајевима, узрок свих зала и недаћа овог човека, и његов отпор пре-ма освајачу и уљезу.

Прво из ове групе, а најстарије предање које сам успео да забележим, је следеће:

Поразом српске војске на Косову (1389. године) наш живаљ, у страху од насиља и терора победника, свестан значаја овог пораза, губитка националне независности и присуства Турака, напушта ове крајеве и тражи заштиту у густим шумама већих планина. Иако прилично удаљен, овај крај, због добрих комуникационих веза (из правца Медвеђе и Новог Брда), бива врло брзо преплављен избеглицама са Косова. Тек овде, после првог шока, са осећањем личне сигурности и свесни последица и важности догађаја који су се забили, у жалости за погинулим, за родним домом, за српством, препуштају се

⁴. Константин Јаничар, по поменутом раду С. Димитријевића, у опису ове борбе, каже: „...Сами Турци тако приповедају, да од како живе није се чуло никада за такву битку од тако мало људи против тако велике сile...“.

⁵. Или, онда, по мненијима, „Бучје“, јер је село, вероватно у том периоду, било у клисуре Вучјанске реке, на месту где је Новаковић, значи код „воде Трепање“, у „његовом за-вичају“ — на овом терену, коју помиње и Скобаљићев савременик Константин Јаничар. Сергије Димитријевић се такође у начелу слаже са Ј. Х. Васиљевићем када се ради о месту овог боја, јер је и по њему до сукоба ових војских дошло на широм подручју Врања, с тим што се са њима не слаже око тога да су „место Кислине и вода Трепање“ били у овом крају.

⁶. Др. Јов. Хаџи Васиљевић верује да из тог периода датира име Кукавице, која је била центар овог отпора и седиште Николе Скобаљића, и Плачевице. У својој књизи „Јужна стара Србија“ (књига друга, стр. 395) он дословце каже: „А народ шта је пропиштао то је дугогодишња тата ропства прогутала и сакрила. Планине Кукавица и Плачевица свакако нису произвољно добиле та имена“.

⁷. Овакве наводе потврђује и Сергије Димитријевић („Борба с Турцима под Скобаљићем“, стр 33), када се ради о наоружаним групама, којих је било у планини, који каже: „Остаци Скобаљићеве војске и други борбени елементи несумњиво су нашли и налазили уточиште у планинским масивима Кукавице, Влајине (и он мисли да је врх Влајина посебна планина — прим. М. П.) и Чемедника“.

осећањима и почињу да оплакују њих, слободу, своју горку судбину, тако да ускоро читава планина постаје само један тужан крик, и дошљака и староседелаца. — Од тог времена, као болно сећање на те тужне, судбоносне дане наше историје, по овом нарицању, по кукању, добија и планина ово име.

Напомињем да је ово предање веома распострањено и да су кретања и насељавање Косовске струје из овог периода, која предање има у бази, имала своју потврду и у низу догађаја који су касније уследили. А, последица су, углавном, осетних етничких разлика које се имају овде и у суседном Лесковачком или Врањском Поморављу. Морална снага овог живља, велика виталност, и висока национална свест, дали су не само Скобаљића, у коме треба видети само њен израз, само јединку која је производ искрених, патриотских осећаја обавеза и задатка, већ и низ других јунака које је дао овај крај.

За овим следи и предање:

Убрзо после косовског боја у ове крајеве долази велика турска војска. Раздражени непокорношћу ових крајева и сталним нападима и отпором малих, на брзину скупљених група, Турци, предвођени „Крвавим Мусом“ („крвави“ по трпези коју је за своје људе начинио од посечених Срба), чине таква зверства да је читав овај крај „прокукао“. И од тог времена три суседа, три планине, носе своја неславна имена: Плачевица, Кукавица и Чемерник.

Треће из ове групе предања остало ји из литературе.

У својој књизи „Путовање по Новој Србији“ Сретен Л. Поповић забележио је и предање о називу планина и брда на потесу Врање—Лесковац (стр. 493). Предање је забележено у околини Врања, и оно је следеће:

Када је Краљевић Марко (врло чест, и овде, у народном предању, па чак и неким називима: На пример: „Марково Кале“, за остатке неког ранијег утврђења, на око 3 км. северно од Врања, „Марково Кулиште“, код села Драгобужда, у близини старог пута Врање—Ново Брдо, „Марков Град“, у долини Вучјанске Реке, „Марков Камен“, недалеко од Вучја, и код села Чукљеника, и др) пролазио овим крајевима и дошао на Крстац, видео је са њега да су Турци у Врању и од чуда се прекрстио, „...лупио Шарца мамузом те скочио на други брег“, са кога се боље могло видети да су се Турци одомаћили у Врању, заплакао се и отишao на трећу планину „...где је од муке и јада заку-

као ,те први брег назове Крстац, други Плачевица, а трећи Кукавица, којима су и данас та имена остала“.

Да ово предање има свој наставак и код становништва са друге стране планине, у делу окренутом Вучју и Лесковцу, најбоље нам може да илуструје легенда о Марковом камену, (Ова се легенда односи на Марков камен који је на Вучјанској реци, или, ближе, у делу између цркве и хидроцентрале, за разлику од истог на Чукљеничкој реци, за који нисам успео да сазнам предање).

Наиме, гоњен од Турака и без свог Шарца, Краљевић Марко је узмицао пред бројним непријатељем. Опкољен са три стране, доведен скоро до безизлазне ситуације, Марку је остао само један излаз: покушај са скоком преко бездана. И јунаку какав је био Марко, коме је народ морао да нађе излаз из сваке ситуације, није требало много времена за одлуку, ни простора за затлет. У магновању, пред запрепашћеним Турцима, он је, после кратког залета, већ био на другој страни. Само се један огроман камен при доскоку обурвао и пао у Вучјанску реку. А Марку ништа. Насмејао се Турцима, који су још збуњено гледали у њега и огромно стопало које је остало отиснуто у стени, са које је скочио. И отишао даље. То, стопало, наводно, стоји у стени и дана, само је без дела које треба да означи место врха чизме.

Четврто предање је новијег датума или је и њему, са првима, заједничко присуство Турака у овим крајевима.

Заправо, дуж путева који су ишли долином Ветернице и Мораве, кроз Польјаницу или Грделичку клисуру, као и на спојним путевима или нарочито, на путу који је ишао гребеном Кукавице, турски и други трговачки каравани били су веома често нападани. Њих су, ове нападе, са подједнаким успехом организовали и хајдуци, који су у бегству пред турским насиљем и из других разлога, налазили скровиште у густим шумама простране планине, и осветнички настројени мештани. Поносни, ратоборни горштаци, са веома израженим националним осећањем, у сталном сукобу са Турцима⁸ или, касније, арнавутским, шиптарским живљем. Иначе, овај је старијачки живаљ био овде ве-

* Назив села Бунуше дошао је, вероватно по оваквим особинама овог живља. Сем овог се сличан назив има и један од врхова Кукавице, Тунатовац (1.189 метара).

ома густо настањен и то углавном дуж комуникација.

Али, ова активност није остајала без последица. У одмазди за ове акције или у гоњењу хајдука, Турци су врло често имали организоване потере, при којима су злостављали и терорисали локални живаљ под изговором да су „јатаци“ или учесници у акцијама, палили куће или читава села, тако да је овај живаљ бивао принуђен да бекстом или скривањем у врлетне и скровитеје делове планине тражи и добија привремено уточиште. Па ипак, дешавало се да потере стигну изненада или да бег не буде благовремен, да не успе. Нарочито у организованим потерама за хајдуцима, када је и овај народ плаћао своју цену у крви. Некад су од њих, од Турака, налажене у планини и групе или усамљене јединке, које су излазиле из забегова, и гинули на местима где су сретали Турке. На то нас упућују и називи неких коса, чука и сл., забележени чак и на топографским картама, као: Ристин Гроб, Ђосин Гроб, па и Ружин Гроб и Бабин Гроб. Свака од тих акција значила је и нова паљења, нова крвопролића. И та честа нарицања, кукања, од којих је некада јечала и читава планина, и овакве успомене у народу на њих, донели су јој и овакво име.

Интересантно је да ово предање има свој наставак и у овом веку, тј. дуго по одласку и последњег Турчина из ових крајева, и оно се формира чак и данас. Наиме, већ почеву приче дедова унуцима о крвавим бојевима и немилосрдном непријатељу, о његовим зверствима и терору, из првог и другог светског рата. Ово је предање у формирању.

III

За разлику од ранијих предања, која су истовремено и историја ове планине у малом, а нарочито у времену непосредно пред долазак и по доласку Турака, или историја коју је предањем сачувала и какву зна овај живаљ, значи, за разлику од предања која имају у основи неке историјске моменте и, увек, Турке, ова се два предања, од њих, битно разликују. Мада, у неким варијантама, и она добијају додатке, бар када се ради о Турцима, али се од њих чак и као такво битно разликују.

Сем поменутог овим је предањима заједничко и то што у бази имају дивљач, становнике ових шума или, ближе, кукавице и вукове.

О имену планине по овој птици постоје три предања. Међутим, како је само прво више распрострањено то друга два предања треба прихватити само као његову девијацију.

Предање о првој, чешћој варијанти гласи:

У старо време густе, мрачне шуме планине биле су пуне разноврсне дивљачи. И птица. Било их је, чак, тако много⁹ да се без нужде ови људи нису усуђивали да сами или без већих, наоружаних група дубље залазе у њу. Тај страх био је увећан и тиме што је дивљач, а нарочито вуци, врло често залазила у села (они нису ни данас ретки, поготову за време снежних зима), тако да је, због ње, и читава планина била у велу негостољубивости и страве. А злосутини, претећи крици или, како се то каже „кукање“ птице кукавице само су још више потенцирали стално присуство најразноврснијих опасности које је ова планина скривала. Зато је и овај њен, бучни представник био на одређени начин симбол свих тих претњи и заљала на које је подсећала и које је најављивала ова планина, тако да по њој, по овој птици, и планина добија своје име.

У другој варијанти:

Кукавица, птица која је овде била веома распространена, јављала се са првим данима пролећа. Оваква најава буђења природе имала је у себи нечег стравичног, злослутног, подсећала је на ропство, на присуство Турака. По њој, птици омраженој у народу, која као да је, злурадо, желела да подсети још и на

⁹⁾ Отуда и назив: Крагујчица и Крагујевац, Соколица и Соколска Река, Средња, Срећња, Дол, Свињарник, Јазавачки рид, Лисац, Вучје, итд.

А Вучје је, прича се, добило име по јединим чудионим догађају. Наиме, неки је чобанчић напасао стадо бивола у пољу, недалеко од насеља. У паши је један од њих био нешто по страни и на његова је леђа изненада скочио вук и чврсто зарио зube у врат бивола. Изненађен и уплашен биво је са вуком на леђима почeo да јури и тако је и дошао до села. Али, како је биво у оном првом страху, у рефлексном грчу, скупио кожу на месту уједа, он касније, малаксао и исцрпљен, спушта вратне мишиће и наглјо развлачи чељусти вука, стреса га са себе и убија. Од тог времена људи су ово село звали Вучје насеље, што се временом скраћује у ово, данашње име, Вучје.

По другима је Вучје добило име по реци Вучјанки, како је ћовде зову.

У планини, где је њено извориште, било је у старо време тако много вукова да су и у подне, у велиkim групама, силазили до ње и пили воду. По њима су реку назвали Вучјанска а касније је, по њој, и насеље поред кога или кроз које је текла река (зависно од тога да ли је насеље било на старом месту, у клисури, или овде, где је и данас) добило своје ново име, Вучје.

многе гробове расути по планини, да најави нове, добија и планина име Кукавица.

И најзад:

Људи су све птице у планини називали кукавицама, јер су их све својом песном подсећале на догађаје који су за њих били болни, на оплакивања погинулих или умрлих по планинским збеговима, на туговања за спаљеним огњиштем. А како је свако кретање пла нином значило и сусрет са птицама то јој, по њима, и дају ово име.

Ово последње предање, прилично је распострањено, али га више користе у објашњењу имена Вучја.

Већ је речено да је у шумама било много вукова, а њихови доласци до села (мисли се на стару локацију Вучја, од оних који су ми испричали ово предање, ма да је врло вероватно да се под „селом“ подразумева заселак Кукавица, дубоко у планини) и борбе са њима биле су нешто уобичајено па чак и забавно. Али, једном је приликом у село дошао велики чопор вукова који је начинио читаву пустош у стадима мештана, који после тог удеса остају без драгоцене стоке. За овим губитком, и из страха, жене и деца су још дуго после овог догађаја кукале, а са првим лепим данима, поучени овим горким искуством, становници овог села напуштају своје насеље и подижу га на другом месту. Од тог времена, ови људи називају планину Кукавицом, што прихватају и остали.

* * *

Ето, то су предања о овој планини, о Кукавици, или бар предања која сам успео да забележим и сакупим. Верујем да она чине тек део онога што се може о овоме да сазна. Тим пре што се овде ради о предању које је сачувано код становништва на страни према Лесковцу и што у овом правцу нисам имао прилике да наставим са испитивањима и са њене јужне стране, у делу Кукавице који је окренут Врању. А верујем да га и тамо има (за то је доказ и она прича о Краљевићу Марку, по С. Л. Поповићу) или да бар живи као допуна овог, овде изнетог.

Међутим, на томе нисам ни инсистирао јер овај рад, у основи, и нема такве претензије. Предања су овом приликом имала за задатак да дају одговор-

ре на питања која су већ на самом почетку постављена. Јер, мислим да је овде сувишна свака полемика око тога да ли је у морфолошком смислу ова планина заиста једна јединствена регија. Зато се и нисам на оваквим обrazloženjima задржавао. На питање какво је име ове планине дало је веома јасан одговор богато и развијено предање, по коме се види да је мештани зову Кукавицом и да овај назив датира бар од времена косовског боја.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. РИСТА НИКОЛИЋ: Пољаница и Клисура — антропогеографска проучавања, Београд, етнографски зборник, књига IV.
2. СРЕТЕН Л. ПОПОВИЋ: Путовање по Новој Србији; Београд, 1950. године, Српска књижевна задруга, коло XIV, књига 310—311.
3. ДР. КОНСТАНТИН ЈИРЕЧЕК: Трговачки друмови и рудници Србије и Босне; Сарајево, „Светлост“, 1951. године.
4. ЈОВАН ЦВИЛИЋ: Балканско полуострво и јужнословенске земље; Београд, 1922. године, књига I.
5. Споменица на проплаву 50-годишњице ослобођења Лесковаца; Лесковац, 1928. године.
6. СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ: Борба с Турцима под Скобаљићем; Лесковац, 1951. године.
7. ДРАГОЉУБ ТРАЈКОВИЋ: Немањина Дубочица; Београд, 1961. година.
8. ДР. ЈОВАН ХАЦИ ВАСИЉЕВИЋ: Јужна стара Србија.
9. ДР. МИХАЈЛО КОСТИЋ: Сијаринска Бања; Лесковачки зборник III, Лесковац, 1963. год.
10. Подаци о попису становништва среза Лесковац из 1961. год.
11. Зидна географска карта Федеративне Народне Републике Југославије; размера 1:1.000.000, по Ст. П. Бошковићу, издање Инвалидског књижарског и штампарског предузећа, Београд.
12. Зидна географска карта ФНР Југославије; размера 1:600.000, издање „Геокарте“, Београд, 1956. год.
13. Топографске карте размера 1:50.000 и 1:200.000.

Посебно захваљујем становницима ових села, управитељу Вељи Лазаревићу, наставницима и ученицима Основне школе из Вучја, као и: Божику Костићу и Милошу Ђорђевићу, друштвено-политичким радницима, инж. Младену Ђелићу, службенику СО СУБ Јосифу Стефановићу, пензионерима Борису Непокупноју и Атанасију Младеновићу, учитељу Чедомиру Пешићу и др., који су ми помогли у прикупљању изворне грађе за овај рад.

Неки трагови старог привредног и друштвеног живота у Лесковачкој котлини

Познато је да Лесковачка котлина спада у највеће котлине Србије. Она је са свих страна оивичена високим планинама сем на северу, где је отворена према Нишкој котлини. Њен оквир са истока чине Селичевица, Бабичка гора са Гарином, Крушевица и Чемерник са источне стране; Кукавица са јужне; Гољак, Радан и Пасјача са западне стране. По дну, Лесковачка котлина има у пречнику око 50 километара. Са оквирним планинама, Лесковачка котлина представља пространу област у центру Балканског полуострва. Иако отворена само са северне стране, Лесковачка котлина је лако приступачна са свих страна, и то не само по дну река које кроз њу протичу и са околних планина у њу силазе, већ и преко планинских села свих оквирних планина.

Целом дужином котлине из правца југа према северу, тече Јужна Морава. Њено корито се укопало у дно котлине поред њеног источног оквира. Дуж цelog свог доста дугог тока, Јужна Морава никде не прима толико притока и сједне и с друге стране, колико у Лесковачкој котлини. Од свих Моравиних притока најважније су: Власина, Ветерница, Јабланица Пуста река и Топлица, са читавом мрежом својих притоцима. Највећи део дна Лесковачке котлине чини равница која је резултат вековног рада ових река. Са својих изворишта и планина, све ове реке и речице сносиле су муљ у дно котлине, па га то чини нарочито плодним. У данима суше, вода из ових река и речица натапа ливаде, воћњаке и баште по дну и на странама Котлине, одржава зелену и доста бујну флору у целој области.

Лесковачка котлина, благодарећи источним оквирним планинама, поштетићена је од хладних удара источних ве-

трова, нарочито кошаве, која се, такође, и не осећа у њој.

Плодна по свом земљишту, натацана многим рекама и потоцима, заштићена од сурових ветрова, Лесковачка котлина је била одувек примамљива за народе свих епоха људске историје. У неолиту, у доба Римске империје, затим под Византijом и Словенима, Лесковачка котлина је увек била густо насељена. Кроз њу су се кретали народи и војске ишли они са севера на југ или у обратном правцу; са истока на запад или са запада на исток.

Тргови разних епоха, народа и њихових цивилизација срећу се свуд по котлини, негде јаче, негде слабије очувани. Неолитску епоху најизразитије представљају Градац код Злокућана; Римљани и Византинци као да су имали не само добро грађене цитаделе и војничке пунктове, већ и расцветане градове.

Трагови српске средњовековне државе и њеног друштвеног и привредног живота сачували су се овде онде не толико у историјским споменицима, колико у топономији земљине пластике.

По тим траговима, ми настојимо да реконструишимо привредни и друштвени живот даље прошлости Лесковачке котлине. То је обиман и значајан рад да заслужује пуну пажњу већег броја способних и одушевљених радника.

У овом раду, ми дајемо мали прилог за студију привредног и друштвеног живота у Лесковачкој котлини.

После пропasti неолитске културе, Римљани и касније Византинци изградили су и установили у Лесковачкој котлини једну цивилизацију на завидној висини. Сигурно је да Јустинијана Прима, подигнута недалеко од Лебана, није био диван град у пустињи. Морала је

цела област бити јако напредна, а по-ред овога града из VI века наше ере, морало је бити и других градова, које је време збрисало, а можда њихове трагове прикрива танак слој земље која их је затрпала кроз векове.

После доста дугог периода Римске и рановизантијске цивилизације, настало је бурно доба сеобе народа током неколико векова у почетку нове ере. Римски градови и тврђаве и напредни градови и села раног византијског царства су разорени и спаљени. Староседеоци су делимично поубијани, делимично побегли у далеке градове и утврђења, а један део се повукао у планине и вратио у првобитне форме живота.

Некада напредна, прекривена дивним градовима и другим насељима, испресецана путевима, Лесковачка котлина је у доба сеобе народа запустела. Шума је брзо почела да захвата некадашње њиве. Те шуме су се уврежиле и постале готово непроходне. Дивље животиње и звери су се у њој намножиле.

У готово запустелу Лесковачку котлину стали су се насељавати наши словенски преци. Будући да је ова област била плодна и веома погодна за људски живот, а уз то приступачна са свих страна, Словени су је брзо насељили. Али, културни ниво словенских насеља далеко је заостајао иза римског и рановизантијског нивоа.

Наши словенски преци су имали да се боре са бујном шумом, да је крче и стварају обрадиву земљу. Они су имали да се боре и са дивљим животињама које су у том шумском океану царовали.

Трагови борбе првих словенских колонизатора у Лесковачкој котлини са бујном шумом виде се по многобројним лазинама у свим крајевима котлине. Реч лаз, која се изгубила из говорног језика нашег човека, означавала је крчевину, дакле прву њиву отету од шуме секиром и огњем. Најтипичнији пример ове борбе је заселак Рашин лаз, изнад Вучја под врхом Ките, једног од мањих врхова Кукавице. Лазина нема у равници, не зато што у алувијалној равни није било шуме, већ зато што је крчење ове шуме у равници дошло касније, када су оруђа за обраду земље усавршена те се њима могла да обрађује тешка и гњеџава земља равнице. Али тада, из говорног језика је нестало реч лаз, а место ње је дошла реч тршевина, те отуда у равницама имамо безброј локалитета Тршевине.

Борба са дивљим зверима и другим подивљалим животињама била је исто тако тешка и веома честа. У овом крају је било много медведа и вукова; било је јелена и срна. Многи називи говоре о присуству ових животиња. Чести су називи земљишта: Мекин чукар, Мечкина долина, Мечја рупа и слично. Назив села Вучја јасно говори о присуству ове звери у области у којој се ово село заселило.

Но, веома је значајно за фауну ове области, да је у њој било стада дивљих животиња, које су сада потпуно нестале. То су **тур, зубр и лош**.

Од ових животиња изгледа да је најчешћи био у Лесковачкој котлини **тур**. То је дивље говече, нека врста претходника нашег домаћег говечета. Тур, римски урус (Бос примогениус). Да су крда тура лутала по пањњацима и шумама Лесковачке котлине најбољи је доказ назив села Турековца и Турјана. Као што је познато, Турековце је удаљено од Лесковца око 6 километара на западу, док је Турјане нешто даље у области Пуста Река, али по дну котлине. Првобитни Словени су ловили ове животиње и на њиховим пасиштима подигли касније и своја насеља, чија насимена подсећају на ове потпуно нестале животиње.

Данас орлова нема у Лесковачкој котлини чак ни на високим оквирним планинама. Али, у доба насељавања Словена њихова су се гнезда вила у кроњама високих храстова који су прекривали Лесковачку раван. Називи Орлова долина, орлово дрво и слични указују нам да је овај цар птица крстарио небом Лесковачке котлине. Било је много и друге пернате дивљачи, која се ројила по жбуњу, трскама и шеваришту у подводној Лесковачкој котлини. Лов на ове птице је свакако био омиљен код наших првих словенских предака. Тур, медвед, вук и друге дивље крупне животиње ловљене су копљима. Пернате животиње су ловљене стрелама и помоћу соколова. Припитомљавање соколова и њихово дресирање било је занимање читавих насеља. Отуда имена села Шаиновца у Поречју и Доњој Топлици; затим назив села Ђелекара у Јабланици. Додуше, два страна народа, они указују на један континуелни привредни и друштвени живот наше области. Село Шаиновац долази од турску, односно арапске речи шайн—соко док Ђелекаре није ништа друго до посрблjeni назив Гелкариос грчког порекла, истог значења, дакле Соколарце. Оба пак имена сведоче да су се ова се-

ла бавила чувањем и дресирањем соколова за лов и свакако за рат. А оба ова занимања у највећој мери су испуњавала живот стarih народа па и наших словенских предака.

Кад је реч о лову као привредној грани, ово занимање у тесној је вези са производњом стрела и тула у којима су се стреле носиле. Као што касније ниједан наш горштак није хтео да иде без пушке, тако су наши преци радо са собом носили лук и стреле. Стреле су биле смештене у тулу, који се носио на леђима. И производња тула био је посао читавих села. Отуда називи села Тулова и Тулара, која су свакако имала привилегију да спремају овај тако важан ратни и ловни реквизит.

Лов соколима није био познат на западу, већ је дошао у Европу, па и код нас са истока, где је био јако омиљен. Отуда и села која су неговала и дресирала соколове носе називе на турском и грчком језику, јер је овај начин лова пренет на Балканско полуострво ових народа.

Сточарство се развило из лова. Тако је било код свих народа, па и код наших предака. Лов је, према томе, историјски претходно занимање сточарству. Сточарство, пак, само за себе, има своје етапе и врсте. Првобитни облик сточарења је био луталачки. Пастири су се кретали за својим и са својим стадима, тражећи погодну пашу. У велиkim планинама, на пропланцима и зонама сувата, стада полудивље стоке су крстарила једва контролисана од пастира. У доба зима, када студ захвати планину, када у њој нестане хране за стада, пастири би стоку згонили у топлике, у скунута места од ветрова, у заветрине, где су могли да презиме и сачекају пролеће.

Тако су стварани сточарски зимовници у топлим и скунутим кутовима, кадшто у подножју планина. Ови сточарски зимовници, најпре привременог карактера, претворили су се у стална људска насеља. Ти сточарски зимовници са колибама за пастире, торовима за стоку и сточну храну звали су се прибоји. Тако је постало село Прибој, удаљено од Лесковца око 6 километара на северу, недалеко од реке Јабланице. Близу Прибоја је село Залужње, или Залужје. Ова два села као да у ствари представљају једно насеље, јер су једно до другог. Карактеристично је да у атару села Залужња има назива „Топлика“ и то „Доњи и Горњи топлик“, што указује на топлу климу овог краја и објашњава стварање прибоја

као зимовника пастира који су, свакако, напасали своја стада на Радану или другој којој суседној планини, па би у позну јесен силазили у овај зимовник и у њему проводили сувре дане зиме.

Данас села Прибој и Залужње немају никакве везе са старим обликом сточарења. То су типично земљорадничка и повртарска села. Али она су пример и доказ како се укроћавао сточар луталица и претварао у статичног земљорадника, и како је, од привремених пастирских колиба и зимовника настало људско насеље.

Тада, када су створена стална насеља и укроћени пастир се латио мотике, он није напуштао сточарство. Штавише, иза тога времена, дugo је сточарство било важније од земљорадње. У селу се становало, у њему су подизане замети и трле за овце и козе, обори за свиње и штале за крупну стоку. Село је било окружено ораницама, а паша је била даље, у шумама. Свако насеље, свако село имало је један појас општенародне земље за прогон стоке од села до паше и од паше до појила. Више прогона нема у правом смислу речи, али су остали називи потеса „Прогон“ као траг где је некада стока одлазила на пасиште и враћала се у село.

Земљорадња као стабилно занимање све је више узимало маха. Земља се орала за људску и сточну исхрану. Почеке се гајити и друге биљке. Тако се гајила конопља, коју су наши словенски преци наследили од странаца које су у овом крају затекли. Отуда назив села Конопница. Називи села Вине и Винарца доказ су о гајењу винове лозе. Оризиште пак, какав смо локалитет нашли на њиви Милана Јовановића у атару села Братмиловца, доказ је да се у прошлости гајио пиринач у Лесковачкој котлини. И још о нечemu је то доказ: о топлијој клими која је раније владала у овом крају. О томе сведочи локалитет „Коштанска долина“ код Вучја, где је растао питоми кестен, који успева под топлијим и жупним поднебљем, а усто и остаци зеленике и дивљег шимшира, који се јављају у Гределичкој клисури.

Веома су интересантни трагови неких аграрноправних институција старе српске државе и позније турске власти. Тако имамо веома значајан траг у називу села Ступнице.

Ово село се налази на југоисточним косама Бабичке горе. У доба српске средњевековне државе, земљиште на коме је подигнуто ово село припадало је некој цркви или манастиру. Могао је то бити средњевековни манастир Св.

Јован јашуњски. Ова земља манастирска, за разлику од меропашке земље, земље зависних сељака, обрађивана је и експлоатисана од манастира у сопственој режији. Такав облик манастирске својине над земљом звао се ступ. По средњевековном српском аграрном праву, у колико су меропси, дакле зависни сељаци, дуговали господару имања работе, те работе су вршили на ступовима. Ове су се работе састојале у срању, сејању, жетви, обради винограда и другом. Када је, временом, на земљишту на коме се сада налази село Ступница, створено насеље, оно је добило назив свога тла — ступа.

Не мање су интересантни локалитети „Мира“. Имамо две Мире у непосредној близини Лесковца. Једна је простран потес најплодније земље у Лесковачкој котлини, а други земљиште код железничке станице у Лесковцу и то између пута за Власотинце и Аутобуске станице, пијаце и вароши. Тај део земље је сада градски парк. Ово се земљиште звало Мира. Сем тога, Миру има и село Винарце, а има је и у другим крајевима, на пример у околини Ниша.

Па шта би назив „Мира“ могао значити и шта у себи крити? Није ли то траг прастарог облика заједничке својине код Словена у њиховој прадомовини познат под именом мир? Или је то, можда институт аграрног права новијег порекла?

Веома је интересантан начин обраде земље „Мира“ у атару лесковачком све до почетка другог светског рата. „Мира“ је дотада дејена појединим радничким и занатлијских породицама из Лесковца да је раде на исполицу. Ова исполица је трајала само годину дана и сваке године мењао се исполичар, односно дељење је изнова вршено према имовинским и породичним приликама исполичара. Ако се стање неког исполичара побољшало, па није био социјално угрожен, од њега се земља одузимала и давала другој угроженијој породици; или, ако се бројно стање једне исполичарске породице током године смањило, њено парче земље се за наредну годину умањивало, а ако се бројно стање повећало, онда се тој породици давао већи комад земље за обраду у наредној години. Тако се то радило сваке јесени. Овај начин обраде „Мире“ у потпуности одговара старословенском миру, па би се могло претпоставити да лесковачка „Мира“ крије у себи траг далеке прошлости и једног института заједничке својине створеног још у

равницама поткарпатске Русије. Но, за ову претпоставку као да мало вероватноће има. Пре би се у овом случају радило о једној установи из ближе прошлости, из турског аграрног права. Наиме, по турском праву заснованом на Корану, сва земља је припадала султану, а овај је исту давао заслужним официрима, богомољама и другим лицима. Разуме се, најбоља земља је остала под влашћу султанске благајне и приходи са ове земље ишли су директно у Цариград у централну благајну. Тај облик царске земље и царског данка звао се мирија, па је највероватније да је Мира припадала султану и приходи од ње ишли директно у Цариград. На то указује и квалитет овог огромног потеса земље од неколико стотина хектара.

Поменимо само још и локалитет „Параспур“. Има га готово у сваком селу у Лесковачкој Морави. Судећи по имену, ради се о грчкој речи, према томе и некој установи визатијског порекла. Параспур је као установа постојао и у старом српском праву, како је Константин Јиречек забележио. Касније је ова установа добила свој особит значај под Турцима. Док је у старом српском праву она представљала неку врсту помоћи сиромашним сељацима, то јест давање парчета земље на личну обраду, дотле је под Турцима параспур био један од најтежих терета потчињених сељака господарима села: да обраде један добар комплекс првокласне земље својом стоком и сав плод снесу у амбаре и дворишта господарске куће.

Народни колектив је, у часовима предаха од тешког рада, имао и часове одмора. У данима када се одмарало, народ се скупљао на игришта и витлишта. Ту се, уз свирку народне музике, играло и веселило. У изворишту речице Сушице, леве притоке Ветернице, налази се село Игриште, које је подигнуто на месту народне забаве.

Низводно од Игришта је село Славујевце. У овом селу постоји локалитет „Витлиште“. И овај локалитет је траг народног начина живота и забаве у доносици. У месојеђама, у селима, а доскора и у градовима, младеж се искупљала на раскршћима или ливадама крај села, на сеоској утрини. На гранама дрвећа би се правиле љуљашке, а правили би се и витлови. У земљу се забоде дебео колац у чију средину се набијаје јак клин. Затим се узме једна греда од неколико метара, која се у средини пробуши и набије на онај клин на колцу. Греда тако виси у ваздуху и ослоњена је на колац за који је држи клин. На

оба краја греде седне по један момак или девојка, док други момци или девојке врте ову греду око колца великом брзином. То је витлање. Ова направа се зове витао, а место где се приређивала ова забава сваког пролећа — витлиште.

Често се у топономији нашег краја срећемо са локалитетима „Анчики“, „Аништа“. Пре проналaska железнице, саобраћај и трговина вршио се друмовима. Кроз Лесковачку котлину било је путева у разним правцима. Свакако је најважнији био онај пут који је водио долином Мораве, а пре њега, долином Ветернице до подножја Кукавице код села Чукљеника, а потом се хватао планине, избијао на њен превој под врхом названим Врвикобила и ишао даље у правцу Врања развођем између Ветернице и Јужне Мораве.

Кроз читаво Поречје, то ће рећи долином Ветернице у њеном средњем току, на одстојању од око 4 километра били су подигнути ханови, те сухопутне станице за одмор коња и путника. Биле су то просторије за преноћиште, за исхрану и забаву, за смештај робе, за одмор стоке и њене хране. У хановима су се људи упознавали, везивали пријатељства, склапали послове, веселили се, бавчили и уживали. Те установе су, према томе имале широк привредно-друштвени значај и цветале су све дотле док се није појавила железница, када се друмски саобраћај свео на малу меру и добио локални карактер.

Ханова је нестало давно, а места на којим су они били задржали су називе „Аништа“ и „Анчики“.

Неку врсту модерних ханова представљају данашњи мотели на аутопутевима са готово истом наменом као и некадашњи ханови, с том разликом што уместо колске запреге у мотеле стижу моторна возила: лимузине, камиони, аутобуси и велика транспортна возила.

Под Турцима су били чувени ханови у Грделичкој клисури, подигнути уз, за оно време, модерни пут Мидхат — паше.

На стране народе који се пре Срба живели у овим крајевимаали су само пролазили па ишчезавали, подсећају нас локалитети: Вјина, највиши врх на Кукавици; Власина, Власинско блато (сада језеро), Власотинце; Романица; Влашки пут; Ашанке; Сопотница на Влахе, од Римљана поромањене народе, које су наши словенски преци покорили, делнично проторали у далеке приморске градове и тврђаве, а делом их прогнали у планине где су се одали сточарству и као такви изумрли или били асимиловани.

Трагови Турака се најчешће срећу. Њих има најчешће у називима земљишта, а има их много и у језеру, и то нарочито варошана. Има их много у називима људи, у њиховим физичким и психичким особинама. Разумљиво сасвим: Турци су господарили над народом овог краја близу 500 година. У варошима се мешали и физички на и анашим светом. Утицај Турака на наш живот је престао пре непуних 90 година. Так што је изумрла генерација која је Турке памтила.

Од Турака нису остали трагови материјалне културе. Од њих је наш човек у добром делу наследио левантински јавашлук, рајетинску притворну понизност и дволичност, особине којима се не можемо поносити.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1) Сима Милојевић, Лесковачка котлина.
- 2) Константин Јиречек: Историја Срба, I и II књига;
- 3) Стојан Новаковић, Село,
- 4) Сретен Вукосављевић, Историја сељачког друштва;
- 5) Теодор Тарановски, Историја словенских права;
- 6) Милутин Гарашанин и Веља Ивановић, Праисторија Лесковачког краја;
- 7) Милан Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија;
- 8) Риста Николић, Краиште и Власина;
- 9) Д-р Влад. Дворниковић, Карактерологија Југословена;
- 10) Драг. М. Ђорђевић, Живот и обичаји народа у Лесковачкој Морави.

Михајло Костић
Томислав Трајковић

Винарце

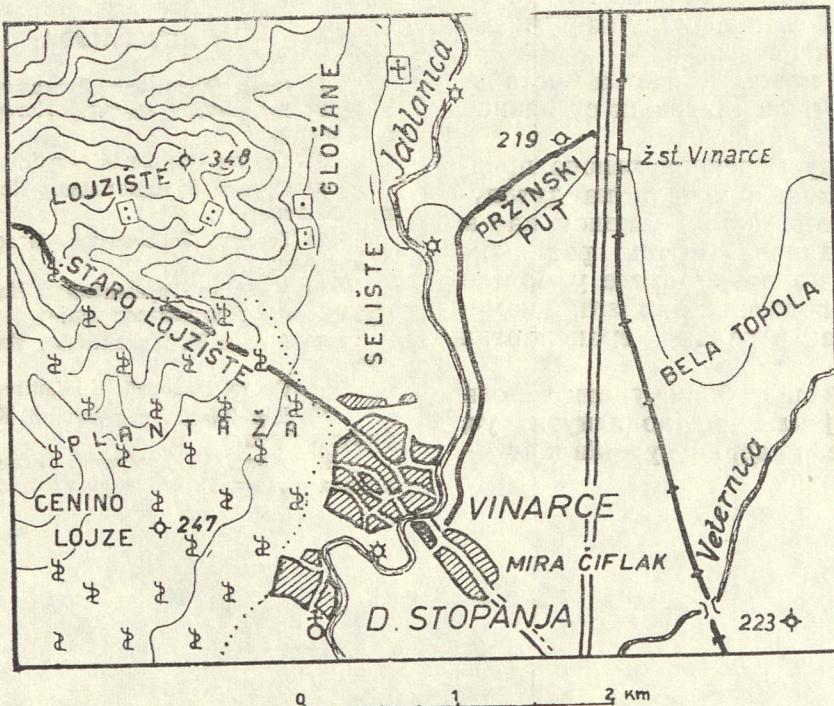
— Прилог проучавању повртарских насеља
у Лесковачком Поморављу —

ПОЛОЖАЈ

Село Винарце лежи у југозападном делу Лесковачке котлине, у доњем току Јабланице. Оно је на оном делу Јабланице где та река скреће, из југозападног у северни правца, прибијајући се, на сектору села Живкова (Дупљане), уз западни обод котлине. Насеље је улево од Јабланице, на темену њене терасе високе 3—5 м. На тој страни, у водо-

падној алувијалној равни, је и најнижи крај са 12 циганских кућа. Изнад овог главног дела насеља, у лактастом току Јабланице, уз супротнувицу конвексну обалу винарачког меандра, на лесковачком путу је „ново насеље“ са двадесетак српских и 50 циганских кућа.

Лежећи у лакту Јабланице, углавном улево од њеног тока, Винарце је у насеобинском низу Лесковачке котлине који је претежно лоциран на морфо-

ПОЛОЖАЈ СЕЛА ВИНАРЦА (РАЗМЕР 1:50.000)

лошкој граници дна и западног обода. Тај низ насеља се везује, правцем С-Ј., готово свом дужином обода, од Кочана до Доње Стопање. Са селима Чифлук Мира и Доње Стопање, с којима је територијално срасло, чини насеобинску симбиозу. У поменутом низу и тројном територијалном склопу, оно је једно од најразвијенијих и најзначајнијих сеоских насеља.

Имајући додирни положај на споју двају различитих морфолошких и привредно-географских целина, — уравњеног дна Лесковачке котлине, типичне равничарске области, и благо нагнутог побрђа виноградарског и шумско-пашњачког реона, Винарце искоришћава разнолике природне и привредне целине.

Међутим, за микролокацију, на данашњем месту, од значаја је и саобраћајни положај. Сем польских путева од важности је и пут који од села Стубле, преко села Подримца, везује Винарце са путем Прокупље — Лесковац. Тај пут, најкраћим правцем, повезује области Топлице и Пусте Реке са Лесковачким Поморављем. Његов крак, од Стубле, прелази Јабланицу у Винарцу, јер је ту најпогоднији прелаз са леве ниске на десну вишу обалу на врату меандра. За саобраћајни положај врло је значајан и приградски положај према Лесковцу и близина моравско-вардарске друмско-железничке магистрале. Винарце је са Лесковцем, регионалним центром Лесковачке котлине, повезано путем, преко села Чифлук Мире у правцу југоистока, дужине 2 км. Са поменутом великом уздушном балканском магистралом, у правцу североистока, у вези је са колским путевима. На железничкој прузи, Винарце има станицу удаљену 3 км.

ПОРЕКЛО И ПОРАСТ СТАНОВНИШТВА

Становништво Винарца је, колико се може данашњим испитивањима утврдiti, поглавито стариначко. Досељених родова има само неколико. Није искључено да су неки родови, који се данас издају за старинце, у ствари стари досељеници који су заборавили своје порекло.

Винарачки „староседеоци“ су знатне старине. Неки од њих, из „поменика“, знају имена, рачунајући по „појасима“, и до 12 својих предака. Тако је на пр. породица Коцића (најстарији Лу-

ка, 75 година) од рода Буздини старине преко 300 година. Иако су, дакле, далеко старине, стариначки родови су одржали егзогамни брак. Брачни односи се склапају у приближно истом односу у насељу и изван њега са становништвом оближњих села.

Становништво давњашњег порекла чине: Агушови (3 к.), Баљозови (3 к.), Баћини (2 к.), Буздини (7 к.), Бургици (3 к.), Будкини (2 к.), Буџини (7 к.) — Чириклини (5 к.), Генгалови (1 к.), Главшини (6 к.), Гложанчани (3 к.), Говедарови (Муртини) (2 к.), Говеђинци (2 к.), Гуштерови (2 к.) — Кељини (4 к.) — Меџкини (5 к.) Мунцини (2 к.), Дрдини (6 к.) — Ицкини (4 к.) — Пуркини (1 к.), Дудини (Звездини) 2 к., Ђелини (3 к.) — Марићови (6 к.), Биканови (Вуничкини) 5 к., Ђурини (Ђуртоманци) 4 к., Звискини (1 к.) — Топузанци (1 к.), Зебини (5 к.), Живкови (Воденичарци) 3 к., Пепекови 1 к. и Чврганови 5 к., Јовци (5 к.), Карадајкини (4 к.) — Лазарови (5 к.), Катарапкини (1 к.), Кендерци (17 к.), Керчини (5 к.), Крмарци (13 к.), Крстинци (4 к.), Курчини (9 к.), Љубисови (5 к.), Милићеви (5 к.) — Палојкини (3 к.) — Пацуркини (3 к.), Маџкови (1 к.), Накаламци (2 к.), Наћини (1 к.), Недини (6 к.), Очини (4 к.) — Рушкини (4 к.) — Џомакерци (6 к.) — Миткини (4 к.), Палькини (3 к.), Петканчићеви (5 к.) — Толини (3 к.) Прћикини (1 к.), Рожнаци (6 к.), Стојковци (15 к.), Терзипеткови (Симиџијини) 1 к., Трланчани (9 к.), Цечини (9 к.), Ћиркини (3 к.), Чаравци (7 к.) — Тиркови (1 к.), Чокетанови (2 к.), Чупарци (5 к.) — Филипови (5 к.), Џамбушлови (1 к.), Џакерићи (2 к.), Шаркови (1 к.) и Шмикини (8 к.) — Дирдеманови (2 к.).

Досељено је 6 српских и десетак циганских родова. Три српска досељеничка рода насељена су пре, а три после 1877. године. У „турско“ су досељени: Милкићовци, Пертаћани и Шопци, Милкићовци (Мечкарови), 10 к., су из села Бериље код Прокупља, Пертаћани (7 к.) из Пертата у Јабланици, а Шопци (12 к.) са Дакинима (4 к.) из Црне Траве са Власине. После ослобођења од Турака (1877. г.) доселили су се Бугини (2 к.) са Шебурдинима (1 к.) из Каштавара у Лесковачкој котлини преко Чифлук Мире. Населили су се на напуштеном „господарском гувну“. Род Стојменови (2 к.) је од Босилеграда; 1917. год. доселио се Стојмен. Најновији насељеници су Врањанци (Новоселци) 5 к., који су се доселили 1932. године. Цигани су досељени у „турско“ из Врањске Бање. Насељени су у три махале у којима има укупно 70 кућа.

Бројно кретање становништва и домаћинстава у Винарцу за последњу 51 годину приказује наредна табела.¹⁾

Годи- на	С т а њ е		Пораст или опадање	
	Станов- ништва	домаћин- ства	Станов- ништва	домаћир- ства
1910	1319	185	—	—
1921	2300	220	981	35
1948	2179	356	121	136
1953	2247	507	68	51
1961	2451	495	204	88

Од 1910. до 1921. године становништво Винарца се прилично увећало, јер ово насеље у првом светском рату није имало осетније губитке у људству. Међутим, у другом светском рату становништво је знатно страдало, те се, по попису 1948. год., јавило опадање од 121 становника, док се због деобе крвних задруга, број домаћинства прилично увећао. У другом светском рату фашистички окупатори побили су 36 Цигана, а погинуо је и знатан број српског становништва. У социјалистичкој Југославији, од 1948. год., број становника се за 13 година увећао за 272, а домаћинства 139. То значи, да се ово насеље просечно годишње повећавало за 20,9 становника и 10,6 домаћинства. Незнан развој последица је малог природног прираштаја услед „планирања“ величине породице. Утицај ограниченог природног прираштаја умногоме се одразио и на генетски развој насеља у педесетогодишњем периоду живота, јер се становништво за пола века није ни удвостручило (увећало се 85%) што би, према постојећим економским могућностима, требало очекивати.

ПРОШЛОСТ И РАЗВИТАК НАСЕЉА

Судећи по великој старини становништва, траговима првобитног насеља и остацима средњевековне вегетације, — може се с доста сигурности сматрати да је Винарце средњевековно насеље. Није искључена претпоставка, да је оно припадало црквеном властелинству негдашњег манастира на чијим је темељима подигнута данашња црква Св. Николе у селу Доњој Стопањи.

На месту **Бела Топола** постоје трагови првобитног насеља, а постојало је и једно од пет „освећених дрвета“. Између осталог, на том месту изорана је и већа количина ситног сребрног новца

за који мештани веле да је „од Латина“. Табуисано дрво, у овом потесу, био је врло стари храст (горун) који је вероватно заостао од првобитног средњевековног насеља. Сем овог у атару Винарца доскора су постојала још 4 „освећена“ стара храстаса. У потесу Пржине до првог светског рата, постојао је горун пречника 2 метра који је био сасвим шупаљ те су се у њему ројиле пчеле. На овом храсту, око кога су „зазасиле литије“ био је урезан крст који се сваке године обнављао. Остале два представника негдашње вегетације налазила су се у местима Трошевине и Лојзе, а један у самом селу. Са места **Бела Топола**, где је основано, насеље се вероватно у старије турско време, да би се склонило са отвореног простора крај друма у дну котлине, поместило на скровитије место уз побрђе у потесу **Селиште**, на теме терасе релативне висине 10—15 м (225—230 м), неколико стотина метара северно од данашњег насеља.

На Селишту насеље је постојало ве-
роватно све до 1838. год. када га је по-
морила „велика чума“. Одатле измес-
тило се на данашње место крај реке и
ближе води. На Селишту се и данас на-
илази на трагове овог насеља из тур-
ског времена. По ондашњем веровању,
да га више не би морила чума, данаш-
ње место су „заорала два вола близ-
анца“. Са променом положаја село је
променило и име. На старом положају
оно се састављало из „села“ и раселице,
удаљено преко 1 км. На данашњем мес-
ту подигнуто је „у куп“. Док се станов-
ништво „села“ у исти мах преселило у
данашње насеље, неколике породице
засељене у раселици Гложане расели-
ле су се после 1877. год. у Винарце и
Залужње. Род Шумадинци, досељен у
Залужње 1891. г., и данас обрађује
своју земљу у потесу Гложане у вина-
рачком атару. Са измештањем изменила
се, дакле, и насеобинска морфолошка
структура, а са њом и само име села.
На Селишту, оно се звало Гложане, а
по помештању на данашњу локацију
назвало се Винарце. По знању станов-
ништва, ово име је дато јер су стари
виногради са „питомом лозом, приликом
једне непогоде, тешко пострадали
од града те је од њих јаругом „потекло
вино“ кроз данашње село и оно се на-
зва Винарце.

Имајући већи атар и повољне гео-
графске услове за привређивање, Ви-
нарце се деобом крвних задруга доста
брзо ширило на левој страни Јаблани-
це у равни Лесковачке котлине, — од

тока Јабланице до границе подбрђа и котлинске равни. Каојако економско место убрзо је постало средиште општине за неколико околних села. Општина винарачка са средиштем у Винарцу, у балканској Србији обухватала је 5 села: Винарце, Доње Стопање, Чифлук Мира, Залужње и Прибој. Ова села чинила су општину винарачку и у међуратно доба. По попису од 1921. г. општина је имала 410 домаћина и 4.020 становника.²⁾ Свој административно-управни значај Винарце је задржало све до увођења новог комуналног система. У новој Југославији његова административно-управна функција се проширила на села Подримце и Живково (Дуљане).

До другог светског рата на десној страни Јабланице насељено се само један винарачки род. Он је ту основао „Марићеву малу“ која је повезала Винарце са селом Чифлук Мира. Изградњом пута Винарце — Лесковац, 1956. г., и додељивањем грађевинског земљишта из друштвене својине породицама које немају свог земљишта за градњу кућа, на левој страни пута, почело се изграђивати од 1957. г. „ново насеље“ у коме се данас територијално развија Винарце. После велике поплаве Јабланице 1963. г., измештена је тешко пострадала Циганска махала из алувијалне равни леве стране Јабланице на десну вишу обалу. Ту је у саставу новог дела Винарца основана највећа циганска махала (50 к.). На левој страни Јабланице остало је 12 циганских кућа.

На ранијем атару Винарца, колонизацијом становништва деведесетих година прошлог века, основано је колонистичко насеље у потесу **Јасичко одвајање** северозападног дела винарачког атара. У том потесу најпре су засељени досељеници са власинске површи. Они су се преселили 1898. г. у село Карађорђевац (Церница), а на њихово место дошли су досељеници „од Врања“ 1900. године. Ова колонизација је извршена на тај начин што су шуме искрчене у потесу Јасичко, па у крчевинама подигнуте колибе у којима су се досељеници настанили. Насељено је 13 породица које су основале село Душаново.

ИЗМЕНЕ ПРИРОДНИХ ОСОБИНА АНТРОПОГЕНИМ ЧИНИОЦИМА И ПОСЛЕДИЦЕ ТИХ ПРОМЕНА

У атару Винарца, као што је речено, до скора је постојало неколико зао-

сталих представника врло старе шумске вегетације. Сем њих, све до последње деценије 19. века, па и доцније, знатан део атара био је под шумом. Шума се простирала у потесима: Пашић Забел, Гложата падина, Чардакиња, Чупарево кладенче и другим. Поред шума, које су захватале виши део атара у побрђу, а равничарски део у потесу Трошевине, као што показује и само име, био је под луговима.

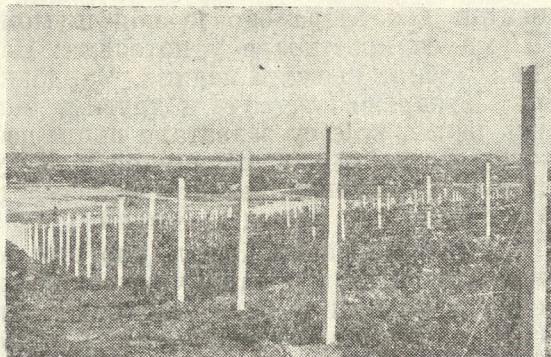
Топоним Пашић Забел, као што је познато, доказ је старих имовинских односа. Забели су били заједничка паштица којима су се јасно знале њихове границе, што показује члан 16-ти Душановог законика у коме се сва села међу у том праву подједнако, и у коме се помињу законити забрани (забели).³⁾ И данас се у овом селу у речи „забел“ одржао појам забела у његовом средњевековном значењу, јер се шума, из које се храстово дрво користи као грађевински материјал, зове забел. И приватне шуме, по именима сопственика, зову се забели (Цецин забел, Толин забел, Шопски забел). Једино се млада гора од 5—6 година која се сече за гориво и исхрану оваца зове „шумом“.

Шуме и лугови били су заједничка сеоска својина до 80-тих година 19. века када су издељени. Деобом је отпочело нагло крчење шума и лугова и стварање крчевина са пашњацима и обрадивом земљом. У крчевинама шума на вишем делу атара изнад села створени су пашњаци, а у равничарском делу атара обрадива земља. Пашићачко земљиште остало је у заједничкој својини као „сеоска утрина“. У побрђу шуме су остале делимично неискрчене у потесима Пашић Забел и Јеленин кладенац, а потпуно се очувале у потесу **Лисичји поток**.

Сеоска утрина, настала у шумским крчевинама, делимично је разорана 1939., а потпуно 1963. године. Године 1939. утрина је разорана у потесу Чардакиња који је издељен на „приватне парцеле“. Деобу тог потеса извршило је самоиницијативно неколико домаћинстава, али је доцније, по решењу „сеоског одбора“, овај потес издељен свим домаћинствима по „8 ара на пореску главу“. Године 1944. разоран је део утрине према атару села Доње Стопање.

На пашњачко-утринском земљишту насталом у крчевинама побрђа подигнуто је винарачко виногорје. Најпре је 1945. г. у потесу Пашић Забел и Јеленин кладенац засађено приватно вино-

горје, а затим плантажни засади винове лозе и воћа предузећа „Плантажа“.

УЗОРНО ВИНОГОРЈЕ ВИНОГРАДАРСКО-ВОЋАРСКОЈ ПРЕДУЗЕЋА „ПЛАНТАЖА“ ИЗ ЛЕСКОВЦА. НА ВИНАРАЧКОМ ПОБРЂУ ПЛАНТАЖНИ ВИНОГРАДИ И ВОЋЊАЦИ ПОДИГНУТИ СУ НА РАЗОРАНОЈ УТРИНИ НА ПОВРШИНИ ОД 230 ха. У ДРУГОМ ПЛАНУ СЕЛО ВИНАРЦЕ НА МОРФОЛОШКОЈ ГРАНИЦИ ДНА И ЗАПАДНОГ ОБОДА ЛЕСКОВАЧКЕ ЂОТЛИНЕ, А У ТРЕЋЕМ — ГРАД ЛЕСКОВАЦ

У потесу Пржина, где је раније било „велико дубје“, на земљи слабе родности, око 1920. г., извршено је пошумљавање на површини од 4 ха. Багремове саднице посадио је први Петар Живковић, јер се јако осетила оскудница и у огревном дрвету. Тако је багремова шума, из које се дрво сече сваке треће године, у равничарском делу атара унеколико заменила искрчене шуме. У винарачком атару данас је под шумом само 102 ха. Огревно дрво и лисник становништво је приморано да купује на лесковачкој пијаци и планинским селима. Дрво за огрев се купује на пијаци у Лесковцу, Лебану и Власотинцу, а лисник у селима на планини Кукавици.

Привођењем култури ранијег природног пејзажа, у коме је трансформација у вишем делу атара извршена кроз три фазе (шуме, утрине и пањац, винова лоза и воће), највећи део атара Винарца постао је изразито културна средина. У њој доминира данас, сем у преосталим шумским оазама и пошумљеном делу, интензивна пољопривредна производња. Регенерација природне средине, која се јавила још у међуратно доба, нужна је последица капиталистичких стихијских аграрних односа који су се одразили и у привредном животу овог села.

ПРИВРЕДНЕ ОДЛИКЕ И СПЕЦИЈАЛИЗАЦИЈА

Формирање и структура поседовних односа. — У другој четврти 19. века,

село Винарце је било под читлучким аграрним режимом. Обрадиве земље „господара“, колико се данас зна, налазиле су се у потесима које су чиниле „параспурне њиве“. Сем потеса, који се и данас зове „параспур“, почитлучена земљишта су била и у потесима Трошевине, Банура, Љубисово кладенче, Гложане (поред Јабланице) и другим. Поред овог земљишта у читлуку су биле и шуме у потесу Пашић забел. Обе шуме су од старије биле у сеоској колективној својини коју је приграбио читлук-сахибија. Најзад, у читлуку су били и неки виногради у побрђу. Винарачки „господар“ је имао ограђено гувно, које се налазило на месту данашње месне канцеларије, и чардаке у близини. Правно-аграрни односи у читлуку били су утврђени по начелу: два дела чивчијама а један читлук-сахибији. И данас се зна да се трећи део давао од „сав берићет“. Њиве са којих се давала „трешњина“ данас се у потесима Параспур, Трошевине и Банура зову „трешарке“.

Параспур или параспур је, као што је „ознато, византијско назвање, које се код Бугара и Срба у средини Балканског полуострва употребљавало „за извесна права или работе у држалаца земље“. Оно значи споредно или узгрядно сејање,⁴⁾ које се, као што се види, обављало и у винарачком атару.

Винарачки „господар“ Џаја паша живео је у Нишу, а о његовом чифлуку старали су се „опуномоћеници“ из села. Овај читлук-сахибија, преко свог заступника, продао је 1838. г. почитлучену земљу. Ту је земљу, највећим делом, Горча Крмар купио за новац по 40 динара дулум (16 ари). Он је ту земљу прдавао купцима „како се нагоде“. Земља је продавана и по 150 динара од дулума те је Горча на тој трговини зарадио „велике паре“. Обогативши се одао се трговини житом и конопљем, а био је и војни лиферант. Део читлучке земље у потесу Љубисово кладенче Џаја паша је поклонио роду Љубисовима. Они данас у том потесу имају неколико хектара земље „у куп“. Један део читлучке земље откупили су и лесковачки трговци и занатлије, међу којима је било Јевреја (Мушан и други). Лесковчани су сем винограда имали и нешто ораница. Винограде су обрађивали додод филоксера није уништила „питому лозу“. Тада су уништене винограде испрдавали Винарчанима.

Откупљивањем читлучке земље и имања лесковачких поседника оформљени су поседовни односи породичних задруга. Винарачке крвне задруге, које

су биле врло бројне (неке су бројале и до 50 чланова), поседовале су и по неколико десетина хектара пољопривредног земљишта. Раслојавање села изазвало је распадање породичних задруга, а с тим у вези и уситњавање поседа. Деобом последњих крвних задруга, у времену од 1945. до 1950. г., створен је данашњи поседовни поредак индивидуалних произвођача. Аграрном реформом од 1953. г. било је обухваћено само једно домаћинство, које је имало вишак земљишног фонда од 3,5 ха.

Према усменом саопштењу у месној канцеларији Винарца, структура данашњих поседовних односа је оваква: 0—3 ха — 50%, 3—5 ха — 30%, 5—8 ха — 15% и 8—10 ха — 5%. Према томе, у Винарцу главнина домаћинстава има мали (0—3 ха) и средњи посед (3—5 ха). Индивидуални произвођачи са тим поседима углавном обезбеђују својим породицама (које обично броје неколико чланова), — с обзиром на економску специјализацију у повтарству и све већи узгој дувана као рентабилне индустриске културе, — добар животни стандард.

Развој и савремена економска обележја. — У 19. веку Винарце је било земљорадничко и сточарско место. Сем сточарства, које се оснивало на напасању стоке по сеоској утрини и шуми, одржавала су се и сточарска кретања.

До 1912. г. свиње су гоњене на жир у планину Кукавицу на Бели кладенац, у атару села Стројковца, и у копашњички Средор. Удружене, неколико домаћинстава терало је чопоре од стотину свиња и пуштало их да се жире у сампасима. У сампасима свиње су проводиле цео дан, а увече долазиле у планинске торове на крму и појење. Ови свињски сампаси одржавали су се од 1. октобра током зиме до 1. фебруара, доког не почне „жир да ница у земљу“. Жирење свиња у планини престало је са почетком деобе великих крвних задруга. Породичне задруге, у то време, су чувале по 50 свиња. Свиње су у селу куповали сточарски трговци, а продајале су се и на пијаци у Лесковцу и Нишу.

Разоравање утрине на којима су се сем оваца, говеда и бивола, напасале и свиње, утицало је на већу производњу крмног биља, нарочито детелине, сточне репе и сачме. За исхрану свиња, кроз кукуруз као међуусев, саде се тикве, а свиње се хране и кромпиром. У међуратно доба било је знатно и овчарство. Имућнија домаћинства чувала су

до 100 оваца, неколико грла крупне стоке, неколико коза и већи број свиња. Међутим, иако су данас знатне површине под крмним биљем, сточарство је опало јер још није обезбеђена довољна крмна база за већи сточарски фонд. Данас се гаји до 30 оваца, 15 свиња, по две краве и један до два коња.

Као запрежну стоку, неколико домаћинстава чувају биволе. Винарце је једно од најсевернијих села Лесковачког Поморавља које је унеколико одржало биволе. Биволе су, иако су троми у раду, чуvala нека домаћинства јер се они могу гајити и са врло оскудном храном. Због тога се каже да се биволи могу да напасу и тамо „где нема хране“. У међуратно доба бивола је било у Винарцу око 100 грла; нека домаћинства чуvala су и по неколико биволица. Биволи су се чуvali на утрини, а када се дигне стрмно жито пуштани су у стрњике. Вођени су и на каљугање на бару „Језеро“ у потесу Лисичји поток и блатишта испод извора Чупарево кладенче и у реку Јабланицу, где су пландовали са осталом стоком. На гласу је било бивоље кисело млеко, а веома се ценио и сир од бивољег млека. Винарчани су продавали биволе на лесковачкој пијаци, где су их куповали и Шиптари са Косова који су долазили преко Тулара.

Гајењу живине у овом селу обраћа се најмања пажња. Многа домаћинства немају живинарнике те живина борави по сеоским двориштима и улицама, а ноћ проводи на дрвећу које је украй дворишта поред плотова.

Новчане дохотке сеоским домаћинствима, сем продаје стоке, доносила је и продаја жита, конопље и бостана. Знатна је била и производња грожђа. Само Лесковчани су из винограда са „питомом лозом“ винарачког побрђа брали до 100 кола грожђа. Године 1908. филоксера је уништила старе винограде, али су они већ 1909. године већином обновљени те је виноградарство убрзо добило ранији значај, али служи угледном подмирењу домаћих потреба.

Производња паприке, као економска специјализација, утицала је на измену аграрне структуре атара. Познато по тржишној производњи жита и бостана, Винарце је развојем баштованства и специјализацијом у паприкарству, постало гласовито као крупни производњач паприка. У великим делу атара, на њивама које су се дотада засејавале житом или бостаном, почела се увељико гајити паприка. Винарчани су паприкарство увели по угледу на лесковачке баштованџије, који су производњу па-

прика примили од Бугара баштованција. Први су 1908. г. подигли баште са паприком Костићи од рода Шмикини и Светозар Цветановић од рода Џецини. После првог светског рата, 1924. г., паприку је засадио и Јосиф Стаменковић од рода Марићи. Ипак се паприка у старој Југославији када је производило само десетак домаћинства, незнатно продавала и то углавном на лесковачкој пијаци. Тек у послератној доба „отворио се пијац“ и паприка се у великој мери почела производити.

У међуратној доба, као рентабилна култура, почeo се гајити и дуван, углавном од 1925. године. Ова производња се такође јаче развијала у новој Југославији. Дуван саде, за сада, поглавито домаћинства са малим поседом која се не баве у већој мери производњом паприка за тржиште. Ипак, производња жита остала је и даље знатна, мада углавном за домаће потребе. У најновије време уведена је високородна бела и црвена пшеница „талијанка“ и квалитетни хибридни кукуруз. Имућнија домаћинства захваљујући знатно повећаним приносу са новоуведеним високородним сортама добију 10.000 кг пшенице и око 7.000 кг кукуруза.

На бази знатне производње пшенице и кукуруза развила се млинска индустрија. У старој Југославији постојао је један млин већег капацитета и једна воденица на хидроенергији, а данас постоје три електрична млина. Ови млинови не могу да обаве квалитетну мелјаву свег винарачког жита те се оно носи на мелјаву у Лесковац и Печењевац.

Као средиште општине и економскија место, Винарце се у међуратној доба истакло и као локално занатско-трговинско средиште. Сем заната који служе потребама саобраћаја (ковачки, коларски), били су заступљени и неки услужни занати, — кројачки, столарски, пинтерски и други. Постојала је и једна кафана, једна пекара и две бакалнице. Преласком овдашњих занатлија у Лесковац занатство је опало. Данас у Винарцу има по две ковачке, столарске, коларске и кројачке радње. Бакалском, мануфактурном и другом робом широке потрошње, становништво се снабдева из задружне продавнице.

Према подацима месне канцеларије Винарца у 1964. год., од укупне површине атара (1315 ха) изузимајући Платнажу од 230 ха, под ораницама и баштама је 890 ха, воћњацима 3 ха, виноградима 31 ха, ливадама 3 ха, шумама 102 ха и пашњацима 6 ха. Из овакве

структуре аграрних површина, види се да највећи део пољопривредног земљишта чине ратарске површине. Заступљеност поједињих ратарских култура у 1964. г. је следећа: пшеница високородна 300 ха, пшеница домаћа 35 ха, раж 1 ха, јечам 5 ха, хибридни кукуруз 245 ха, домаћи кукуруз 93 ха, конопља 18 ха, индустријска паприка 30 ха, бела паприка 50 ха, кромпир 36 ха, дуван 15 ха, детелина 43 ха и остало 19 ха. На ратарским површинама доминирају, готово у истом односу, култура пшенице и кукуруза а знатне су површине и под паприком. Већи значај има и детелина, кромпир, затим конопља и дуван.

Од укупне површине свог поседа, сеоска газдинства искоришћавају око 85% за сопствене потребе, а 15% за тржишну производњу. За подмиривање домаћих потреба под пшеницом и другим стрмним житом је око 30%, кукурузом око 30%, кромпиром и осталим повртарским биљем 2%, виновом лозом 8%, детелином 5% и шумом око 10% поседовне површине. За тржишну производњу паприка се гаји на 10%, дуван 2%, кромпир и конопља по 1,5% поседовне површине.

Непосредна близина Лесковаца, најразвијенијег градског и индустријског насеља у Јужном Поморављу, пружала је могућност знатном броју сиромашних домаћинстава са мало земље да се укључе у градску привреду. Из Винарца ради у Лесковац више од 150 радника. У вези са тим јавило се и одсељавање радничких породица у Лесковац и Ниш где се одселило више породица.

ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКЕ ЦЕЛИНЕ

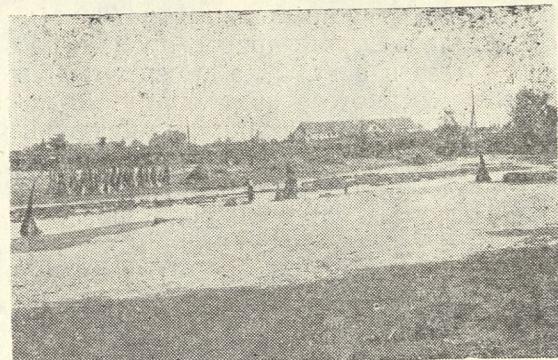
Равничарски производни рејон.

У равни Лесковачке котлине, на атару Винарца, издан је дубока од 2 до 8 метара. У потесу Пржине бунари, на којима су долапи, дубоки су 5 метара. У тим бунарима нема довољно воде током лета, јер је издан „јака“ на дубини већој од 5 метара. Због тога се бунари продубљују да би у лето, када је ниво издани низак, имали довољно воде за наводњавање. Равничарски део атара ретко је подложен већим поплавама. Оне се јављају једино у време изузетно високих коинденција вода. Јабланица је у једном таквом високом поводњу, 1963. г., поплавила поред знатног дела атара и део насеља. Том приликом је теже оштећено и порушено око 50 циганских кућа. По процени комисије,

која је извршила увиђај, уништено је око 90% поплављених привредних по-вршина. Винарачки атар изложен је утицају ветрова разних правца и јачине. Становништво зна за ове ветрове: „југо“ (развигор), југ, запад, север „сечко“ (ветар који дува у мартау) и „горњак“ (источни ветар). Пољопривреди повремено наносе веће штете једино хладан и сув северни топао и сув јужни ветар. С пролећа и јесени, када дува северни ветар, паприка каткад страда од слане, а током лета од града. Уопште угев, временене прилике су доста повољан чинилац пољопривредне производње. У том погледу нема изразитијих разлика између равничарског и производног рејона у побрђу.

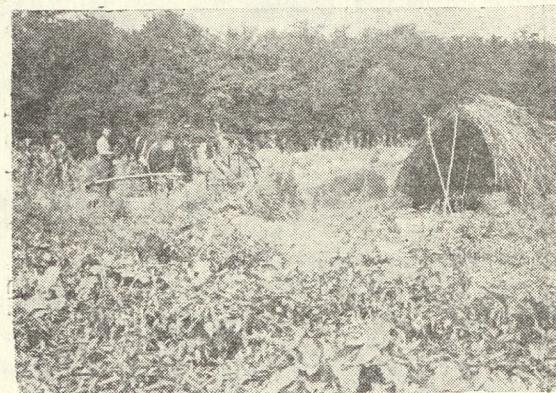
Обрадиво земљиште у равничарском рејону чини алувијум и смоница. Алувијално земљиште се састоји од пескуше дебљине 1,5 до 2 м (потеси Трска, Бачевине, Доњи брод, Дивљачко, Тржине, Куке и Бела Топола). Ово порозно земљиште је добре плодности ако се редовно ћубри и наводњава. Смоница је представљена крушчатом земљом дебљине 1—2 м (потеси Бонура, Трошевине и Параспур) и пепељушом (Селиште и Гложане). Крушчато земљиште је теже за обрађивање, али је осредње плодности и без редовног ћубрења на сушнијем тлу. Са сталним ћубрењем, пепељуша је земљиште добре родности. Винарачка равничарска земљишта су класирана у три прве класе. У првој су потеси: Куке, Трска, Параспур, Доњи брод, Дивљачко и Бачевине, другој Бела Топола, Банура, Трошевине и Селиште, а у трећој Гложане. На земљишту прве класе су оранице под пшеницом, кукурузом, баштама, детелинама, конопљом и кромпиром. На земљишту друге и треће класе су оранице са пшеницом, кукурузом, баштама, детелинама, изузев потеса Селишта, где се гаји и дуван, и Гложана где нема детелине.

У овом рејону конопља је стара култура. Њу од производња откупљују Цигани који израђују кудељу („повесма“). Винарачки Цигани продају кудељу на лесковачкој пијаци суботом када је пазарни дан. Кудељу за прераду откупљује предузеће „Зеле Вељковић“ и ужари из Лесковца и околних села.

ТОПЉЕЊЕ КОНОПЉЕ НА РЕЦИ ЈАБЛАНИЦИ У ВИНАРЦУ. КОНОПЉУ ТОПЕ ВИНАРАЧКИ ЦИГАНИ КОЈИ ЈЕ ПРЕРАЂУЈУ И ПРОДАЈУ

У винарачком пољу су и простране баште под паприком. Баште под паприком захватају знатно ћубрење, те се подижу на земљиштима којима је потребно увећати продуктивност. То су миграјуће пољопривредне површине, које се засејавају у двопољном или тропољном плодороду. Нека домаћинства имају једновремено две па и три баште. У баштама се засађује расад из „топлих леја“ („јастуци“), површине до 50 м². Осредње домаћинство под баштом са паприком има обично 2—3 дулума. Баште се наводњавају („навађују“) од априла до октобра, долапима са коњском и говеђом вучом или ређе са бивољом. У најновије време десетак домаћинстава је увело моторне пумпе за наводњавање.

БАШТА („БАЧА“) ОД ЈЕДНОГ ДУЛУМА (16 АРИ) СА ДОЛАПОМ И КОЛИВОМ МИЛАНА МИХАЛОВИЋА У ПОТЕСУ ПРЖИНЕ У ВИНАРАЧКОМ ПОЉУ. У ОВОМ ПОТЕСУ, У МЕЂУРАТНО ДОБА, БИЛЕ СУ ЈЕДИНО Оранице под житом.

Берба паприка почиње од краја јуна и траје све до средине месеца октобра. Винарачки баштовани гаје три врсте паприка: „цинке“, „туршијаре“ и „љутаче“. Цинка је мала зелена паприка која прва сазри. Она се продаје док

не „стигне“ туршијара, крупна и дебела паприка. Туршијара се продаје као свежа јула и август, а у септембру и октобру се продаје за туршију. Љутача, врло месната паприка, је искључиво индустријска. Она се мење за алеву паприку. Остале врсте паприка винарачки баштовани не производе због конкуренције на тржишту баштovanа из Македоније, Алексинца, Трстеника и Обреновца.

На најближем тржишту у Лесковцу, паприку углавном продају ситни производи. Од осталих ближих градских тржишта највећи потрошач винарачке паприке је Ниш. За Ниш паприка се транспортује у запрежним колима и железницом. У Власотинце, Прокупље, Пуковац и Лебане односи се само запрежним колима. Железницом паприка се шаље на удаљена тржишта: Врање, Владичин Хан, Предејане, Куршумлија, Подујево, Приштина, Косовска Митровица, Урошевац, Бела Паланка, Пирот, Димитровград, Сврљиг, Књажевац, Зајечар, Бор, Крушевац, Краљево, Титово Ужице, Параћин, Курија, Светозарево, Крагујевац, Сmederevska Паланка, Младеновац, Пожаревац, Сmederevo, Beograd, Борово, Суботица, Славонски Брод и Загреб. Међутим, једино су Ниш и Beograd стална тржишта за винарачку паприку. Остале градске тржиште се мењају према висини тржишне цене.

Продају паприке на тржишту организују сами производи. Из сваке куће одлази по један мушкарац у место где ће се, због добре цене на тржишту, продати паприка. У Beogradу продавци се баве на тржишту од јуна до септембра, а у осталим местима од 10 до 20 дана враћајући се повремено у село ради обављања најнужнијих пољских радова. Нека домаћинства имају своја устаљена тржишта. У томе је извршена извесна расподела те у та места обично не долазе други производи. На тржиштима се склапају и уговори о извозу веће количине паприка за поједина предузећа која својим камионима долазе у Винарце откупљујући паприку од више производи. Сем паприке овдашњи баштовани за тржиште производе јесењи купус и прази лук. Купус и прази лук колима се износе на тржишта Лесковца, Власотинца, Ниша и Лебана. Винарце је највећи производи паприка у Лесковачком Поморављу. Остале села позната такође по производњи паприка су Турековце и Доње Трњане, затим Залужње, Прибој, Чифлук Мира

и Доње Стопање, а последњих година и Богојевце и Навалин.

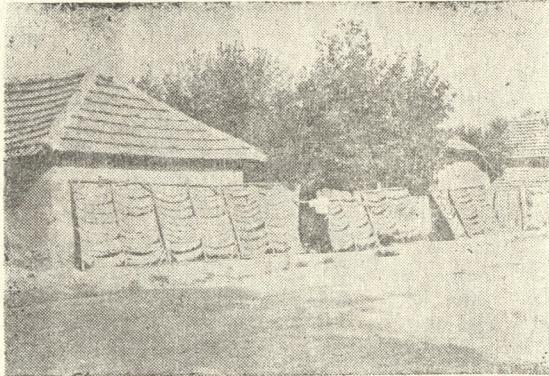
Винарце преко своје железничке станице извезе годишње 1,350.000 кгр. паприке (27,000.000 комада), од че га у јеку сезоне око 50%. Запрежним колима се на тржиште транспортује око 400.000 кгр паприке (8,000.000 комада), те укупна просечна годишња производња износи 1,750.000 кгр паприка (35,000.000 комада). Узимајући просечну продајну цену од 1 крг по 60 динара (3 динара по комаду), годишња вредност извезених паприка за тржиште је 105.000.000 динара. Производи паприка просечно остварују с једног дулума 350.000 динара, од чега на трошкове производње отпада 60% остварене новчане добити. Како производи обично засејавају за продају 2 дулума то они од те производње просечно годишње остваре 525.000 динара, од чега је добит 280.000 динара. За транспорт паприке на тржишта знатну новчану добит има и винарачка железничка станица. У 1964. г. та добит износи око 3.000.000 динара.

Међутим, целокупна робна производња винарачке паприке за тржиште значајно је већа. Индустриску паприку за тржиште Винарце производи просечно у вредности око 20,000.000 динара. Према томе целокупна робна производња паприке за тржиште износи 125.000.000 динара. Производња ове паприке је мање рентабилна, јер производи са једног дулума оствари око 100.000 динара, али су трошкови производње знатно мањи, око 40% тржишне вредности. То значи да по једном дулуму, колико се обично засејује, од индустриске паприке добије се око 60.000 динара. Узимајући у обзир целокупну производњу паприке, осредње домаћинство од те економске специјализације добије просечно око 800.000 динара, од чега је чиста добит 340.000 динара. Ова новчана вредност показује високи рентабилитет винарачког паприкарства.

Производни рејон побрђа, — У винарачком побрђу издан, нагнута ка току Јабланице, на неким местима је оголићена те се јављају извори; Чупарево кладенче, Љубисово кладенче, Шопско кладенче, Зебино кладенче и Кендерско кладенче. Водом са ових извора становништво се служи за пиће, напајање стоке и прскање винограда.

У рејону побрђе продуктивно земљиште чини ридске црнице, подзол и црвеница на језерским седиментима.

Ридске црнице су распрострањене поглавито у потесу Дубока падина, подзол у потесу Голи рид, а **црвеница** у осталом делу побрђа. У овом рејону земљиште је класирано од треће до шесте класе. У трећој је потес Прогон, четвртој Дубока падина, Рушкина падина, Љубисово кладенче, Пашић Забел и Кендерска падина, петој непродуктивној земљишту ("нерезетине") у свим потесима виногорја, а у шестој земљиште у потесу Лисичји поток и Јеленин кладенац. Потес Прогон је искључиво под културом дувана, Лисичји поток под шумом, Пашић Забел под шумом и виноградима, Јеленин кладенац под шумом, кукурузом, пшеницом и виновом лозом, "нерезетине" под купином и трњацима, и сви остали потеси, изузев Љубисовог кладенчета где су оранице под пшеницом и кукурузом и ливаде, — под виновом лозом.

СУШЕЊЕ ДУВАНА ПРЕД КУЋОМ ЉУБОМИРА СТОЈАНОВИЋА У ВИНАРЦУ. ДУВАН ЈЕ ДАНАС ДРУГА ПРОИЗВОДНА СПЕЦИЈАЛИЗАЦИЈА.

Дуван се као индустријска рентабилна култура засађује на парцелама од једног дулума. Највећи број домаћинстава засађује просечно по 30.000 струка дувана. Данас око 30% домаћинстава саде дуван. Нека од тих домаћинстава гаје и паприку. Дуван је рентабилнија култура од паприке јер се са једног дулума просечно добија 300 кгр квалитетног дувана, што по откупној ценама од 1.000 динара доноси приход од 300.000 динара уз знатно мање производне трошкове него код узгоја паприке. Због тога дуван се у Винарцу последњих година све више уводи. Он ће бити друга економска производна специјализација.

У винарачком побрђу виногорје чине виногради индивидуалних производача и велики плантажни засади. Приватни виногради су на мањим пар-

целама од неколико ари до 0,5 ха. Виногорје индивидуалних производача нема већи привредни значај и служи поглавито локалним потребама. У узорном виногорју друштвеног газдинства „Плантажа“ шпалирни засади су на пар целама. У тим парцелама засађене су квалитетне сорте: афус-али и кардинале. У 1963. г. предузеће „Плантажа“ отпочело је са производњом за тржиште у већим количинама. Те године обављена је прва већа берба и грожђе изнето на нишку и лесковачку пијацу где је продавано по 120 динара 1 кгр. По плану, у 1964. г., биће извезено 1.000 вагона грожђа и воћа. У воћњацима највећи су засади под вишњама. На плантажним засадима упослено је радништво из Винарца и околних села и око 100 радника из села Поповца и Грցурвца код Лебана. Међу њима има и ученика основне школе.

Ради прераде грожђа са плантажних винограда биће изграђена два подрума већег капацитета у Винарцу, а за прераду воћа планира се и изградња фабрике.

ТИП КУЋЕ И НАСЕЉА

У Винарцу је заступљено више типова кућа. Главни су: моравска „чатмара“, „кованица“, „туглара“ и „циглара“. Најстарија кућа је моравска чатмара која данас нестаје. Ових кућа које су се градиле углавном до првог светског рата, као зграда у којима се станује, има неколико. Знатан је број кованица које су грађане, као и тугларе у међуратно доба, а затим и циглара, које се граде од 1938. године. Циглара, зграда савременог типа, заступљена је у приближно истом броју као и туглара, — кућа од „тугли“ (цигла од блата и сламе). Кованице и тугларе имају подруме, а цигларе, градског типа и обично на спрат, у приземљу, поред соба, кухиње и шпајза, бетонирано одељење као подрум. Зграде за становање, на улазном делу, су са покривеним надстрешницама које се зову „плоче“.

Куће у Винарцу, као што показује њихова типологија, грађене су од материјала који је пружила или данас даје природна средина: дрво ранијих шума, неогени језерски седименти, кристаласти шкриљци и алувијални шљунковити и песковити наноси. И у овом насељу куће су се продирањем културе и транспоновањем градских утицаја, са увећаном популацијом, развијале у хоризонтали да би, у најновије време, почеле да се граде и у вертикални.

Привредне зграде су од „тугли“, као и зидови сеоских дворишта. Нека домаћинства имају од печених цигала велике комбиноване привредне зграде у којима је сконцентрисано неколико стаја и остава. Под једним кровом одвојене привредне зграде су: „салач“ (за кукуруз) и „амбар“ (за пшеницу), „племња“ (за плеву, сламу и сено) и „штала“ (за крупну стоку), „кочина“ за свиње и „трла“ (за овце). Остало су сувоте под настрешницама племње и штале: „ајети“, за оставу кола и алата, и „шупе“, које служе у сличне сврхе.

Винарце је низинско насеље збијеног типа гомиластог варијетета. Планиметријску слику чини мрежа путева који се укрштају у троугластом „раскрсју“. Одатле ка С-у води пут за села Залужње и Прибој. Од тог пута, на СЗ-у, одваја се пут за село Подримце. На ЈЗ-у је доњестопањски пут, а на ЈИ-у, прелазећи „брод код Ћуприје“ на Јабланице, пут за Лесковац. Од залужњачког, одваја се пут за винарачку железничку станицу прелазећи преко „доњег брода“. За станицу води и пут који од лесковачког пута, у селу, скреће прелазећи преко „Танчиног брода“. На путевима у насељу куће су збијене у породичним крајевима названим именами родова (Крмарци, Цецини, Стојковци, Чупарци, Бучини, Милкићовци и други). Услед јаке збијености, само неке куће имају пространија дворишта („обори“) са „гумним“ и мање воћњаке и баште. И код таквих кућа, унутрашњим урастањем, испуњавају се празни међупростори грађењем нових кућа те пространија дворишта нестају. Нека домаћинства имају поред „старих“ чатмаре или кованица и „нове“ лепе цигларе. Најзбијенији део насеља је око раскршћа, где се куће налепљују једна на другу. Ту су и задружне продавнице и неке радње.

СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПРЕОБРАЖАЈ И ИЗМЕНА НАЧИНА ЖИВОТА

Социјалистички преображај дубоко је захватио село Винарце. Он се огледа у уређењу и изградњи насеља, савременој привредној производњи и специјализацији и увођењу нових саобраћајних средстава, као и, с тим у вези, изменом начину живота и културном преображају становништва.

Прву групу појава чине: електрификација насеља, изградња месне канцеларије и школе, уређење главне улице, постављање пумпи за опште потребе

бе села, изградња зидова дуж улица на кућним двориштима и подизање кућа градског изгледа. Винарце је, 1947 — 1949. г., електрифицирано, из месног доприноса, везивањем за лесковачку централу. По електрификацији, ради снабдевања незагађеном добром подземном водом у насељу је 1959. г. побијено 15 пумпи, а за лакше кретање у насељу и његов бољи изглед уређена је 1963. г. главна улица од моста на Јабланице до основне школе, изграђене исте године, дужином читавог насеља, и то постављањем „туцаника“ на земљаној подлози.

Другу групу појава чине, у односу на преобразај привреде и савремену производњу, подизање, на ранијим утринама, плантажних винограда и воћњака, примена савремених агротехничких мера, увођење квалитетног семена и бољих пасмина свиња и економска специјализација у повртарству. Ове нове мере на интензивирању пољопривреде, уврстиле су Винарце у економски напредна села. Знатно је побољшан и саобраћај проширењем и насипавањем сеоских путева и увођењем нових саобраћајних средстава. Године 1945. поправљен је „пржински“, а 1957. г. и „дивљачки“ пут. Године 1953. на каменим стубовима и гвозденим носачима, постављен је мост на Јабланице, на путу за Лесковац, а три године потом (1956) изграђен друм од „туцаника“ на каменој подлози за Лесковац. Са поправљањем путева увођена су и савременија саобраћајна средства: запрежна кола са гуменим точковима, бицикли и мотоцикли.

Трећу групу појава чине: отварање библиотеке са читаоницом (1946. г.) и организовање драмске секције исте године. Тиме се културно-просветна улога Винарца, чију основну школу похађају ученици из пет околних села (Чифлук Мира, Доње Стопање, Залужње, Прибој и Подримце), знатно проширила. Најзад, и сам начин живота становништва умногоме се изменио примивши савремена културна обележја. Данас су у домаћинствима овог насеља у употреби електрични апарати и савремени уређаји (решој, пегле, штедњаци, фрижидери). Док у старој Југославији у Винарцу није било ни батеријских радио апраката, данас, скоро сва домаћинства, укључујући и Цигане, имају своје радио апарате, а нека уводе и телевизијске пријемнике. Примитиван намештај и сеоска ношња већ су ствар прошлости. Модеран комплетни намештај види се у многим домаћинствима, а гра-

дска ношња је ротово свакодневни начин одевања. Женска „сељачка ношња“ све више има обележја локалног фолклора и облачи се само о празницима.

Овако велика измена начина живота последица је увећаног животног стандарда, јер је у социјалистичкој Југославији и живот радних људи на селу постао садржајнији и разноврснији. Све пак то, видно се одражава и на културнији однос у међусобном општењу људи, што постаје свакидашња навика и доказ о изградњи социјалистичког човека.

ЛИТЕРАТУРА

1) Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљ. Србији 31. де-

цембра 1910. године, Београд 1911, с. 21; „Речник места“ 1925, Београд 1925, с. 202; *Становништво и домаћинство у НР Србији*. Упоредни преглед резултата пописа 1948, 1953. и 1961. године према политичко-територијалној подели од 1. I 1960. год., Завод за статистику НРС, »Билтен« 31, Београд, 1962, с. 38.

2) Речник места 1925, с. 202.

3) Ст. Новаковић — *Село*, СКЗ, коло XLIV, књ. 301, Београд 1943, с. 14; Уп. М. Костић — *Коритница* (Антропогеографска испитивања), Српски Етнографски зборник књ. LXVII, САН, Београд 1954, с. 210.

4) Ст. Новаковић — *Параспор* (Прилог к познавању старих аграрних обичаја Балканског полуострва), Годишњица Николе Чупића, књ. XXVI, Београд 1907, с. 191, 195.

Архиљевица

Архиљевица се помиње у повељи цара Стефана Душана од 10. августа 1355. г., којом потврђује дарована добра севастократора Дејана његовој задужбини цркви Свете Богородице Ваведења у Архиљевици, као и у повељи царице Евдокије и сина јој Костадина из 1381. г., којом ову цркву са дарованим јој добрима поклањају манастиру Хиландару.

Јов. Хаци Васиљевић Архиљевицу везује за село Аљинце код Куманова, а цркву Свете Богородице за такозвани манастир „Карпино“ или „Карпински“ код села Ораха и опет у околини Куманова¹ Миодраг Пурковић прво каже да је Архиљевица у Жеглигову више Прешева, а затим по Јов. Хаци Васиљевићу додаје: „данас село Аљинце код Куманова“.² Др Влад. Р. Петковић каже: место у близини Прешева и манастира Матејића.³ Иван Снегаров идентификује Архиљевицу са манастиром Свете Богородице „Карпино“ код села Ораха, као и већина напред поменутих писаца.⁴ Др Воја Радовановић усваја мишљење Јов. Хаци Васиљевића и Ивана Снегарова.⁵

Свима до сада поменутим писцима није пало у очи да манастир „Карпински“ није у селу Аљинцу, које Јов. Хаци Васиљевић само због сличности имена сматра за стару Архиљевицу, већ да се налази код села Ораха, удаљеног неколико километара од села Аљинца. Исто тако др Петковић превиђа да се манастир свете Богородице код села Матејче налази око 20 км. удаљен од Прешева, па да Архиљевица не би могла бити једновремено у близини Прешева и манастира Матејића.

Прву измену у ово питање уноси др. Рад. Грујић, који исправљајући Снегарова каже да је Архиљевица била више Прешева где се и данас налази њено велико „Монастириште“.⁶ Др Јован Трифуноски, који је испитивао околину Прешева у свему усваја мишљење др

Радосава Грујића.⁷ Др Миодраг Рајићић је најближи истини, па усвајајући, као и др Јован Трифуноски, тврђење др Рад. Грујића каже: „данас је, међутим, утврђено да стару Архиљевицу треба тражити у околини садашњег Прешева“.⁸

За неких педесет и више година ово питање остало је отворено. Ван онога што је речено да се Архиљевица налази код Прешева, или више Прешева, што се уосталом јасно види из напред поменутог текста повеље царице Евдокије и сина јој Костадина, све остало што су рекли и написали досадањи писци било је произволно и нетачно. Из над или више Прешева раније су се налазиле рушевине некадашњег храма, данас обновљене цркве светог Димитрија, коју сам ја први почeo да откопавам 1914. год. Она се налази у простору варошице Прешева. Нешто даље од ове цркве, у клисури, не налази се данас никакво насеље. У овом клисурасном простору не постоје ни услови за ма какве културе. Садања црква Светог Димитрија за коју би се према њеном наглашеном положају могло рећи да је била можда средњовековна црква Свете Богородице, нити је била, нити је могла то бити. Исто тако и „манастириште“, које везује др Рад. Грујић за ову цркву, није било више Прешева, већ пре изнад села Ораовице, као што ће се из даљег излагања видети.

II

Одлазећи на теренско испитивање септембра 1958. г. и око Прешева, које представља средиште необично богатог краја са многим интересантним античким и средњевековним остацима, ставио сам себи у задатак да једном пронађем и средњевековно село Архиљевицу и у њему цркву Свете Богородице, коју је севастократор Дејан подигао, богато

обдарио и тако основао и властелинство цркве Свете Богородице у Архиљевици.⁹

Пре него што сам предузео трагање и потребно испитивање, за мене је једна околност морала бити јасна. Чим је севастократор Дејан изабрао село Архиљевицу да у њој, на својој баштини, подигне себи задужбину посвећену Светој Богородици, сама Архиљевица, у односу на друга села у његовој државини, морала је имати извесна преимуштва. Морало је то бити знатно веће село са упадљивијим положајем и са свима осталим условима за напреднији пољопривредни и културни развитак оног добра.

У Прешеву рекли су ми да се у селу Чукарки на $3-3\frac{1}{2}$ km од Прешева на старим темељима некад порушене цркве подиже нова црква. Отишао сам тамо и затекао мајсторе који одистински подижу нову цркву нешто смањеног облика него што је била стара црква, чији су се темељи јасно истицали. Упитао сам мајсторе и неке затечене сељанке коме је свецу била посвећена стара црква? — Светом Ђорђу гласио је одговор. На питање: како се зове брдска коса на којој је била стара црква и да ли се село одувек звало Чукарка?, одговорили су ми да се коса зове Крчмарница, а за село не знају друго име, већ данашње, које оно има. За друге две оближње косе благим и широким долинама одвојене од Крчмарице рекоше ми да се зову Логориште и Чесма. Само село Чукарка мање је село, нема изворске и текуће воде.⁹ Никаква одређенија индикација за Архиљевицу и поред тога што се налази према селу Норчи, које је било радовано цркви Свете Богородице у Архиљевици. Вратио сам се у Прешево. При распитивању да ли постоји више Прешева место по имену „Монастириште“ или „Манастириште“ добио сам обавештење да такво место и данас постоји, али да се оно налази код села Ораовица. Пошао сам у село Ораовицу, која се налази на $2\frac{1}{2}-3$ km с. од Прешева. Село Ораовица, коју др Јован Трифуноски претежно и нетачно назива „Ораховац“¹⁰ спада међу већа и знатнија села у ранијем прешевском срезу. Кроз село протиче река, која се, по имену села, зове Ораовичка река. Према упутству кренули смо уз реку и на $2\frac{1}{2}$ km од села, на једној брдској купли, у клисури, наишли на зидине, у земљу укопане, неке старе цркве, или манастира. Брдо на коме се ове развалине налазе, као и само место, где су оне, зове се „Монастириште“. Данас се не

зна коме је свецу био посвећен овај храм.¹¹ До сада нису никаква откопавања и ближа истраживања вршена на овом месту. Удаљеност од села и одсуство трагова од неког ближег мањег или већег насеља, као и сам планински и клисураст терен нису могли бити путоказ да је то могла бити стара црква свете Богородице Архиљевичке.¹² Вратили смо се назад у село Ораовицу. У самом селу, на левој страни Ораовичке реке, на страни брдске купе види се мања, лепа црква са новом звонаром поред ње. Рекоше нам да је то нова црква подигнута на старијим темељима неке старе порушене цркве и да је посвећена светом Ђорђу. Попели смо се уз брдо. Обишао сам прво простор око цркве и бацио поглед на плодно и пространо поље у долини Прешевске Моравице. Преко зелених и бујних ливада, родних њива и воћњака у даљини према си оцртавали су се обриси планина Рујна и Козјака, а позади, према западу, пружао се озеленели и шумовити Карадаг. Ништа лепше и привлачније за око. Око цркве, у једном доста широком простору, нешто старије гробље. Ушли смо најзад у цркву. На првом кораку био сам пријатно изненађен. Нова црква задржала је у потпуности облик раније цркве. Од старе цркве подигнуте на којој нагнутом терену сачували су се, не само темељи, већ делимично и стари зидови овде, онде и до висине од два метра, па и више. Да би се, свакако, уштедело у материјалу и трошковима, при подизању нове цркве, зидање је настављено и на старијим, очуваним зидовима изнад темеља. На овако очуваним деловима старих зидова остale су и старе, али не и првобитне, фреске. Одмах иза улазних врата на западу у храму са леве стране лепо се види фреска светог Козме. На десној страни такође је сачувана нешто потавнела фреска светеца, чији натпис, као и саму фреску треба освежити, па иза тога утврдити кога свеца она представља. На зиду у средини цркве била је окачена, сва поцрнела, скоро угљенисана, икона свете Богородице са Христом. Рекоше ми да је нађена приликом раскопавања рушевина. Уласком у олтар на десна врата на старом зиду према вратима пада у очи фреска личности, која седи на престолу, чија је половина главе потавнела, као и сам натпис, а чело главе на десној страни стоји слика храма. Фреску и натпис треба освежити и можда ће се у њој открити лик самог ктитора храма, севастократора Дејана у млађим годинама. Не изненађије што седи на

престолу, јер севастократор Дејан, касније деспот,¹³ ожењен царевом сестром Теодором, био је један од најновијих и најмоћнијих властелина у царевини. Севастократора Дејана цар Душан назива: „братъ царства ми.“ Његова¹⁴ удовица, у калуђерству названа, Евдокија помиње се у повељама као царица.¹⁵ Ктитор обично држи план своје задужбине на рукама, док се она овде појављује чело главе.¹⁶ Исто тако највећи број наших владара и властелина на фрескама појављује се са брадом и претежно у стојећем ставу, док личност на овој фресци седи на престолу и нема браде.¹⁷ Ако се освежавањем фреске и натписа буде утврдило да она представља севастократора Дејана, онда у простору испред фреске, дубљим копањем, можда ће се наћи и на његов гроб. На крајњем истоку, код жртвеника у олтару, види се велика избледела и поцрнела фреска. Не распознаје се коме је свецу припадала, али по периферијским, нешто очуванијим, деловима рекло би се да је то фреска Исуса Христа. На десној пак страни олтара према вратима, високо горе, налази се фреска свете Богородице, којој је, свакако, храм био посвећен.

За мене је било јасно да је стара црква била црква Свете Богородице, задужбина севастократора Дејана, а село Ораовица, које Шиптари данас зову Аравица, стара Архиљевица.¹⁸

Село Ораовица данас има 400 домаћина, од којих су 365 арбанашки, а само 35 српски.¹⁹ Поред Ораовачке реке, која кроз село протиче као лева притока реке Моравице, у селу постоје и два извора, од којих је један терма и зове се Илиџе, а другоме је име Рамазански извор.²⁰ У једноме од њих није могла бити измерена количина надошле воде из разлога, што се, код више покушаја мерења, ниво и количина воде у извору нису мењали.²¹ У селу постоје и две чесме, безмalo у свакој кући и бунар, затим воденица, бујни воћњаци и баште, а око села сочне ливаде, родне њиве, у залеђу пак, на Карадагу, и густе шуме. Село је имало некад трг, а доскора се у њему одржавао пијачни дан.²² Положај и набројане предности чинили су да је стара Архиљевица, по свему судећи, била једно од ретко угледних села овога краја и севастократор Дејан, моћни велможа у царству Стефана Душана, није могао изабрати боље и подесније место у коме ће, на својој баштини, подићи себи задужбину: цркву Свете Богородице — Веведења. Постанак имена Ораовица место Архиљевица

дало би се некако, према арбанашком изговору, и језички објаснити, али ја мислим да је старо име замењено новим због великог броја орахових дрвета, којих и данас има, по воћњацима, баштама, двориштима и дуж Ораховичке реке. Остало је да се утврди како је и зашто црква посвећена светој Богородици, касније, подизањем нове цркве, посвећена светом Ђорђу. Зна се да се ово, обично и најчешће, дешава са нестанком или одласком старијаца и доласком новог насељеничког таласа, али ко су били нови насељеници и када су они и са које стране дошли? Требало је на ово питање, по могућству, одговорити, и тако, и најближнију истину утврдити. Изгледа да су ми случај и срећа били, донекле наклоњени да и ово питање, некако, расветлим. После тродневног боравка у Прешеву и околини и после обиласка Бујановца дошао сам у Врање. Другог дана, по доласку, седео сам са тројицом, од којих су двојица били моји стари знанци и пријатељи, а трећа личност била ми је дотле непозната, иначе неки Риста Трајковић, како беше рекао да се зове.²³ Интересовали су се за моја истраживања и причу о старој Архиљевици. Када сам завршио, онда ће дотле непознати Риста рећи: ја ћу вам објаснити зашто је црква свете Богородице у Ораовици прекрштена у свети Ђорђе. Моји стари били су Цинци и за време неког мого старог претка, по очуваном предању, услед турског зулума, напустили су родни крај око Крушева и доселили се у велико и напредно село Ораовицу. Онда је српског света у Ораовици било знатно више. Арбанашких домова било је свега неколико. У то време у старој цркви на брду, изнад села, са нешт оправака могла се служба служити. Моји стари, који су оправке на свој трошак извршили, оправљену цркву, уз притисак осталих сељака, посвете, по своме ранијем патрону, светом Ђорђу. Свети Ђорђе је био, касније, прихваћен и за сеоску славу.²⁴ За овим испричао ми је и опет по очуваном предању зашто су његови стари напустили Ораовицу и преселили се прво у село Кршевицу, потом у село Ратаје итд. У то време у породици мојих старих, рекао је, била је једна необично лепа девојка. За „Лепу Мару“ знало се и говорило надалеко. Једног дана код мојих старих дође један Арбанас, послаја са поруком од неких угледнијих арбанашких првака, да им моји стари предаду „Лепу Мару“ да је воде, да не би морали силом да је отимају и одводе, па да се тако из-

бегну непријатности, а можда и проливање крви. После договора моји стари одговоре доносиоцу поруке да ће девојку дати милом, па нека просиоци дођу да је поведу. Урученог дана дођу њих седморица наоружаних дугим пушкама. Моји стари их лепо дочекају и почну да их госте. Оних седам пушака прислоне и оставе у један угао собе. Дође тренутак да изађе пред њих и женска чељад да настави са служењем. Најпосле изведу и „Лепу Мару“. Мара покривене главе копреном, са склопљеним рукама под појас, почела је да се клања пред свом седморицом. У тренутку када су они, раширених очију, у њу гледали и, онако усхићени, дивили се њеној младости и лепоти Мара хитро саспе им у очи љуту паприку којом је била напунила склопљене руке. Пре него што су они, од изненађења и болова дошли себи, моји стари дрограбе њихове пушке и спремљене секире и сву седморицу побију. Исте ноћи са свим што се могло утоварити у кола, на коње и магарце, са благом испред себе, моји стари су напустили село Ораовицу и избегли у чисто српски крај у село Кршевицу. Временом откриви пребацују се у село Ратаје, док он данас, као њихов потомак, живи у Врању.

БЕЛЕШКЕ

¹ Fr. Miklosich, Mon. Serbica, Wien, 1858, 143; Ст. Новаковић, Зак. Сломеници, Београд 1912, 738, 739; др. Миодраг Пурковић, Гласник Скоп. Научног Друштва, књ. XIX, 1938, 244. По Миклошичу ова повеља потиче из 1349. г., док је Новаковић узео 1354. г. наглашавајући да су код Миклошича и његина и индикат погрешни због преписивања. Узео је 1354. г. као тачну и ради тога, што је њу као такву означио и Иларион Руварац, али је и у овом случају, по њему, остало да се коначно расправи питање о датуму и индикату, док се вредност и исправност саме повеље не може доводити у сумњу. Као што је др. Миодраг Пурковић је усвојио по итнерару Краљевства и Царства годину 1355.

² Fr. Miklosich, н. д. 190, 191; Ст. Новаковић, н. д. 445, 447. И код ове повеље Новаковић је, према исправци Илариона Рувараца (о Кнезу Лазару, 104), место 1379 г., наведене код Миклошича, усвојио 1381. год.

³ др. Јов. Хаџи Васиљевић, Јужна Стара Србија, I, Београд, 1909, 266—268.

⁴ др. Миодраг Пурковић, н. д. књ. IV, 58.

⁵ др. Влад. Р. Петковић, Енциклопедија Ст. Станојевића, књ. I, Београд, 83.

⁶ Иван Снегаров, Историја на Охридската Архиепископија, Софија, 1924.

⁷ др. Воја Радовановић, Енц. Станоја Станојевића, књ. II, Београд, 260.

⁸ др. Радосав Грујић, Гласник Скоп. Научног Друштва, књ. II, Скопље, 470.

⁹ др. Јов. Трифуноски, Кумановско — Прешевска Црна Гора, Београд, 1951, 62¹⁶.

¹⁰ др. М. Рајичић: Основно језгро државе Дејановића, Ист. Час. САН., књ. IV, Београд, 1952 — 1953, 231 и 231¹⁸.

¹¹ др. Миодраг Рајичић, Севестократор Дејан, Београд, 1953, 17—28. У посебном отиску из Истор. Гласника САН., св. 3—4, Београд, 1953, др. Рајичић је о севестократору Дејану, његовој жени Теодори, сестри цара Душана, као и о њиховој деци Костадину и Драгашу, документовано и критички изнео сав до сада познати изворни материјал, као и литературу.

¹² на Село Чукарка је мање село са већим бројем српских дома, док је арбанашких знатно мање. Сељаци се из овог села баве и печењем креча, јер непосредна околина обилује купама ситнозрнastог белог кречњака. Стара црква св. Ђорђа била је десета пространа, према димензијама очуваних темеља, па би било вредно да се за њу заинтересују археолози и изврше свестрана испитивања.

¹³ др. Јов. Ф. Трифуноски, н. д., 165, 234.

¹⁴ др. Јов. Трифуноски, н. д., 165 наводи да је манастир био посвећен светом Петру.

¹⁵ др. Јов. Трифуноски, н. д., 165. наводи да је првобитн „Орахвац“, како он село погрешно назива, лежао нешто северније од данашњег села на месту данас званом „киша“ (црква). Трагове о овоме ја нисам могао открити. Сумњиво је да је тако било и са гледишта положаја данашњег села Ораовице, као и цркве, данас светог Ђорђа, некадашње, свакако, свете Богородице у њему.

¹⁶ др. Миодраг Рајичић, н. д., 1928—22. Севестократор Дејан још за живота цара Душана, или инај његове смрти за време цара Уроша, по свему судећи, добио је титулу деспота, која је била врло блиска владарској титули.

¹⁷ Fr. Miklosich, н. д., 190; Ст. Новаковић, н. д., 446; др. Миодраг Рајичић, н. д., 22: по Михајлу Лескарису наводи да су се редовно и жене деспота називале „василисама“, што ће рећи царицама.

¹⁸ др. Влад. Петковић, Преглед Црквених Сломеника Кроз Повесницу Српског народа, Београд, 1950, 1128. Деспот Стефан, као ктитор манастира Руденице, не држи план храма на руцима, како је уобичајено, већ је он између њега и деспотице.

¹⁹ др. Влад. Петковић, н. д., 975. У цркви Светог Клиmentа у Охриду лик властелина Остоје Рајаковића, рођака Краљевића Марка, је такођер без браде; др. Миодраг Рајичић, н. д., 20—21 по Јордану Иванову, Старински цркви, 52—67 и Балгарски старини из Македонија, Софија, 1908, 153—154. наводи да у селу Белэву на средокрају између Ђустендила и Радомира у Бугарској, постоји фреска Деспота Дејана и његове супруге у природној величини. Он је овде, као и у Селу Ораовици, гологлав, али са пропадом брадом, док његова жена има круну на глави. Утврди ли се да фреска у селу Ораовици представља лик севестократора Дејана, онда би она морала бити из млађих година.

²⁰ др. Јов. Трифуноски, н. д., 165, пишући о селу Ораовици и старијама у њој и око ње пада у очи да ништа не доноси о садању цркви Светог Ђорђа, односно је старој цркви Свете Богородице, која се налази у самом селу, док говори о некој очуваној цркви светог Николе два метра укопаној у земљу, која не постоји. Од овакве цркве нема трагова, изузев ако је др. Трифуноски ову цркву побркао са црквом Светог Ђорђа или са „Манастириштем“.

²¹ др. Јов. Трифуноски, н. д., 165, 16, наводи да је село Ораовица пре 180 година имало око 100 православних дома, што би се могло поклапати са причањем Ристе Трајковића и садњих сељака.

²² др. Јов. Трифуноски, н. д., 165, погрешно један извор назива „Бањче“ иако се то име не

чује, већ само име „Илиџе“, а други назив „Рамаданов“, а он се у ствари зове „Рамазански“.

²³ Ово су ми причали учитељ у пензији Данило-Данче Поповић и његов зет студент археологије Обрад Кујевић.

²⁴ др. Јов. Трифуноски, н. д., 166 говори о пореклу становништва у селу Ораовици, али нисде не каже да је на основу предања и његових испитивања било досељеника цинцара из Крушева и његове околине и да су се они одселили из Ораовице.

²⁵ Мени дотле непознати Риста Трајковић био је у друштву са Стаменком Стошићем, бив. народним послаником и Зафиром Стошићем, учитељем у пензији.

²⁶ И данас је Свети Ђорђе (Ђурђев Дан) сеоска слава.

Михајло Костић
Томислав Трајковић

Туларска Бања

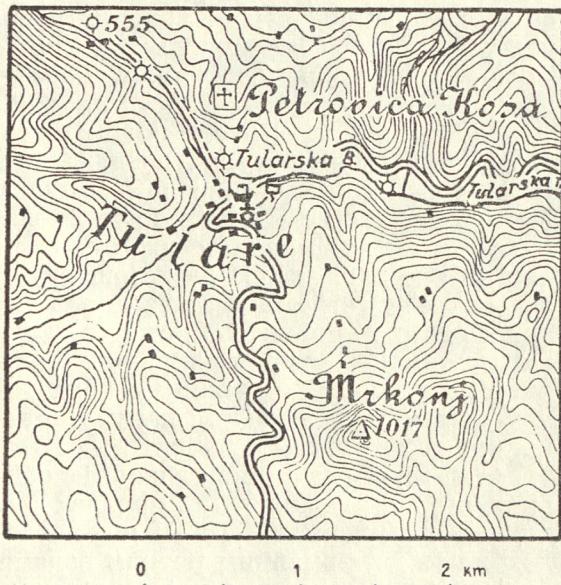
(Прилог географском проучавању термо-минералних вода у СР Србији)

ПОЛОЖАЈ

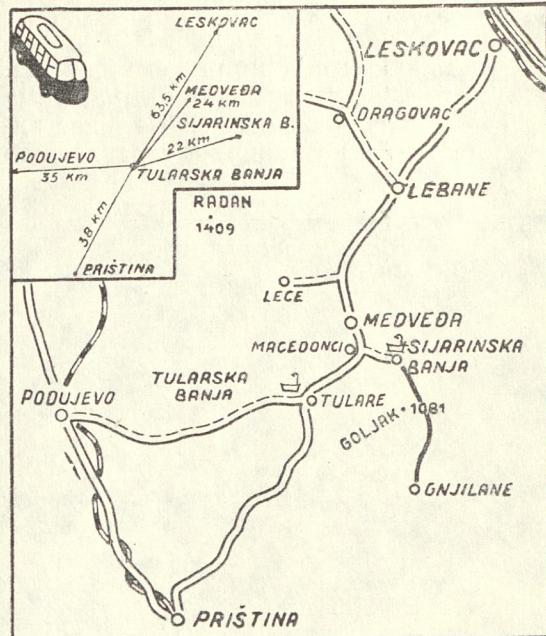
Туларске терме, које се у овом разду називају Туларска Бања (јер се вода „Сланог извора“ у импровизованом земљаном басену користи за лечење као уређају за купалишне сврхе, а и именом „бања“ у Србији зову се не само лечилишта на минералним изворима већ и сваки извор топле воде или специфичних особина¹), избијају у Туларској котлиници, у средњем току Туларске реке, у пределу Горње Јабланице.

Удаљена 63,5 км југозападно од града Лесковца и 24 км од варошице Медвеђе, средишта горњојабланичке комуне, Туларска Бања је у северозападном делу истоимене котлине, на морфолошкој граници и споју котлинског дна и обода.

Лежећи на надморској висини од 555 м, она је у суподини Ђаловог виса (845 м), северозападног огранка планине Гољака, удесно од Туларске реке и изнад старог пута Туларе — Брајина — Орлане (Орљане).

Топографски положај Туларске Бање (размер 1:50.000).

Саобраћајни положај Туларске Бање и комуникативне везе са оближњим градским средиштима.

ПРИРОДНЕ ПОГОДБЕ ГЕОГРАФСКЕ СРЕДИНЕ

Улога и утицај геолошке грађе и рељефа. — Терен Туларске Бање састављен је од старих, поломљених и јако силификованих кристаластих шкриљаца.²⁾ Термо-минерални извори избијају на раседу, правца ЗСЗ — ИЈИ, или су везани за њега. Овај се расед пружа дужином преко 900 м и на њему су оба термална извора, „Кисела вода“ и „Слане воде“, међусобно удаљена око 100 метара. Сама Туларска котлина спуштена је дуж раседа између Ђаловог виса, на десној, и Туларског виса (943 м), на левој страни Туларске реке. Туларским раседом је, на сектору Тулара, оријентисан и лактasti део горњег тока Туларске реке. На том делу тока, од изворишта код сеоца Брвеника до Туларске Бање, река тече правцем С—Ј, а у зони раседа скреће у СЗ—ЈИ, да би од Тулара наставила течиј правцем З—И до става са Бањском реком код села Маћедонца.

Хидролошке особине и балнео-хемијска својства термо-минералних вода. — Термо-минерални извори Туларске Бање представљају разбијено извориште. Оно се састоји од две групе извора. У првој је најјачи „Кисела вода“, а у другој „Слане воде“. Око извора Киселе воде су пет извора мање издашности, а око Слане један слабији извор и неколико изворчића. Обе ове групе термо-минералних извора припадају једној термалној зони, а избијају у млаzewима различите јачине и температуре. Извори су засути наносним дробинама које се снурају са падина Ђаловог виса, јер се на њима врши распадање

шкриљаца и урвање земљишта. Услед засутости осулинским и урвинским материјалом и натопљености, на локацији извора земљиште је обрасло барском вегетацијом (травом, шеваром и др.) и маховином.

Кисела вода је каптирана у чесму са две дрвене луле. Над њом је изграђена надстрешна зграда на четири стуба и са две наспрамне бетонске клупе. Из ове грађевине термо-минерална вода од луле отиче бетонским у дрвени слук, а из њега у корито („коруба“) које служи за напајање стоке. Каптажа извора киселе воде је изведена у сабирном резервоару непосредно изнад надстрешне зграде. Међутим, са термо-минералном у резервоар доспева и обична вода те се меша са њом и деминерализује је. Због тога је кисела вода умно гоме изгубила од своје раније минерализације. По тврђењу овдашњег становништва, нестручним каптирањем 1946. год., кисела вода је толико „разблажена“ да је изгубила 40 — 50% своје „јачине“. Зато она, у време и непосредно иза јачих киша и отапања снега, ослаби у тој мери да се готово не осећа присуство минерализације. За време јачих суша и мразева, када у резервоар не дотиче атмосферска вода, Кисела вода је, напротив, знатне минерализације. Издашност киселе воде на обе луле је подједнака и износи појединачно 53 гр/сек, што значи да је укупан проток 106 гр/сек односно 9.000 лит/24, или 9 м³ за 24 часа.³⁾ Међутим, издашност извора киселе воде није увек иста, јер се јавља зачепљивање дрвених цеви услед таложења хидроксида гвожђа. Због тога се повремено „луле“ морају прочишћавати.

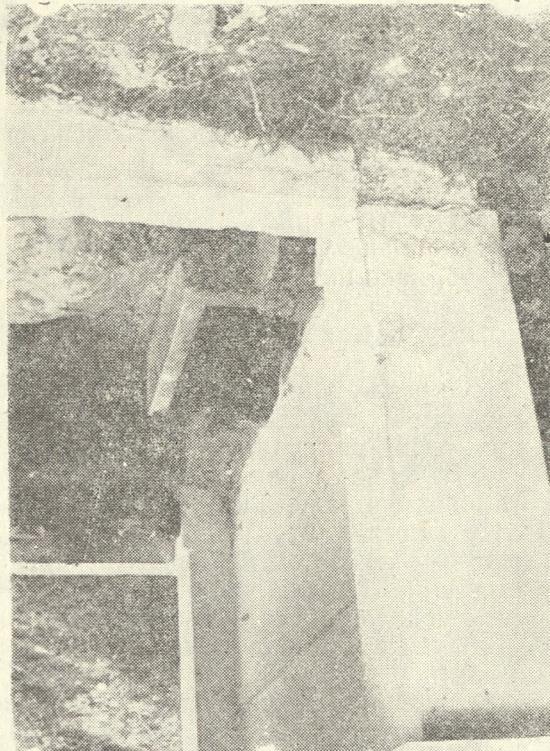
Температура Киселе воде износи 15°Ц при температури ваздуха од 18°Ц. Вода је бистра, кисела и питка.⁴⁾ Минерална вода на изворима и отоци киселе воде не мрзне се нити се снег око извора одржава. И за најоштријих зима снег се увек отапа не само око извора, већ и око корита у коме се задржава отицајна вода одливног канала киселог извора. На изворима вода током зиме отпушта водину пару, те становништво каже да се „пуши“.

С обзиром да минерализација обичних пијаћих вода ретко прелази 0,5 гр/лит, а температура 15° Ц и с погледом на то да термалним ретким водама припадају све оне воде које својим топлотним утицајем не дозвољавају срзавање воде и одржавање снега у својој непосредној близини при температури ваздуха од 0° Ц, кисела вода као ко-

Надстрешна зграда са чесмом на две луле на Киселој води у Туларској Бањи. У предњем плану види се „коруба“ из које се стока напаја минералном водом.

рисна ретка вода, по класификацији ретких вода, увршћује се у термо-минералне воде.

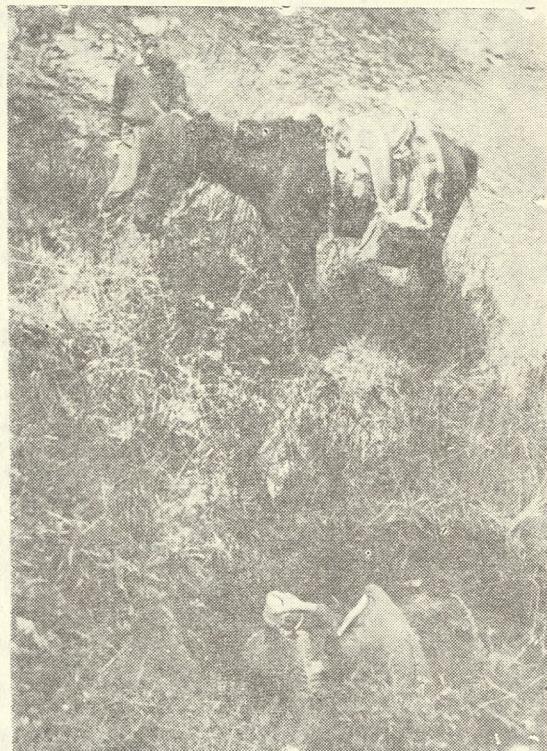

Каптиран извор Кисела вода. Термо-минерална вода из сабирног базена отиче на две дрвене луле. Од извора издашности 106 гр/сек ($9 \text{ m}^3/24$) настаје отока.

Најјачи извор друге групе термалних извора Туларске Бање, — Слани извор је примитивно и делимично каптиран у „чабуру“ (издубљено буково дебло) дугу око 80 а широку 25 см. Он избија непосредно под одсеком кључачњем на раседној дислокацији. До овог извора је минерални извор са водом белочасте боје, познат као „Кречњава вода“. Оба су извора у басену пречника око 2 м. Издашнији је Слани извор чија вода, мешајући се са отицајном водом Кречњавог извора, отиче у импревизовани земљани басен. Ови извори и басен уз њих су до дворишта куће Јована Пантовића из села Тулара. Мада каткад нешто хладнија и термална вода ове друге групе извора у основи је термо-минерална.

Из доступних материјала и литературе познато је, да је термо-минерална вода Туларске Бање досада хемијски анализирана пет пута: 1893, 1896, 1903, 1905. и 1960. године. У последњој деценији прошлог века ову минералну воду анализирао је два пута проф

Др Марко Леко. Он је воду туларских терми, према резултатима испитивања у јулу 1893. год., уврстио. не познава-

Точење воде на Сланом извору. У балонима који се на коњима носе у бисагама, минерална вода се односи у оближња села. На снимку се види захватање воде 28.8. 1964. г. за Јелицу Симић из села Мркоње која се минералном водом Туларске Бање у својој кући лечи од запаљења жулаца.

јући локалност Туларске Бање, у ред алкално-киселих вода, која поред тога има и карактер салиничне а и муријатичне воде. Други пут, 1896. год., када је иста вода ради хемијског испитивања послата, одређена је само количина растворених чврстих материјала, количина алкалија, хлора и сумпорне киселине и нађено у једном литру воде:

Сувога остатка (на 180° Ц)	3.840 гр.
Алкалала измерен. у облику хлорида	2.200 гр.
Сумпорне киселине (SO_3)	0,916 гр.
Хлора (Cl)	0,1775 гр. ₆

Стога, што пробе ове „интересантне минералне воде“ нису биле исправно послате, није извршена потпунија анализа, нити се покушавало контролном анализом да објасни разлика у количини сумпорне киселине између прве и друге анализе. Разматрајући резултате тих анализа, проф. Др. М. Леко за тер-

мо-минералну воду Туларске Бање поставио је следећу констатацију: „Ако је терма (а она је то сигурно, као што смо већ показали), и ако има и сумпорводоника, по количини минералних материја нарочито хлорида и сулфата- на-дмашће сумпоровиту терму у Врањској Бањи“.⁷⁾ У нашем веку прву хемијску анализу извршио је М. Ј. Бајић 1903. године. Он је, не познавајући такође локалитет Туларске Бање, лабораторијском анализом утврдио да је ово „угљо-кисела, алкаломуријатична а и сулфатна вода“, и подвукao њену лековитост истакнувши, да би „требало обратити пажњу на ову воду“. Сем тога, установио је да слободне угљене киселине (CO_2), иако су флаше биле доста зачепљене, има 1 грам у литру.⁸⁾ Године 1905. хемијску анализу термоминералних извора Туларске Бање извршили су Др М. Николић и Др Зега и нашли да у једном литру воде има чврстих минералних састојака 3.6456 $\text{SiO}_2 = 0.0500$; $\text{Fe}_2\text{O}_3\text{Al}_2\text{O}_3 = 0.0472$; $\text{CaO} = 0.3612$; $\text{MgO} = 0.1229$; KCl , $\text{NaCl} = 2.4912$; $\text{Cl}_2 = 0.2632$; $\text{SO}_3 = 0.8409$. Исто тако утврдили су да „угљене киселине такође има у знатним количинама“, али она није квантитативно израчуната. На основу ове анализе утврђено је да је „минерална вода у Туларима врло јака алкално-муријатична вода“ и да натријум и калијум хлорид преовлађују над свим чврстим минералним састојцима скупа. Сумпорна киселина некада је везана за калијум у облику гипса.⁹⁾

Најзад, у најновије време (1960. г.) Балнео-климатолошки институт СР Србије у Београду, извршио је анализу Киселе воде, а у вези намере предузећа за спровођање безалкохолних пића „Србијанка“ из Лесковца, да експлоатише ту воду у комерцијалне сврхе. Теренска информативна анализа, дала је ове резултате:¹⁰⁾

У 1 лит. воде има (у гр/лит):
I извор (чесма)

Слободна угљена киселина (CO_2) — — — — —	2,0500
Бикарбоната (HCO_3') — — — — —	2,7450
Хлорида (Cl') — — — — —	0,1680

Слободног сумпор водоника (H_2S) — — — — —	трагови
---	---------

II извор узводно од чесме:

Слободне угљене киселине	1,8670
Бикарбоната (HCO_3') — — — — —	3,0500
Хлорида (Cl') — — — — —	0,1680
Слободног сумпор водоника	0,0011

На основу ове анализе закључено је да вода оба извора „припада типу јаче минерализованих, муријатичних кисељака“ са разликом у садржају сумпорводоника, који се у другој води налази у већој количини. Поред тога, судећи по талогу базног карбоната гвожђа који се налази свуда око извора, вода са извора у селу Тулару спада „вероватно у групу гвожђевитих вода“¹¹⁾

Као што се из свих досадашњих анализа види, термо-минералне воде Туларске Бање су јаче минерализације. Уз то, иако имају у основи исте физичко-хемијске особине разликују се по садржају поједињих минералних састојака.

Окрепљујуће дејство за људски организам и лечилишни значај туларских термо-минералних вода, становништву Горње Јабланице су добро познати из искуства досадашњег лечења. Оно се у многим случајевима показало успешним те се ови лековити извори веома цене. Минерална вода извора Киселе воде убраја се, у овом крају, у најпријатније и најбоље киселе воде у СР Србији.

Одређивање прецизнијих индикација и контраиндикација, као што је познато, могуће је тек после дужег клиничког испитивања, између остalog и на содељењу Балнео-климатолошког института СР Србије у Београду, Међутим, ипак се за сада, може рећи, да би „дошла у обзор примена код функционалних гастроинтестиналних оболења, код поремећаја метаболизма, а евентуално и код анемичних стања.“¹²⁾ Овдашње становништво разнолико користи воду поменутих главних извора. Минерална вода извора Кисела вода употребљава се првенствено као окрепљујући напитак. Ову воду врло ради пије стока, а у домаћинству се употребљава уместо соде бикарбоне при спровођању теста за погаче и кукурузни хлеб. Кисела вода се захвата у боце и балоне и употребљава и као асталска минерална вода јер у добро зачепљеним боцама одржава своја минерална својства неколико дана. Она се односи ради такве употребе и у Медвеђу, Лебане и Лесковац.

Становништво Горње Јабланице термо-минералну воду Сланог извора, пижем и купањем, искоришћава за лечење болести stomaka и реуматизма. Лечење се обавља на изворима или у кућама болесника. У оба случаја лечење реуматичних болести врши се држањем ноге у води, у земљаном базену при изворима или у неком већем суду код куће. Неки болесници односе минералну

воду кућама, греју је и у њој се купају. Ради одношења воде кућама, долази се на извор са коњима и односи вода балонима у бисагама. У најновије време неким болесницима из села Мркоње који су раније одлазили у Проломску Бању, рођаци на коњима доносе лековиту воду Сланог извора.

Неке особине поднебља. За микроклиматске одлике Туларске Бање поред топографске локације, поглавито односа рељефа, од значаја је и њена надморска висина. Према надморској висини, ова бања је у субалпској климатској зони и то у оном њеном слоју где су, на висини изнад 500 м, испољавају јак надражујући карактер климата. Погодност њеног географског положаја огледа се и у томе што је заштићена од ветрова. Због висине и заклоњености у планинској регији, Туларска Бања има пријатно поднебље жупног карактера. Због тих особености поднебља, ова је бања врло погодна за одмор и рекреацију, и климатско опоравилиште.

Међутим, међупланински положај Туларске котлине одражава се на повећану количину падавина. У топлијој половини године падавине су дosta честе, али у јеку туристичке сезоне обично се излучују у ређим и пљусковитим кишама. Само у „кишним годинама“ током лета јаке кише су честе и дужег трајања. Такво је било, на пр. лето 1964. године. Ове године, 27. јула, излучила се јака киша у неколико дужих пљускова у Туларској котлини и околини, а и следећег дана, 28. јула, падала је такође јака киша неколико часова.

Како се у климатским колебањима јављају и дужи влажни периоди, то је потребно, при планирању будуће изградње насеља, изграђивати бањске и туристичке објекте од „тврдог материјала“.

Карактер вегетације. Долина Туларске реке је планински, — шумско — планински и воћарски предео. У физиономичности географске средине ове долине, доминира природна вегетација са храстовом и буковом шумом, прошарана планинским ливадама. Сем ових, на влажном дну Туларске котлине, јављају се ниже и бујније ливаде.

Културни пејзаж чине мале оранице под овсом, ражи и пшеницом, обично на терасастом рељефу. За производни карактер средњег слива Туларске реке од значаја је и узгој кромпира и шљива „ранки“. Упадљиво је, да се млади шљивари на долинским странама Туларске реке подижу на терену знатног на-

гиба. Они су добре родности и доносе плодове сваке године.

Природна средина истиче се у овом крају као привлачан и интересантан туристички мотив. Усто, и привредна производња Тулара и околине има известних својих специфичности. Она је, између остalog, позната и по одличној „јабланичкој шљивовици“.

РАНИЈА УЛОГА И ЗНАЧАЈ

Као и друге важније термо-минералне воде, и туларске терме биле су познате и, без сваке сумње, искоришћаване у античко доба. Археолошка истраживања Ф. Каница показала су да на узвишењима Брајински вис (750 м) и Мркоњ (1017 м), југозападно и југоисточно од Тулара, постоје остаци римских кастела. Та су утврђења штитила пут од Пирота (*Turres*) до Косова поља¹³⁾ и, на том путу, извесно и каптиране термо-минералне изворе Туларске Бање.

Иако је служило првенствено локалним потребама, као и код других наших минералних вода у римском царству, античко балнеолошко насеље извесно је било знатно због овдашњег рудног богатства које се експлоатисало још у старо доба. Сви истраживачи овог рудног рејона говоре у својим извештајима о римским рударским радовима, мислећи при том на рударство старога века¹⁴⁾ и у средњовековно доба лековити извори ове бање, исто као и оближње Сијаринске за коју је то већ утврђено,¹⁵⁾ били су од значаја за људски живот. Разматрајући податке дубровачког архива о жупама и селима овдашњих и оближњих крајева, изнете у трговачкој књизи Дубровчанина Михаила Лукаревића, који је тридесетих година 15. века пословао у Новом Брду¹⁶⁾ и узимајући у обзир значајну средњевековну рударску делатност, с доста разлога закључује се да је Туларска Бања била средиште жупе која је обухватала слив Туларске реке. У поменутој књизи М. Лукаревића, на подручју које обухвата горњо-јабланичка села, „налазимо приличан број села за која није посебно наглашено да су у Подгори“, — области која се простирала северно од жупе Тополнице обухватајући падину Гольак планине. Поред других села, која се нису убрајала у Подгору, забележена су и села: Маћедонце, Медвеђа, Петриље, Тулари и Тупала.¹⁷⁾ Према томе, како на подручју Подгора, у његовим ширим границама, за приличан број села у

сливу Туларске реке не налазимо да је наглашено да су у тој области, она су сигурно припадала посебном пределу који је чинио самосталну средњовековну жупу са седиштем у Туларској Бањи. Постојање бањских жупа са средиштем у термалним насељима била је у средњовековној Србији (и изван Горње Јабланице), као што су то показала најновија историјско-географска истраживања, у висинским регијама где су термалне појаве и рудно богатство главна предеона обележја, дosta распрос traњена појава.¹⁸⁾

Сем изворних података о средњевековном селу Тулару и регионалној улози и значају Туларске Бање, о овој бањи стиче се извесна представа и из трагова „старог“ бањског насеља. То „Старо насеље“, на чије се трагове и данас наилази, постојало је у непосредној близини Слане воде, јужно од данашње куће Стевана Пантовића и више његове воденице. Оно је имало и своју цркву коју је чинио бањски манастир. Овај манастир, као светилиште на култном месту уз минералне изворе, имао је прворазредну улогу у термализму. Његови конаци служили су као уточиште оболелим који су долазили да на лековитој води Туларске Бање поправе своје стање. Стога су се минералне воде ове бање поштовале као „свете воде“. Да је ово средњовековно насеље било значајно, може се рећи и по развијеној рударској делатности у туларском рудоносном рејону у коме се радило и за време средњег века. У то доба постојало је трговиште **Брвеник**, данашње село Брвеник које лежи 5 км. северозападно од Тулара, које се први пут помиње 1280. године као колонија Которана и Дубровчана. Оно је припадало са околном, дакле и са Туларском Бањом, властелинама из породице **Мусића**.¹⁹⁾ Од феудалног замка ове српске средњовековне властеле данас постоје рушевине на Речовом (Ређовом) вису (825 м) у атару села Велике Брајине.

Брвеник се као которско-дубровачка колонија помиње и у првој половини 16. века (1520 г.),²⁰⁾ што значи да је Туларска Бања и у то време била коришћена као лечилиште на минералним изворима. Запустела, она у млађе турско доба, када је пропало овдашње рударство, није обнављана јер је почев од друге половине 17. века Сијаринској Бањи обраћана већа пажња.²¹⁾

Иако је, као што је речено, у последњој деценији 19. века минерална вода туларских терми у два маха слата на хемијском анализу, по свој прилици с

намером да се на овим лековитим термо минералним изворима изграде балнолошки објекти, а што је и у новије време чињено више пута, до изградње бањских купалишних постројења није дошло, свакако због тога што су се у туларском рударском рејону почели вршити истражни радови „1910 године и то најпре у околини Тулара“. Настављени су 1931—32. године, затим 1937. године. Рудна експлоатација злата и других минерала почела је 1938. год. и трајала са извесним прекидима до 1941. године.²²⁾

Но, као што је унеколико наглашено, термо-минерални извори Туларске Бање искоришћавају се у лечилишће сврхе и у новије време. Већа је пажња обраћана Киселој води јер се она користи и као пијаћа вода. Док је Слана вода унеколико каптирана на „чабуру“ почетком овог века, Кисела вода је била нешто боље, али ипак „недовољно каптирана у једну дрвену славину“,²³⁾ вероватно истовремено. Ове каптаже на минералним изворима Туларске Бање постојале су пре 1909. године. Нешто касније, инж. **Лудвиг Лезвицки** у име компаније „Степа Степановић“ 1910. год., подигао је на Киселој води једну чесму и њоме каптирао овај извор. Та је чесма порушена од Бугара 1914. год., а 1946. године подигнута је данашња надстрешница са бетонском покривном плочом, која је постављена испод извора.²⁴⁾ На жалост, изнад ове лепе наткрилне грађевине нестручно је изграђен сабирни резервоар, што је, као што је истакнуто, довело до тога да туларска кисела вода изгуби умногоме своју минерализацију, а тиме и свој ранији реноме „најбоље киселе воде у Србији“.

Али је са туристичко-географског и уопште културног гледишта, од интереса упознати и само Туларе. Ово насеље, које ће привођењем туларских терми савременој експлоатацији добити још већи значај за Туларску Бању, одликује се неким специфичним географским обележјима. То је насеље разбијеног типа једне врсте цематског варијетета. Састоји се, ван насеобинског друмског средишта (где су месна канцеларија, задруга, кафана, занатлијске радње и црква), од група кућа подигнутих у „засеоцима“. Њих чине куће појединачних породица на својим имањима, — шљиварима, њивицама и ливадама. Куће су већином „кованице“, али се наилази и на типичне „моравске куће“ које су овде градили мајстори зидари из низинских села Лесковачке котлине.

У композицији становништва учествују динарско колонизовано становништво, „Црногорци“ и „Пећанци“, и јужноморавски „Криворечани“. Динарско становништво је досељено у четири миграционе етапе: 1880, 1884, 1889. и 1904. године.²⁵⁾ Оно је колонизовано (насељавањем у земуницама, нарочито 1889. год.) по доласку из Црне Горе од Пиве, Дробњака, Језера и Шаранаца.²⁶⁾ Новији досељеници, који су се почели насељавати од 1955. године на купљена имања одсељених Црногораца у Приштину (у којој већ има већи број исељених Јабланичана), Лесковац, Београд и друга места, су Криворечани од Гњилана, поглавито из села комуне Каменице. Они се већ десетак година досељавају купујући са имањима и куће исељених Црногораца. Променом композиције становништва, у селу Тулару мења се етничка структура и начин живота, а тиме и географски лик насеља.

Закључак. Извета разматрања свих категорија географских појава — географског положаја, природних погодаба географске средине и друштвено-историјских особености развитка, јасно покazuју да су термо-минерални извори Туларске Бање, који се одликују јаком минерализацијом и важнијим физичко-хемијским својствима, од већег значаја за лечилишне сврхе. Овакав њихов значај био је познат још у античко доба, када су, без сумње, минерални извори ове бање били каптирани. Свакако, да и разнолике физичко-хемијске особине главних извора туларских терми, омогућују шире лечилишне индикације те и комбиновано лечење. Усто, уравњено и релативно пространо дно Туларске котлине омогућује уз изворе изградњу бањских и туристичко-рекреативних објеката.

У Туларској Бањи, по нашем мишљењу, треба да се изгради туристичко-термални пункт за одмор и рекреацију, јер се она одликује и изразитим субалпийским климатом. Он би био и излетиште посетилаца Сијаринске Бање, становништва Лесковца, Приштине, Лебана и Медвеђе.

Врло погодне могућности постоје и за планинарство. Привлачне су планинске туре брдским путевима, правцем — Туларска Бања — Мркоња — Логор — Врбачка река — Капија — Сијаринска Бања (15 km), и Туларска Бања — Туларски вис — Чокотин — Маћедонце — Сијаринска Бања (20 km). Те се туре могу извести као једнодневне у долас-

ку, односно дводневне у доласку и одласку.

Каптирање Слане и рекаптирање Киселе воде, изградња купалишних уређаја на тим термо-минералним изворима, и подизање стамбеног насеља је могуће, јер је у току изградња новог пута Туларе — Орлане у дужини од 14 km. Туларски термално - рекреативни пункт био би једна карика у ланчаној туристичкој рути која ће из Јабланице, полазећи од Лесковца, из Лебана и Царичиног града преко Медвеђе водити за Орлане и Пришину у Косовско-метохијском туристичком региону. У том погледу, изградњом великог акумулатионог базена, у Орлану су већ створени услови за рекреативно-боравишни туризам. Наиме, у том насељу 1962. године зајажавањем Брајинске реке, којој дају воду Балбанска и Туручичка река, изграђена је земљано-камена брана на месту Батлава. Тако је код Батлаве створено речно језеро дужине 7 km, а ширине 150 — 200 m. Ово Орланско-батлавско језеро је пориблјено пастрмком и другом рибом чиме су створени услови за спортски риболов. На језеру већ постоје чамци, а биће и спортских једрилица. Како од Орлана до Приштине постоји свакодневна аутобуска веза (34 km) у оба правца, то ће завршетком пута Туларе-Орлане бити омогућено да се у једној туристичкој рути, између остalog, посете туларске терене, Орланско-батлавско језеро и Приштина.

Туларска Бања, изразит пример неискоришћених лечилишних и туристичких могућности, на територији среза Лесковац, треба да постане један од приоритетних балнео-туристичких punktova чија се изградња и експлоатација намеће као нужна. То захтевају и увећане потребе за рекреацијом радних људи ових крајева и јужноморавског индустриског басена.

ЛИТЕРАТУРА

¹⁾ М. Костић — **Сијаринска Бања** (Прилог географском проучавању балнео-туристичких насеља). Лесковачки зборник, јњ. III, Лесковац 1963, с. 123.

²⁾ УП. Комисиски извештај Комисије Балнео-климатолошког института НРС од 11. XI 1960. г. (рукопис у Архиву Балнео-климатолошког института СРС, Београд, 1960).

³⁾ Исти.

⁴⁾ Исто.

⁵⁾ R. J. Đurović — **Definicija i klasifikacija termalnih, termomineralnih i mineralnih voda**, Posebno je izданje Завода за геолошка и геофизичка истраживања, Бр. 5, Beograd 1960, s. 7 i 23.

- ⁶⁾ Др М. Леко — **Хемијско испитивање минералних вода у Краљ. Србији**, Споменик XXXV, први разред 4, СКА, Београд 1901, с. 120.
- ⁷⁾ Исто, с. 120.
- ⁸⁾ М. Ј. Бајић — **Анализе некојих вода**, Геолошки анализи Балканског полуострова, књ. VI део први, Београд 1903, с. 288—289.
- ⁹⁾ Др Рад. Радојковић — **Минералне воде у Србији и њихова лековитост као таквих**, Београд 1909, с. 25.
- ¹⁰⁾ Цит. Комисиски извештај од 11. XI 1960. год.
- ¹¹⁾ Исто.
- ¹²⁾ Исто.
- ¹³⁾ F. Karitz — **Das Königreich Serbien und das Serbenvolk**, Bd. II, Leipzig 1909, p. 337; M. i D. Garašanin — **Arheološka nalazišta u Srbiji**, Beograd 1951, s. 144.
- ¹⁴⁾ Dr. V. Simić — **Istoriski razvoj našeg рударства**, Beograd 1951, s. 144.
- ¹⁵⁾ М. Костић — **Сијаринска Бања**, с. 122—123.
- ¹⁶⁾ Мих. Ј. Динић — **За историју рударства у средњевековној Србији и Босни II део**, Поглаварство 1962, с. 33.
- себна издања САНУ, књ. CCCLV, одељење друштвених наука, књ. 41, Београд 1962. с. 33.
- ¹⁷⁾ Исто, с. 36; Ул. и М. Костић — **Сијаринска Бања**, с. 123 — 124.
- ¹⁸⁾ М. Костић — **Звоначка Бања** (Прилог проучавању туристичко-географских аспеката балнео-туристичких насеља у СР Србији), (рукопис предат за штампу Географском институту „Јован Цвијић“, Београд 1964).
- ¹⁹⁾ В. Симић — историски развој нашег рударства, с. 240.
- ²⁰⁾ Исто, с. 240.
- ²¹⁾ М. Костић — **Сијаринска Бања**, с. 124.
- ²²⁾ Историјски развој нашег рударства, с. 240.
- ²³⁾ Р. Радојковић, пром. дело, с. 25.
- ²⁴⁾ Цит. комисиски извештај.
- ²⁵⁾ Др М. Васовић — **Насељавање Горње Јабланице**, (Претходни резултати), Лесковачки зборник, књ. II, Лесковац 1962. с. 45.
- ²⁶⁾ Др Ђ. Д. Пејовић — **Исељавање Црногорца у XIX вијеку**, Титоград 1962, с. 224.

Драгољуб Трајковић

Око Лесковачког закона

од 27. зилкаде 1275. године

У своме делу „Историјски развитак српске задруге“ Алекса С. Јовановић објавио је и један правни докуменат о уређењу аграрних односа у некада јој Лесковачкој нахији и назвао га „Лесковачки закон“. Колико је нама познато, овај закон после Јовановића није више прештампан у целини, да би тако био стављен на расположење свима које интересује историја агара лесковачког краја, мада су готово све његове одредбе цитиране у неким чланцима или расправама о аграрним односима у Лесковачком и осталим крајевима Јужног Поморавља.

Узимајући да пишемо поводом стогодишњице Лесковачког закона, која се недавно највишила, морамо напоменути да је о аграрним приликама у лесковачком крају за време Турака прилично писано¹⁾, и да је последњих година објављено и нешто грађе забележено по причању оних који су запамтили последње турске феудалне лесковачке околине, или по причању непосредних потомака последњих чифчија. Но, о аграрним односима нашега краја још немамо студију која би представљала синтезу претходних третирања свих основних као и многих недовољно расветљених или спорних питања са подручја ове теме (пре свега о томе да ли је у Лесковачкој нахији, и у којој мери, сем деветка било и других облика давања феудалним господарима, на пример трећине, половине, петине; о томе какве је природе право чифчије према господарској земљи односно о томе какве је природе право чифлик-сајбије према истој земљи; итд.). И не само то: још није дата ни дефинитивна и потпуна критичка оцена постојећих извора, међу које долазе и стено-графске белешке са седница Народне скупштине Кнежевине Србије у вези са доношењем закона о ликвидацији аграрних односа у крајевима Јужног Поморавља, као и сам тај закон, затим белешке Милована Спасића, председничке комисије за аграрну реформу, белешке о причању бивших чифчија или њихових потомака. Најзад, није дат ни критички осврт на досадање научне радове о овој теми, а нарочито о Лесковачком закону, о правном документу у коме је утврђено једно аграрно стање вероватно слично ономе како су га, пре него што је обиљно поремећено, регулисали правни обичаји.

Писац овог чланка нема претензију да у њему решава било које од спорних или нејасних питања са овог подручја нити да се критички осврће на постојеће изворе и научне радове о овој теми. Његова је једина намера да покрене дискусију о тим питањима, и то за сада поновним објављивањем текста Лесковачког закона и још неких материјала који доприносе

бољем осветљавању политичких, аграрних и других прилика у Јужном Поморављу у време доношења тога закона.

За време султана Абдула Мецида, под притиском страних сила, издат је Гилхански хатишериф (1839. године), којим је обећана сигурност живота, имања и части свих поданика, правилност у регрутовању и служењу у војсци, а нарочито у разрезу и скупљању пореза, с тим што се укида давање истака под закупом, итд. Исти султан је доцније (1856. године), на захтев Француске, Енглеске и Аустрије, објавио Хатихумајун (царско писмо), којим је призната слобода вере, уведена једнака пореза за све грађане, поново укинуто издавање пореза у закуп, забрањени понижавајући називи за хришћане, државне службе учињене приступачним и за хришћане, проглашена једнака вредност сведоцби муслимана и хришћана, обећана реформа кривичног закона и поступка, за подмићивање прописане казне, итд.

Тражећи обећане слободе и материјалне олакшице, и захтевајући да се стане на пут даљем читлучењу, да се снлом или преваром отета сељачка имања врате њиховим сопственицима и да се односи између чифлик-сајбија и чифчија уреде на праведнијој основи, хришћани су се позивали на обећане реформе у наведеним царским актима од 1839. и 1856. године.

Међутим, „не само под заштитом власти него и њеним инспирисањем мусиманскога елемента, аграрноправни односи у нишкој области постали су за хришћане много тежи но што су дотле били, баш после прокламовања реформа по поменутим актима. Уместо да се од спахија тимаријота одузме земља и подели између чифчија, дотадашњих работника те земље од старине, многе спахије тимаријоти натурили су се чифчијама за много више но што су дотле били, за господаре, сопственике земље — миљ сајбије — и од својих дотадашњих чифчија почели узимати много више но дотле. У то до-ба, поред спахија тимаријата, и многи други мусимани наметали су се многим, и читавим селима, дотле својима за господаре имања и наметали на хришћане све веће терете. Колико је Порта подржавала мусимане у овоме види се и по томе што се у самој нишкој околини, у непосредној близини нишког митесарифа и толиких других виших султанских власти, могли Турци отимати од хришћана тапије од њиховог имања, наметати им се за господаре, па им после продавати њихово сопствено имање. Било је села која су била своја па су их Турци насиљем или првидном куповином освојили. — За господаре земље наметнули су се хришћанима, даље, многи мусимани који су се служили

Арнаутима и одметницима од власти, доводећи ове у ово или ондо село, да врше зулуме и отмицу, па да ови та села спасавају. Сасвим по тактици продирања Арнаута у српска насеља на периферији. — Као од спахија и господара, хришћани су све веће муке подносили, од пројкламовања реформама, и од закупца десетка. Као наметнутим гospодарима, чифчије хришћани морали су — господару и закупцу десетка носити половину, трећину и десетак у удаљена места од свога имања и села".²⁾

Српски сељаци из јужноморавских крајева годинама су покушавали да добију заштиту од насиљног заузимања њихових баштина и од злоупотреба чифлик-сајбија, али њихови напори нису доносили жељене резултате. „Питање о господарлицима прогутало је многе српске жртве и у Нишком пашалуку: из нишке, лесковачке, власотиначке, прокупачке и врањске околине, махом прве и најбоље људе из народа. Многи Срби чифчије, или од времена сопственици имања из ових крајева, годинама су се узалуд парничили на Порти са својим наметнутим господарима. У том времену је много Срба, изасланика народних у Цариград, прогутала помрчина, а многи су, осумњичени политички, нашли смрт у далеким анадолским казматима. Само на две године пред долазак великог везира у Нишу, у Цариграду се бавила депутација народа из нишких и лесковачких села и јубијала правог Порте, тражећи правду, и посланства европских сила, молећи их за посредовање и заштиту у њиховој праведној ствари. Али без успеха. Оно што се догађало у нишким и лесковачким селима, било је што је сама Порта желела па често и инспирисала".³⁾

Лесковачки закон објављен је 27. зилка-де 1275. године, на читав месец дана по одласку из Ниша великог везира Киблизије Мехмед-паше, за чији је главни задатак на путу кроз наше крајеве било објављено питање господарлука у Нишком пашалуку. Овај закон је несумњиво донет по наредби Киблизије (који је у Јужном Поморављу запамћен под именом Садрезама), а вероватно и израђен за време његовог 50-дневног боравка у Нишу, и на примерку који је дошао до руку Алексе Јовановића, при крају, налазио се печат турске власти и датум 12. октобар 1860. године. Истина, испод текста закона стајали су и потписи најистакнутијих чифлик-сајбија Лесковачке нахије, као и њихова јавбеза да поштују овај закон и да траже казну за прекршиће његових одредаба, али ова чињеница није од значаја за аутентичност овог правног документа.

На доношење Лесковачког закона Порта је била принуђена револуционарним врењем које је постојало међу хришћанима у читавом Нишком пашалуку, и било рецидив онога што се и раније испољавало код српског становништва истог подручја и више пута претварало у јрваве побуне против турске управе и различитих насиљника и феудала који су експлоатисали српске сељаке. Али, покретањем питања господарлука Порта је хтела да задовољи и европске силе које су биле заинтересоване за реформе на чије пројкламовање су је још раније присилиле. Разуме се, као што је избегавала да испуни обећања у погледу реформама и поправке стања својих хришћана, Порта, по мишљењу неких, није озбиљно мислила ни на решење питања господарлука, а кад је од својих органа и захтевала да однесе између чифчија и њихових господара регулишу „у духу и смислу пројкламованих реформама“, све се углавноме својило на препоруке да се предузимају одговарајуће мере противу појединача (у једном ферману названих фесатијама, бунцијама) који су код Порте или дипломатских представника тражили да се отклоне неправде које чине државни органи и чифлик-сајбије.

Јован Хаџи — Васиљевић је одлучни заступник гледишта да Порта није озбиљно мислила на решење питања господарлука у духу обећаних реформама, пре свега на исправљање многих неправди које су дошле услед насиљног чифличења, и на читаво путовање Киблизији Мухамед-паше гледа као на Портину „эмбману за заступнице сила у Цариграду“. Он пише: „Велики везир је ово питање у Нишу додирну само утолико уколико је, у свакој прилици, дао за право мусиманима. Штавише, баш тиме што је велики везир тако једнотврдо додирну ово питање, настало је за хришћане још горе стање у овом погледу. А напред смо поменули да су Турци, после одласка великог везира, приграбили и притисли многа и од оних села која су дотле била њихова. Осим тога, велики везир је у нишкој области настао да до крајњих граница казни баш оне хришћане који су се усуђивали да се жале противу злоупотреби власти и притиска мусиманскога, и то не само на Порти и њему овде, у Нишу, него и у страним силама".⁴⁾

Без обзира на то како је стварно гледала на решење аграрног питања у Нишком пашалуку, Порта је 1860. године била принуђена да нареди доношење Лесковачког закона. Под притиском аграрних покрета и буна у вези с њима, Турци су и раније доносили уредбе којима су шалијативно решавали аграрно питање у овој или оној области. Једна таква уредба донета је 1835. године после буне сељака у Нишкој нахији⁵⁾, а друга, назvana Саферска наредба, објављена је 1859. године и тиче се Босне и Херцеговине.⁶⁾

Лесковачки закон регулише односе између чифчија и чифлик-сајбија у Лесковачкој нахији. „За нашу ствар ова је уредба утолико важнија што нам у системном реду и приличној испрљивости износи пред очи један аграрни закон који беше у важности међу сељацима широтске, нишке, лесковачке и врањске покрајине у времену нашег продирања другога рата; а без сумње више или мање важи и данас и у осталим српским покрајинама што су под Турцима".⁷⁾ Пошто је аграрно питање било акутно за све побројане покрајине, није искључено да је оваква уредба донета и за њих, али је до наших људи дошла само она на коју су своје печате ставили истакнути феудали лесковачког краја.

Предајући јавности Лесковачки закон, Алекса Јовановић пише: „Текст наше уредбе писан је на великом табаку пергамента, српским, месним лесковачким дијалектом, као што се говори у Књажевцу, Алексинцу или Јагодини. Нема сумње да је то препис са турског оригиналa, који је опет или изведен из какве раније уредбе или је самостално кодификовање старог обичајног права, на које се тако много овај уредба позива... Ми је саопштавамо од речи до речи књижевним језиком и правописом уз кратке напомене које ствар местимице објашњавају".⁸⁾

Лесковачки закон није донет да би спречио злоупотребу чифлик-сајбија у присвајању делова прихода са земље коју су сељаци обрађивали и држали као господарску. И поред тога, он је, бар

правно, присвајање производа са овакве земље сводио на меру која је била толерантнија за зависне пољопривредне производи и у исто време обезбеђивала феудалцима довољне дохотке за живот који је одговарао њиховом политичком и друштвеном положају. Отуда он за наше правне историчаре представља кодекс правила обичајног права којима су били уређивани односи чифчија и чифлик-сајбија према плодовима сељаковог рада на господарским или чифличким земљама, итд. Да је овај закон санкционисао углавном онда сање које се сматрало за нормално у односима између сељака и њихових феудалних господара, показују донекле и они подаци који су о тим односима прикупљени почев од ослобођења наших крајева до данас, као и она уредба коју је 1835. године издао нишки мутесафир Салих-паша „и која, по речима А. Јовановића, углавном садржи исте основе који се“ излажу у Лесковачком закону.

Ниже доносимо текст Лесковачког закона са примедбама А. Јовановића и нашим.

Закон по ком треба да се владају сељаци који живе у граду и по чифлицима и чифлик-сајбије у Лесковачком округу

1.

Свака ангарија, била ма под којим именом, забрањује се. Нико нема права да од другог тражи ангарију. Усуди ли се који чифлук-сајбија да одас нагони своје сељаке на ангарију, биће кажњен надлежном влашћу.

2.

Чифлик-сајбије шаљу по чифлицима своје већиле по имену субаше да збирају кирију са њихових земаља; или да раздају сељанима²⁾ оке жита или друге хране коју свака сељачка кућа по обичају мора да се сеје за рачун чифлички у име кирије за кућу, гумева²⁾ и ливаде које ужива.

Кад ове субаше дођу, све што затраже за јело и остало, плаћаће по коштању, и ништа неће искати без новаца; но и сељани неће сметати да им се за новац даје оно што им треба.

¹⁾ В. чл. 14 (погрешно 2 уместо 20 ока).
Д. Т.

²⁾ вљада: гувна (Д. Т.).

3.

Строго је забрањено господарима да не одузимају и другом дају баштину сељака, ни део њиве, ни ливаде ни забран што су у његовој баштини.

Тако исто ни господар ни други ко у његовој име, не сме уживавати ону њиву коју сељак отрси и за орање спреми; нити може ту њиву дати другом сељаку под кирију на исполну, препашту

или друкче; а не сме ни дрва сећи ни траву збирати од ливаде коју сељак подигне на својој баштини.

4.

Сваки сељак дужан је давати господару сваке године девети део од својих прихода у име кирије на своју земљу. Прође ли две године а он без основаних узрока не плати господару одређени деветак за земљу, може господар преко власти да му замљу одузме и да је да другом међу истим сељацима и под истим условима. Но ако се деси да сељак изгуби семе или своје волове па није у сању да земљу обрађује за годину или две дана док не збави волове и друге потребе нужне земљедељу, неће господар моћи ни у ком случају забранити му ако усхте да се здружи с којим од својих сељака или с каквим странцем да заједнички земљу раде, те да се не изгуби царски десетак ни девето господарско.¹⁾

¹⁾ Уз овај члан А.С. Јовановић има ову напомену: „Међу мојим правним белешкама од 1877. и 8. године о законима и обичајима раје под Турцима, једна, којом се унеколико објашњује и допуњује садржина овог члана уредбе, гласи овако:

„Ако сељак своју земљу не ради марљиво и уредно тако, да може плаћати данак и давати господарско, чифлик-сајбија одузме је од њега и преда другом на рад под истим условима. Тако чини и онда кад сељак без дозволе мења начин употребе, на пр. од њиве прави ливаду, јер читлук-сајбија не да се смањују извори његова прихода завођењем новина.“

У овом верно приближеном наводу о постакници на рад народа у новим покрајинама, можемо наћи довољно разјашњења свом чуђењу о ономику обиљу хране у ковешима народа у нишкој и врањанској покрајини при нашем наступању у њима. Под стегом феудалне система морали су наши Срби да раде и за Турке и за се, дакле двојином више иначе.

5.

Земљу коју ужива као своју баштину по тапији, не може господар продати другом пре — да не би сељани противствовали — док од надлежне власти не добије дозволу и не понуди сељане да је плате по коштању.¹⁾

¹⁾ Примедба А.С. Јовановића:

„Право села на откуп земље, која је у његовој територији, можемо објаснити оним што је у том погледу писано у нашем Г. З.: „Сваки зијамет има више села а свако село има свој атар...“

6.

Након смрти сељака кад остану синови, кћери или други сродници који могу да раде његову баштину, господар их неће узнемиравати. Ако су синови врло млади, а њихова родбина или суседи хтедну да им баштину раде док не дођу до вазраста и не почну је сами радити, господар ће то дозволити, пошто му се да јемство да његово право на кирију од земље неће бити повређено.

7.

Више речене уредбе само су за оне њиве и земље које строго спадају у баштину појединих сељана.

Што се тиче њива које су радили свагда господари својим новцем, те њиве они могу радити као и пре, и слободно их могу давати под кирију коме хоће.

8.

Господар који има у чифлуку своју кућу или кулу, може ићи тамо кад год хоће, без пратње сељана, али све што од њих узима, да плаћа до паре. А господари који немају ни куће ни куле не могу ићи на чифлук други пут осем кад се сеје и жње, нити смеју ићи у село зарад какве своје насладе и забаве, чинећи одморке у чијој кући, и сметајући укућанима у раду. Таква насиља не смеју чинити.

9.

Кад дође време жетви, господари не смеју ни у чем сметати сељанима да овршу своја жита; нити су они који дођу по дозову за вршење, дужни дати господару за то какав дар.

10.

Од земље коју сељак ужива као своју баштину, не може субаша ништа одвојити ни радити за свој рачун.

11.

Свака тужба и давија расправиће се и пресудити код надлежних власти од судника постављених царском владом. Нико не може бити сам себи власник ни судија; и зато ако се деси каква расправа између господара и сељана и у ствари где би господари имали право неће никако бити дозвољено господарима да сами себи дају задовољења, него обе парничне стране морају своју тужбу да представе надлежној власти, захтевајући да се њихова права извиде и пресуде у меџлису.

12.

У име кирије на земље по чифлицима целога округа власни су господари да узимају од сељана исто оно што су узимали пре. Следствено томе сељани хришћани по лесковачким чифлицима, који сеју њиве својим семеном, својим воловима и о свом трошку, дужни су давати господарима на име кирије на земљу девето од пшенице, ражи, јечма,

овса, крупца, проса, кукуруза, конопље заједно са семеном, и најпосле и од свега ситнежа и заразавата што га производе; но неће давати ништа од ситнежи и заразавата што га производе за свој потрошак у својим баштама што су близу куће њихове и ограђене су плотом и ендеком.¹⁾

¹⁾ Уз овај члан А.С. Јовановић примећује да је предњом одредбом укинута свака дажбина „за све ситнице које се сеју по баштама“.

13.

Сељани не могу променити ни ливаде ни њиве својих баштина. И ко учини такву промену, дужан је опет да плаћа господарима девето у име кирије на земљу.¹⁾

¹⁾ Овде имамо следећу примедбу А.С. Јовановића: „Било погрешка до стилизатора превода или оригиналa, што се ова тачка Уредбе може узети и као забрана размене земља међу приватних и као ограничење да сељак не сме мењати начин употребе земље без дозволе господара, према оном што сам навео као своју белешку код чл. 4 у претпоследњој тачци.“

14.

У име кирије на земљу код кућом, за гувна и ливаде, свака сеоска кућа да сеје за господарски рачун 20 ока беле захире коју ће им господар дати.¹⁾

¹⁾ Примедба А.С. Јовановића:

„Ова дажбина, позната у новим пределима под именом параспур, беше и обичај и у данашњој Србији... По објашњењу г. Милићевића, „параспурна њива је она земља коју спахија (тј. господар) задржи за себе, па му је сељаци, његове чивићи, морају обраћивати и род с ње свозити у кошеве и амбарове. Господар је био дужан давати по 20 ока семена на сваку кућу својим чивићима; остало је било њихово“. (Краљевина Србија, стр. 136). „У напред поменутом извештју Петронијевића о дажбина маје по уредбама Салих-паše, читамо односно „параспур“ ово: „А за КОТАРНО, БАХЧЕЛУК, трмке, итд. сејаће свака кућа по 20 ока пшенице или кукуруза господару, но и то пошто га збере на гомилу није му дужан носити из села никуд, већ ако му треба, нека нађе кола под кирију, пак нека носи куд му драго“. (Краљ. Србија, стр. 45 и 135)“.

15.

У име кирије на земљу под виноградима¹⁾, узимљу господари по неким чифлицима по 20 пара на дулум²⁾, а неки по 30 и по 40 пара, па и у напредак да узимају по толико без икакве повишице, с тим: да нико не узимље више од 40 паре. Они који су узимали досада по 60 или 80 паре, свешће своје право на 40 паре од дулума.

¹⁾ и ²⁾ Овде А.С. Јовановић примећује:

1) „Вук нам је прибележио да су и у Србији плаћали спахијама намете на винограде под именом „тулумина“.

2) „По разбирању г. Милићевића, ДУЛУМ, управо ДЕНУМ... чини 207 84 /100 квадр. хвата. (Краљ. Србија, стр. 134).“

16.

Ова уредба важи само за оне винограде што их раде сељани који живе у

истом селу где су и виногради. А за винограде које раде сељаци живећи у другим селима, господар ће од њих наплаћивати кирију држећи се свога досадашњег права.

Они који преступе ове уредбу и падну у злоупотребе које се овде забрањују, биће кажњени без одлагања надлежном влашћу.

За овим Јовановић каже:

„Следећи завршетак уредбе долази као ратификација њене садржине од стране дотичних господара, и гласи овако:

„Најодличнији међу чифлик-сахијама обавезују се да не дозволе ни да трпе да се сељани терете ангаријом мимо воље царске владе, нити да им се чини каква друга штета. Обавезују се да једнодушно устају и против оних неправда на које се сељани често туже, а господари их подржавају, налазећи у њима своје користи; уопште да не оставе никакав повод новим тужбама сељана. Следствено томе обавезују се сами и без тужбе сељана подносе власти извештаје свакога кад се деси што супрот ових уредаба, и да траже да се казне преступници (кабахатлије).

Овај законик од горњих 17 тачака¹⁾ потписан је био с мухурима од најодличнијих између господара, као што је примљен и одобрен од свију.“

¹⁾ 17. тачка је, вальда, онај завршетак који представља неку врсту ратификације (Д. Т.).

Завршна примедба А.С. Јовановића:

„Слично аграрно стање налазимо и у Босни и Херцеговини. У 1859. години изасланици раје молили су на Порти: да се укину чифлуци и трећина, јер то никад није имало у Босни правног основа; да се укине и десетак, а државне дажбине од прибира сама власт а не закупци. У ферману је исте године следовао, налазимо исцрпних података о дажбинама које су сасвим подједнаке са дажбинама у овој нашој уредби...“

БЕЛЕШКЕ

1) Овде дносимо списак радова који непосредно или посредно третирају питања аграрних односа лесковачког краја за време Турaka:

1. Нил Попов: Србија и Русија од Кочине крајине до Светаандрејске скупштине, свеска IV 1870, стр. 109 — 116, 432 — 440.

2. Константин Јиречек: Историја Бугара (на чешком и немачком) 1876; (бугарски превод овог дела од 1929, стр. 412).

3. Сртен Л. Поповић: Путовање по Невој Србији (1878 и 1880), издање од 1879 — 1884, стр. 383, 384, 407 и сл., издање СКЗ од 1950, стр. 381, 382, 387, 405 — 410.

4. Милан Ђ. Милићевић: Краљевина Србија, 1884, стр. 27, 36 — 55, 93, 107, 115, 134 и 135.

5. Милован Спасић: Податци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима, округа топличког и врањског, за време турске владавине. Гласник Српског ученог друштва, књ. 71, стр. 222 и сл.

6. Алекса С. Јовановић: 1) Историјски развитак српске задруге, 1896, стр. 179 до 188; и 2) Приносци за историју старог српско гправа, други део, 1900, стр. 116 — 119.

7. Јован Хаџи-Васиљевић: Српски народ и турске реформе (1852 — 1862), Браство XV, 1921, стр. 146 — 191.

8. Драгољуб Трајковић: 1) Покрети за ослобођење у крајевима еслобођеним 1877 — 78, 1928, стр. 11, 13, 14, 16 и 17; 2) Силуете из фанара, 1932, стр. 7, 15, 17, 18, 20; 3) У чему је тајна појаве и развитка индустрије у Лесковцу, 1940, стр. 31 — 34, 36 — 38, 41; 4) Из нашег Менчестра, 1953, стр. 7 — 12, 16, 20, 21, 23, 26, 28, 33, 36, 42, 57, 60, 75, 76, 94, 95; 5) Нишка буна 1841, у часопису „Наше стварање“ за 1955 и посебно, стр. 3 — 10 и 16; 6) Немањина Дубочица, 1961, стр. 101 — 116.

9. Бранислав М. Недељковић: Историја баштинске својине у Новој Србији од краја 18. века до 1931; 1936, стр. 225 — 294.

10. Васиљ Поповић: Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Медида (1839 — 1861), 1949, стр. 5 — 323.

11. Сергије Димитријевић: Аграрни односи за време Турaka у лесковачкој миграју, 1951, стр. 3 — 27.

12. Драгутин М. Ђорђевић: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, 1958, стр. 20, 21, 163 — 165.

13. Јован В. Јовановић: Последњи бегови и аге у Лесковачком поречју, Лесковачки зборник III (1963), стр. 142 — 151.

Дела наведена у тач. 11, 13 и 8 пд 1), 2), и 5) издата су у Лесковцу, у тач. 8 под 3) у Ужицу ;у тач. 2 у Софији; а сва остала у Београду.

2) Ј. Х. Васиљевић, Српски народ и турске реформе, стр. 176 и 177.

3) Ј. Х. Васиљевић, наведено дело, стр. 177.

4) Исти, н. дело, стр. 178.

5) Видети нашу расправу: Покрети за ослобођење итд., стр. 13.

6) О њој видети дело Васиља Поповића, Аграрно питање у Босни итд., стр. 279 — 285 и 316 и сл.

7) Ал. Јовановић, Историјски развитак српске задруге.

8) Исто дело.

Драгутин М. Ђорђевић

Јашуњски реликвијар и оков Рударског јеванђеља

Обради метала се одувек поклањала велика пажња, јер су људи волели да држе и имају у поседу лепо украшене предмете. То су, на пример: оружја, оруђа, накити и др. Исти је случај и са предметима сакралног карактера. Њих су људи не само за себе чували и задовољавали своје потребе, него су их и другима поклањали, а особито црквама. Од најчешћих предмета које су људи поклањали црквама и манастирима су: крстови, иконе, јеванђеља, реликвијари и др. Због бурне наше историје, ратовања, пустошења, пљачки, паљевина и крађа, у лесковачком крају нису могли бити сачувани експонати веће уметничке вредности. Па ипак, остао нам је известан број лепих кујунџијских радова, крстова, крстionица, свећњака и окова јеванђеља, међу којима се због изванредно лепе обраде истичу реликвијар манастира јашуњског Св. Јована и сребрног оков рударског целивајућег четворојеванђеља.

Ми ћемо се овде укратко осврнути на ове две наше знаменитости.

ЈАШУЊСКИ РЕЛИКВИЈАР

И поред тога што је јашуњски манастир Св. Јована Претече више пута спаљиван и пустошен за време народних устанака и борби народа овог краја за национално ослобођење, ипак је сачуван један сребрни реликвијар, или мали ћивот, једна кујунџијски дивно израђена кутија. То је у ствари кутија за чување честица свете мошти мученика Харалампија и она је била у великому поштовању у читавој околини. Благодарећи томе, ова је кутија и сачувана иако сада у њој не стоје делићи мученичке моћи. Приликом оснивања Црквеног музеја у Нишу као средишту Нишке епархије, између осталих црк-

вених старина од уметничке вредности, и овај реликвијар је изложен и тамо се чува.

До доласка у овај манастир пок. Милојка Веселиновића 9. VIII 1907. на овај реликвијар се није посебно нико освртао нити га приказао. Тек је Веселиновић на њега обратио пажњу у својој монографији „Јашуњски манастири“¹⁾, али га није описао нити фотоснимио. За њега је у свему био од интереса, и не без разлога, само натпис на овом драгоценом предмету.

Зато што је још увек актуелан, јер није још решено питање, кад је ћивот израђен, ми ћемо донети мишљење о том натпису М. Веселиновића. Он каже: „Још се чува у овом манастиру једна сребрна кутија у којој су држани делићи светитељских моштију, те је кутија служила калуђерима као мали ћивот, који су хришћани целивали кад су га калуђери носили по народу писаније ради. На тој кутији изрезан је унаоко овакав натпис:

„Окружје лесковачко направишија стија мошчи манастиру стому Јоану претечи в љето 1032, дкемврија 15 ден“

Одмах на први поглед види се и по језику и по правопису да овај натпис неје изрезан Адамове ЗЛВ (7032), већ негде у најновије време у деветнаестом веку, али се не може држати да је писан пре 1840. године, него негде после тога времена, а најдаље до 1876 (до српско-турског рата). Можда је на тој кутији, када је неки лесковачки кујунџија оправљао, и видео изрезане старе црквене године, па их при тој својој поправци поново изрезао општим арапским бројевима, што стари мајстори не би чинили, нити би онаким шареним је-

¹⁾ Годишњица Н. Чупића, књ. XXIX, 1910, стр. 338-357.

зиком писали, који међутим неје ни постојао у оно време".²⁾

Толико је Веселиновић писао о реликвијару јашуњском и оспорио датирање у натпису. Он је, нема сумње, тачно запазио да правопис на натпису не одговара периоду 16. века, односно да реликвијар није израђен 1524. године ($7032 - 5508 = 1524$), него касније. Веселиновић претпоставља да је „неки лесковачки кујунција“ приликом неке оправке уништио изрезане старе црквене године и да је на место тих година изрезао нове, арапским бројевима. Писац ових редова је, међутим, имао у рукама кутију, или реликвијар, како се правилније каже и врло га пажљиво разгледао. О каквој оправци или пак о брисању стarih цифара, не може бити говора. Мишљења сам да је овде само по среди или незнაње писца натписа рачунања година, или грешка која се може односити само на искуџану нулу. На место нуле, иза 7, требало је да искуда или 2 или 3. Он је погрешио и искудао нулу. Ако би иза 7 дошла 2, онда би година израде била 7232, или 1724. година, а ако би тамо дошла 3, онда би година кад је израђен реликвијар била 1824. Дакле, приближила би се датирању које је одредио Веселиновић.

О томе да ли је јашуњски реликвијар домаћа израда, продукт неког бољег лесковачког кујунције, или је рад каквог познатог мајстора са југа: Скопља, Призрена или Прилепа, можда и Ниша, може се само нагађати, али је логично да се верује да је он домаће израде. То нам на првом месту говори сама структура правописа заступљена на натпису и друго, чињеница је да је Лесковац био за време Турака врло развијен кујунцијски центар. О томе нам говори и С. Гопчевић, а Срђеје Димитријевић наводи у својој књизи „Градска привреда старог Лесковца“ да је кујунција било у Лесковцу све до 1914. године.³⁾ На неким старим иконама по сеоским црквама, спомињу се и калаџије и кујунције као приложници, а на свону цркве Св. Богородице у Лесковцу које је израђено 1879. између осталих приложника за ливење звона спомиње се и „еснаф кујунцијски“. Може се, дакле, веровати да је и реликвијар израдио неки лесковачки кујунција.

Натпис о коме смо говорили, протеже се на три бочне стране реликвијара. На предњој страни кутије, на чистој основи, која је окружена и оивичена рељефним линијама и ланчићима, сто-

ји: „ОКРУЖЕ: ЛЕСКОВАЧКО: направишија:“. У продужетку, на другој страни се продужава натпис: „.. СТИЈА: МОШЧИ: МАНОСТИРУ: СТОМУ: ЈОАНУ: ПРЕТЕЧИ“. На трећој страни пише: ... В ЉЕТО: 7032: ДЕКЛЕМБРИЈА: 15: ден“.

Реликвијар је лепо израђена сребрна кутија са испупченим поклопцем на коме је рељефно приказан лик св. Јована Крститеља Претече. Св. Јован је са крилима а у левој му је руци одсеченa глава на тањиру. Карактеристично је што је св. Јован овде приказан са брадом. Десном пак руком благосиља. Фигура светитеља је израђена на неправилној правоугаоној сребрној плочи. Сам лик је украсен бордуром од стилизованих флоралних гранчица и листића, а у свима угловима се запажају медаљони за главама светитеља. Око светитељске је главе нимб око кога је сигнatura: „СТИ: ЈОАН ПРЕТЕЧА:“ И с једне и с друге стране светитеља стоји по једна розетна. Особито упечатљиво делују крила, која су добро моделirана.

Кутија без поклопца, без крова је у размери 22 x 18 см, док је поклопац 23 x 18,50 см. Висина кутије износи 3,50 см.

На кутији испод поклопца стоји врло лепо обрађена плоча која служи као поклопац за саму кутију. Она је за доњи део кутије причвршћена са четири металне нитне које су на угловима. Поред места за миросаљку је натпис „СТ ХАРАЛААМПИЈА“, мученика чије су се моћи чувале у тој кутији. На средини је удубљење за крст који су хришћани целивали кад су долазили на поклоњење у манастир или кад су калуђери ишли по писаније. До крста изрезан је овални простор, удубљење за јелејни суд. И на овом делу реликвијара су заступљени биљни орнаменти.

Доњи део кутије се са поклопцем везује сребрним ланчићима, а не копчама. Цела кутија је постављена на четири куглице од бакра.

По марљивој обради и стилизацији флоралних орнамената, ова кујунцијс-

²⁾ Годишњица Н. Чупића, књ. XXIX, 1910, стр. 343-344. Даље: М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, стр. 27; Ст. Новаковић, Стари српски записи и натписи, I, стр.

³⁾ Срђеје Димитријевић, Градска привреда старог Лесковца, Лесковац, 1952., стр. 10, 50 и 60.

ка израђевина је лепо уметничко дело домаће радиности сачувано у лесковачком крају.

ОКОВ РУДАРСКОГ ЧЕТВОРОЈЕ-ВАНЂЕЛА

Оков рударског целивајућег јеванђеља (налази се у рударској цркви) је драгоцен примерак кујунџијске вештине у обради сребра. Таквих металних окова је код нас уопште мало, а наше је мишљење да је овај о коме је овде реч, један од најлепших код нас и у целој српској православној цркви. Кад је израђен овај оков, где и који је то анонимни аутор — мајstor, није нам познато, нити о томе постоје подаци, али се може са сигурношћу тврдити да је ово рад домаћих мајстора, можда чак и рад неког лесковачког кујунџије. При пажљивој компарацији, овај се рад много не разликује од јашуњског реликвијара, па се овде може допустити претпоставка да је оба предмета можда радио један мајstor, један кујунџија.

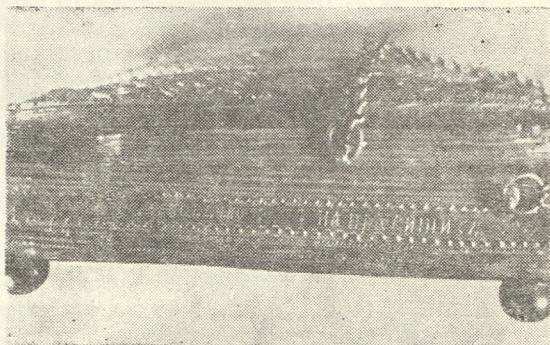
Оков поменутог јеванђеља чини десет од сребра искуцаних плочица и две обрађене плочице (60 комада) причвршћене за предњи и задњи део корица и две обрађене плочице које служе за закопчавање истих.

На предњој страни је приказана сцена из јеванђеља — Христово распеће, а на задњој је композиција изласка Христова из пакла. То су уједно и централне теме непознатог кујунџије. И око представе распећа и око сцене изласка Христова у ад искомпоноване су фигуре четири јеванђелиста: Матеја, Марка, Луке и Јована са симболима како црквена иконографија иначе представља ове ликове. Тако су на обема странама, око централних сцена, по угловима причвршћене четири плочице са дојасним фигурама јеванђелиста и сигнатуром на словенском. На горњем делу корице и једне и друге стране су представљени јеванђелисти Матеј и Јован, а на доњем су Марко и Лука. Само треба одмах подврžiti да се ликови јеванђелиста заједно са симболима на задњој страни разликују од ликова представљених на првој. Симболи: дете или анђео са крилима, орао, лав и теле (овде је бик са роговима) су врло интересантни као примитивна уметност на-

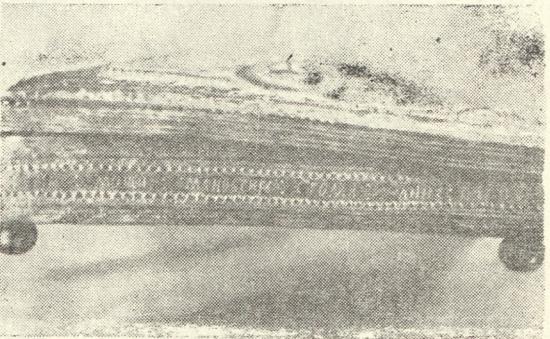
ших старих мајстора кујунџија. Апостоли и јеванђелисти Матеј и Јован су приказани са дужим брадама, док су Марко и Лука са нешто краћим. Да одмах напоменемо да су и остale личности на окову приказане са брадама, изузев четири лица која уздигнутим рукама преma распетом Христу стоје испод распећа.

Средиште окова на предњој страни четверојеванђеља испуњава призор распећа. Христос је приказан на крсту са поменутим ликовима и једним, вероватно римским војником, који такође диже руку према Христу. Око главе распетога је нимб на коме су искуцани иницијали.

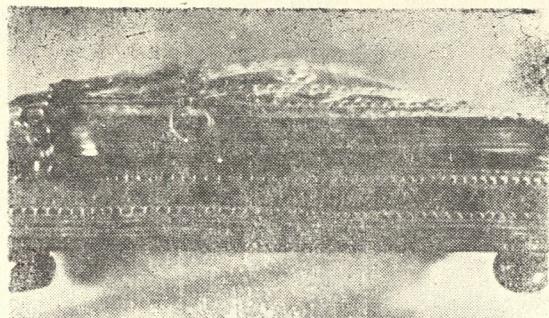
На задњој страни је композиција изласка Христова из пакла. Наиме, Христос победоносно изводи из ада праведнике држећи двојицу за руке. Изате двојице се назире више праведника и сви уздижу руке према Храсту.

Сл. 1. — а) реликвијар манастира Св. Јована у Јашуњи (натпис I)

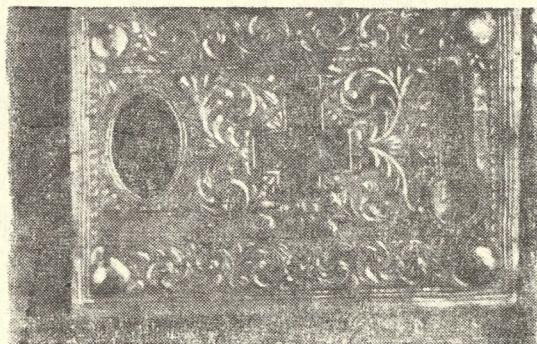
Сл. 1. — б) реликвијар — натпис II

Сл. 1. — в) реликвијар) — натпис III

Сл. 3. — Унутрашњи део реликвијара — изрезана места за миросаљку, крст и суд за јелеј.

Сл. 2. — Поклопац на јашуњском реликвијеру

Оба приказана предмета — и јашуњски реликвијар и оков рударског целивајућег четворојеванђеља — нема сумње, производ су наших домаћих мајстора који су знали да израђују разне предмете за црквсну потребу. Благодарећи изванредној техници, познавају материјала и традицији која је водила порекло још из средњег века, наши домаћи мајстори су били у могућности да иза себе оставе многобројне предмете од неоценимиве вредности, међу које се могу убрајати и два сачувана предмета — јашуњски реликвијар и оков рударског четворојеванђеља.

О Црној Трави

(Прилог за историју и културу)

У горњем сливу бистре планинске реке Власине, између $20^{\circ}00'$ и $20^{\circ}15'$ географске дужине, и $42^{\circ}45'$ — $42^{\circ}49'$ географске ширине, на надморској висини од 979—1700 метара, као у каквом уздушном базену, на коме су с једне стране Црквена плана, Орловац, Грамада, а с друге стране Чемерника и његов огранак Дел, на простору око $60,28 \text{ km}^2$ површине, налазе се села и махале са око 570 домаћинстава и 2.709 становника, познате под заједничким именом ужа Црна Трава. По свом географском положају и конфигурацији терена подручје уже Црне Траве, посматрано са Чемерника, личи на гигантско орловско гнездо савијено између наведених планина и њихових огранака. Централни део овог басена („гнезда“) је на ушћу Чемерчице у Власину. Ту има нешто мало равни уз обалу реке Власине, те се Црна Трава може узети и као висока планинска котлина, коју омеђују поменуте планине. Ту, где се улива река Чемерчица у Власину, сада је централни део Црне Траве — варошица Црна Трава. За варошицу је проглашена 1923. године. За проглашење овог села за варошицу плаћено је 30.000 ондашњих динара. Ту су сада: школе (основна — осморазредна, грађевинска са практичном обуком, школа за грађевинске пословође и 2 одељења I разреда техничке школе), Скупштина општине, Здравствена станица, пошта, Станица Народне милиције, општинска руководства свих друштвено-политичких организација црнотравске комуне, продавнице, Задруга, хотел, пекара, Ветеринарска станица и занатлије (кројачи, лимари, вуновлачари, фотограф, берберин и др.) који опслужују све становнике општине. У овај центар писменост је продрла још 1811. године преко попа Анђелка.¹⁾ Људи су са свију страна до водили децу на школовање код попа

Анђелка.²⁾ Осим поп Анђелкове фамилије, на ширењу писмености и покрета за национално ослобођење од Турака у овом крају много је учинила и свештеничка поп Стеванова фамилија из Чуке.³⁾ Но ове школе су биле основане на духовно-верској основи. Црква је у то време спроводила просветну и културну мисију, а свештеник био вођа и учитељ. Кроз ову црнотравску цркву⁴⁾ кроз коју су пролазили сви свештеници и учитељи из читаве ове планинске области много се урадило на ширењу и учвршћивању националне мисли за ослобођење ових крајева од Турака. Прва световна школа у целом овом планинском крају, која је спремала писмене људе за део Власине, Црне Траве, Рупља и Млачишта, појавила се такође овде.⁵⁾ Овај центар је 1908. године основао централну библиотеку под називом „Културна лига“. Руководиоци ове били су Јован Стевана Поповића (домородца — професор) и Јован Милентија Поповић (свештеник).⁶⁾ 1907. године у овом центру постојала је веома активна стрељачка дружина. Црна Трава је имала и своје спортско и соколско друштво. 1919. године у Црној Трави је отворена пошта, а од 1924. године у овом центру се користе радиоапарати. 1921. године отворена је примерно уређена спрска амбуланта у којој је био лекар Стеван Михајлович Пархоменко, Рус по народности. 1935. године уведено је, на заузимање мештана, електрично осветљење. 1938. године у овој варошици инсталiran је први рентген апарат. Од 1921. године отварају се и разне друге школе (грађанска, грађевинска, домаћичка и друге). Те школе нису радиле само у току другог светског рата. Оне су дале прву плејаду школованих угледних црнотравских зидарских мајстора, чувених грађевинских стручњака.

У тај центар стално, и данас, долази много људи и око 600 ученика, који после обављеног посла или одслушане наставе напуштају ову варошицу и одлазе горе у махале и села који сачињавају ужу Црну Траву. Нико не остане да у варошици преноћи. Некако се пријатније и угодније осећају горе по махалама. С обзиром да су Црнотравци грађевинари, они услужне занатлије (пекаре, лимаре, посластичаре и др.) доводе са стране и запошљавају.

Кроз средину овог централног дела Црне Траве проличе река Власина, која баш на овом месту и прима своју прву велику притоку Чемерчицу. Недалеко од центра Црне Траве је Власинско језеро, идеално одмаралиште и туристичко место. У варошици Црној Трави, која је и општински центар за црнотравски крај, налази се насељени део Црне Траве. Редак је пример да у земљи постоји још где тако млали центар комуне са свега педесетак кућа.

Много већи део Црне Траве су села око ње: Златанци (180 домаћина), Чука (110), Јовановци (106), Обрадовска Махала (66), Тодоровци (52 к.), као и махале које припадају централном делу општине — варошици Црна Трава: Козарница (22 к.), Ливађе (8 к.), Славковци (11 к.) и Самарџијци (3 к.). Златанци је село које се налази источно од варошице Црне Траве, Тодоровци северно, Чука југоисточно, Обрадовска Махала западно и Јовановце југозападно у сливу реке Чемерчице. Ливађе је махала на самој реци Власини, с обе стране пута Црна Трава — Власинско језеро, на удаљености од свега 500 метара од центра Црне Траве. С десне стране реке Власине, изнад варошице Црне Траве и Ливађа Махале, а десно од Струмићевског потока, је махала Доњи Славковци. Козарачка Махала налази се с обе стране реке Чемернице, на удаљењу од центра Црне Траве око 1 км. Самарџијци је махала од свега три куће, југоисточно од варошице Црне Траве, идући према селу Чуки.

Ова комплетна ужа Црна Трава са махалама и селима што је сачињавају, имала је 1883. године 368 пореских глава⁷⁾. Од 1865. до 1905. године преко 200 кућа из овог подручја силази у равнице ондашњег лесковачког, врањског и прокупачког среза. Тамо налазе опустела имања бивших турских власника насељавајући се махом у Топлицу,⁸⁾ Пусту Реку и Јабланицу.⁹⁾

Према оригиналним записима тадањег црнотравског свештеника Божидара Поповића, ужа Црна Трава је на дан

1. јула 1927. године имала 500 домаћинства са 3.480 становника. Према Регистру имена и презимена становника уже Црне Траве, који је са стањем на дан 1. јула 1944. године, устројио и сачувао послератни родоначелник општинске администрације у Црној Трави Драгомир Спасић. Црна Трава је тада имала 4.017 становника. Према Статистичком билтену среза Лесковац Црна Трава је на дан 31. марта 1953. године имала 571 домаћинство са 2.709 становника. И поред великог наталитета, опадање броја становника и домаћинства долази услед миграције становништва с овог подручја.

Иначе у животу породица и привреди ове општине најзначајније место заузима грађевинарство. Ова општина данас има преко 3.000 добрих грађевинских мајстора. Од њихових зарада углавном породице и живе. Од доприноса и пореза који Скупштина општине уплаћују 4 мала предузећа (од чега једна грађевинска задруга и Проектантски биро) око 50.000.000 динара, док у исто време широј друштвеној заједници дају преко сто милиона динара. 1959. ужа Црна Трава са селима Брод и Добро Поље имала је око 509 приватних зидара. Осим тога, Црнотравци чине главни део стручне радне снаге у многим југословенским грађевинским предузећима. Све ово јасно указује на значај који грађевинарство има у привреди овога краја.

Грађевинарство у овом крају има велику традицију и веома добру перспективу. Зидарска вештина се вековима у овом крају преноси са оца на сина као неко наслеђе. Грађевинске школе (високе и средње), и данас као и некад, највише се уче. Што се тиче развоја овога заната, прича се да су се њиме први у овом крају почели бавити становници уже Црне Траве и Брада.¹⁰⁾ Први је по казивању одвео Црнотравце у печалбу Риста Струмичевски из Чуке, а Брођане Радоња Петрикин и Цветан Шиљка. Риста Струмичевски је са шест својих шурака (Николом Пулом, Ђором Богићем, Стојаном Дриндаром и др.) успео као зидар да заради добре паре ван свог места, па су по његовом повратку скоро сви одрасли ишли у печалбу.

До одласка у печалбу Црнотравци су живели старим животом. И када су као прави печалбари пошли на рад живели су и кретали се у друштву, заједно се хранили, радили, као браћа живели и новац на равноправне делове де-

лили, јер су на посао у почетку одлазили само пунолетни младићи. Од 1897. године отпочела је подела на најамне раднике и предузимаче. Предузимачи су држали по 200 а некад и више радника и када је грађевинарство било уносно они су долазили до веома великих зарада, обогатили се и правили гозбе по хотелима.

До 1941. године сви мушкарци у Црној Трави одлазили су, као грађевински радници у печалбу. Пођу у пролеће, поздраве своју децу и укућане, па оду за белим хлебом у бели свет. Остали су тако читаво лето, чак до дубоко у јесен, па када мразеви постану несносни, спакују своје тешке дрвене сандуке и традиционални зидарски алат и потегну за далеку Црну Траву.

Најмање 9 месеци годишње Црнотравци су широм целе наше земље градили. Између осталих, до 1941. године они су подигли и следеће зграде у Београду: зграду Народне скупштине, Универзитета, обе поште, Народне банке, Етнографски институт, храм Св. Саве, фабрику трикотаже, зграду Министарства војске, Бели двор — Маршалат, Маркарницу, Државну штампарију, Инвалидски дом, Задужбину Николе Спасића, Коњичке касарне, Палилулске касарне, Официрски дом, Официрску школу, Дворску станицу, књижару и многе друге јавне зграде и небројно стамбених објеката. У Скопљу су исто тако подигли велики број објеката, међу којима зграду Народне банке и Дом ЈНА, у Сарајеву су подигли: Средњетехничку школу, Народну банку и многе друге. У Панчеву: војне касарне, аеродром и друге. У Нишу: Дом армије, Зграду Бановине, Народну банку, болнице итд. У Шапцу: Официрски дом, касарне и друго. Градили ср и пругу Праљево — Рашка, ауто-пут Београд — Суботица и друге објекте из нискоградње. Све боље зграде у околним местима (Лесковац, Власотинце, Грделица, Ниш, Пирот, Врање итд.) подигли су Црнотравци.

И после рата мушкарци са овог подручја сваке године раде на градилиштима у целој земљи. Зидају и граде у Београду, Скопљу, Загребу, Макарској, Титограду, Будви, Аранђеловцу, Цавату, Иванграду и Суботици. Тако су градили годишње по 7.000—10.000 ста-

нова и велики број објеката у нашој земљи.

ПОСТАНАК НАСЕЉА И ПОРЕКЛО СТНОВНИШТВА

О самом пореклу имена „Црна Трава“ постоји више казивања. О њој нема никаквих помена у најстаријим историјским изворима. Први пут помиње овај крај биограф Стефан Лазаревић Константин Философ 1431. године, наводећи да је султан Муса ишао од Софије до Врања и Новог Брда преко „планине глагољамаја Чемерних“¹¹⁾ пустошћи све што му се нашло на путу. Ако је ово тврђење тачно, као и тврђење да се овде била утaborила српска војска која је по предању закаснила за бој, онда легенда има основа. А та легенда, која се понајчешће и чује у овом крају, овако гласи:

„Место, где је данас централни део Црне Траве раније се звало Вилин луг. На позив кнеза Лазара неки знепољски војвода Дејан скупи војску и са својим војницима пође у бој на Косово. У путу замерке на месту званом „Вилин луг“. Од дугог путовања уморни војници одмах заспе омамљени јаким мирисом траве, које у изобиљу овде има. Ни сами нису знали колико су дуго спавали. Кад су се војници пробудили и продужили пут према Косову, сусретоше ојађене војнике, који су се враћали из боја. Од њих дознадоше да је српска војска потучена, кнез Лазар погинуо, а царство изгубљено . . . Тада заплака знепољски војвода, проклињући миришљаву траву што их је тако успавала да су преспавали бој на Косову: „Ех, црна и чемерна трава, куд на нама да остане клетва Лазарева!“ Враћајући се својим домовима, пролазећи поред Вилиног луга где су се успавали, љути због пропasti српског царства и кнежеве клемте, понављали су речи знепољског војводе: „Ех, црна трава, ти нас опи и успава, те задоцнисмо и изгубисмо царство!“ Отада се Вилин луг зове Црна Трава“. Лепа је и у народу најочуванија ова легенда о пореклу имена Црна Трава, коју је још 1932—1938. године записао наставник Грађевинске школе у Црној Трави Живота Ј. Предић.¹²⁾

По другом тврђењу^{12a)} име „Црна Трава“ остало је од турског назива „Кара-Кас“ што на турском значи „црне обрве“, или од турског назива „Балкана Дервен“ што би значило планина под шумом црногорицом или рибна кли-

супа. „Летопис каже: Кара-Кас (тј. Црна Трава) је Турцима у Цариграду плаћала на име данка (харача) годишње по 70 ока пастрмки“¹³⁾.

По трећем тврђењу име „Црна Трава“ потиче отуда што су стока и људи страховито страдали од колере („чуме“) па је земља орана црним воловима, које по веровању „чума“ не сме напасти.¹⁴⁾

Према томе зашто и када је ко назвао ово место тако остало је непознато, али се као сигурно тврди да овај назив датира од пре много година.

Што се тиче насељавања Црне Траве о томе постоји више различитих казивања. Веома активан предратни радник на унапређењу свог родног места, свештеник Јован Поповић у својој књизи „Црна Трава“ на страни 4—7 пише како је првобитно Црна Трава била један манастир, који је припадао Цариградској патријаршији, а порезу је плаћао у натури цркви Свете Софије у Цариграду, а касније Аја Софији. Као место где се налазио тај манастир људи истичу Манастириште (Опрженац) испод села Чуке. Тада манастир се звао Св. Никола. По њему је касније црква у Црној Трави добила назив.¹⁵⁾

Тврди се да је Црна Трава у доба Турака била слободно село и да су имали од турског цара „берет ферман“ да се Турчин не сме у рејону Црне Траве никако задржавати, сем што има право, када га пут нанесе, запалити дуван и потковати коња, па је дужан одмах отпутовати из ње.¹⁶⁾

Како је постао центар са околним црнотравским махалама? Верује се у народу да је Црна Трава два пута насељавана.

По једном тврђењу¹⁷⁾ сва данашња разбијена Црна Трава била је на једном месту. У прво време било је свега 17 кућа са махалама: Чукурска на истоку, Тодоровска на североистоку и Обрадовска код обрадовске њиве. Чували су много стоке, терали је и напасали горе по планинама. На висовима су касније подигли штале и трле. У доба слабљења турске моћи становништво је из централног дела отишло горе на огранке Планине и Чемерника, где су им трле биле и где су стоку напасали. Тако су се и раселили. Ту где је село Црна Трава остао је само турски чардак и конак (две зграде): једна испод ушћа Чемерчице у Власину и друга изнад. При ослобођењу од Турака на овом месту на реци Власини подигнуте су воденице. На том месту Цена из Самчекинца отворио је и продавницу дувана

и друге робе и од трговине углавном и живео. Он није имао деце па је посио Радојла из Златанца и дао му своје презиме Ристић. Радојло је имао 4 сина: Брацу, Милића, Тозу и Стевана. За овим су у центар Црне Траве сишли Ивићевци од којих су данас Ивићи (4к). Деда Миладин је око 1834. године дошао из Чуке (Печиновске махале) као занатлија (самарџија) и први се насељио изнад ушћа Чемерчице у Власину.¹⁸⁾ Потом су дошли Спасићи (3 к) потомци храброг српског устаничког вође из првог српског устанка Белкића, чија је старина из Обрадоваца. Ганетови су прешли из Чаушева, Радивојевићи из Чуке, Тасићи из Ливађа, Крстачи из Попова, Швабини са Висине, и Ђорђевићи из Ливађа.¹⁹⁾ Тако је по други пут насељена Црна Трава и тек онда постала прави центар за сва села у горњем сливу реке²⁰⁾ Власине.²¹⁾

О постанку махале зна се следеће:

Козарничани су са Копаоника (дунничког²²⁾). Или су побегли Срби, или су Саси. Ливађањи по казивању 53-годишњег Стратија Бошковића воде порекло од Црногораца из Кадијине Луке код Даниловграда. Потомци су великорјунака Дубије, који није хтео да се тамо потури, већ је побегао овамо. Од њега су Бошковићи у Ливађу и Дубици. Славили су раније Св. Николу. Ливађани који су славили Св. Јована од Златанаца су.

Бисини (Швабини) су од Рашинаца из Бруда, а старина им је из Рашке. Самарџији (Зајци и каше) су из Чуке, од Печиноваца. Доњославковчани су из Драјчинаца (Знепоље). Златанска махала добила је назив по првом досељенику Златану. По казивању 50-годишњих браће Будића, Љубе Војиновића, Радована Ђорђевића, пок. Светозара Ђорђевића и др. они су из села Божурне код Опленца. Од старе златанске фамилије потичу Баркинци, Лулинци и Лепојинци. Попадици су од попова који су често крстарили чак до Знепоља, те се сматра да су из Мелне. Предак Чурчишчана дошао је из Знепоља, ту се прелетио, имање добио и насеље образовао. Чаушевска махала је од Шипковице или Криве Феје. Дамњанови су из Страгара. Макинци су са Косова (Грачанице). Чукуруска махала сматра се као најстарија. За њу се каже да је записана у „ћутук“ што значи да је од вајкада²³⁾ Блатарци и Ђосини су од Горњославковчана. Струмићевчани су из Струмице. Села Јовановци и Чука воде порекло из Страгара (крагујевачки срез).

Отуда се доселила 4 брата: Вељко, Дамјан, Јован и Радован. Од ових су Радовинци, и Платнарици у Чуки, Јовановци су са Копаоника. Проклетијци су из Клисуре. Стамболијци су Срби који су трговали по Стамбулу. Степановци и Мала Река су са Копаоника. Пејчиновчани у Чуки воде порекло из села Рожине, недалеко од Ниша. Зову их и Рогљанцима.²⁴⁾ Ракинчани и Дриндарчани су из Мелне. Село Чука добило је назив по каменом шиљатом вису, који се налази код Дриндара с леве стране реке Власине. Обрадовчани су потомци Стевана из села Буковика, код планине Букуље, близу Аранђеловца²⁵⁾. Маџаре води порекло од Мађара који су на кубицима руду довозили и прерађивали и од тога живели. Самчекинци су са Косова (од Косовске Митровице) Црквенковци су са Копаоника. Попови су досељеници из Босилеграда. Бабићевци су такође са Копаоника. Поповићевчани и Тодоровчани воде порекло од два брата, од којих је један био поп, а други се звао Тодор.²⁶⁾ Држи се да су пореклом од Тодорова из Кратова. Ивићевчани су иста крв са Самчекинцима.

Тако су овај крај, по предању, насељили наши стари углавном са Косова, Метохије а касније и из Шумадије. Стога је овај крај интересантан и по томе што је насељен од различитог етничког елемента и из различитих крајева.

Живећи у изузетним околностима Црна Трава је пуна веома лепих и корисних особености и карактеристика. Црнотравац никада није метнуо на своју кућу, шталу и подрум катанац, и скоро никада му ништа није нестало, јер овде никоме на ум не пада да краде. Све своје ствари — од веша до пољопривредног алата — остављају напољу јер се не боје да ће им нестати. Оно по чему се такође разликује овај крај од других је то што у њему мушкарици само привређују, а жене су главни домаћини кућа. Оне школују децу, набављају све што је за домаћинство потребно и воде целокупну бригу о домаћинству. Веома су гостољубиви и пријатни. Као зидари Црнотравци су веома вредни, истрајни и способни. Као борци су храбри, поузданi и пуни појтвовања.

Жене Црнотраваца су веома узорне домаћице, а девојке вредне, разговорне и веселе.

Цео овај крај је још пасиван, са лошим путевима, па и богазама. Пут је од великог значаја за Црну Траву и њену околину јер од њега углавном зависи економски напредак овога краја. После

рата Црна Трава је добила два излаза за Ауто-пут: код Владичиног Хана и Лесковца, али су ти путеви и даље неудобни за саобраћај, а још мање за развој туризма у овом крају, који би временом требало да постане извор прихода за ово подручје. А да то постане треба обезбедити идеalan саобраћај не само до Хана и Лесковца, већ и до махала и врхова Чемерника са кога се пружа диван поглед на планине Србије и Македоније, на сам град Лесковац и његову околину, а Плане, одакле се такође има диван поглед на део Бугарске.

Црна Трава није само колевка грађевинара — одличних мајстора, већ је одиграла веома видну улогу у свим ослободилачким ратовима. У борбама за ослобођење од Турака (1804 — 1878) на челу локалних добровољачких чета стајали су: Белкић, Стреља, Коле Рашић, поп Милентије Стојановић, свештеник Стеван Поповић, Станко Ивић, Таса Ђокић, учитељ Радојило Ракић и др.

У првом светском рату за ослобођење земље — на Куманово, Брегалнициу, Цер, Албанију, на Солунски фронт и друга места отишло је само из уже Црне Траве око 412 бораца, а вратило се свега 140 јунака — сви са разним одличјима. У напредном радничком покрету многи радници — печалбари као Јован Цветковић Социјал и Таса Бошковић и др. истакли су се још 1905. године. Уочи другог светског рата овде су постојале веома јаке револуционарне снаге. У другом светском рату Црна Трава је била најчвршћа партизанска база у Јужној Србији. На том подручју никли су многи одреди, батаљони и бригаде а у пролеће 1944. године јединице с овог подручја, заједно са онима из Јабланице и Топлице дале су и другу српску — 22. ударну дивизију, формирану у Црној Трави. У великом рату за ослобођење наше земље положила су животе у темеље наше нове социјалистичке државе 1944 борца с овог подручја. Око четрдесет Црнотраваца и Црнотравки данас носи „Партизанске споменице 1941“. На хиљаде других одликовани су орденима, медаљама за храброст и одликовањима за заслуге у нашој Револуцији и социјалистичкој изградњи наше земље.

БЕЛЕШКЕ

¹⁾ Поп Анђелкова фамилија је из Попове махале у Црној Трави. Сматра се да су као по-позни и насељени. Свештенство и учитељство у

овој поп Анђелковој фамилији прелазило је са оца на сина, са извесним прекидима. То је фамилија која се одржала на овдашњој свештеничкој дужности до 24. априла 1936. године, када је из ове фамилије умро релативно млад свештеник. Сви су они били носиоци разних културно-просветних и других акција за унапређење и развој Црне Траве. Ова фамилија датира од пре 235 година. Поп Анђелко из ове фамилије оставио је на црквеном Јеванђељу један овакав запис: „Сија писмо да се знаје на 1820. годину, када искочи лажа да иду девојке у Москву (Московија је старији назив за Русију — примедба аутора). И се иженише девојке. Писа поп Анђелко од Црну Траву из Самчекину махалу“.

²⁾ Сретен Динић: „Споменица“, Београд, 1928., стр. 58.

³⁾ Стеван Поповић рођен је у Чуки. Црквено појење учио је у манастиру „Св. Никола“ који се налазио с леве стране реке Власине, испод с. Чуке. Његов син Јован завршио је учитељско-богословску школу у Призрену, а духовну академију у Хиландару у Грчкој, 1900. године, где је 15. августа 1900. године добио једну икону коју му је у име хилиндарског пратства потписао архимандрит Василије.

⁴⁾ Време откад постоји црква, а раније манастир у овом крају није нам познато.

⁵⁾ По предању, још у доба Турaka, Константин — Дина из Чуке, довео је из Панаћуришта првог учитеља у Црну Траву.

⁶⁾ Летопис цркве Црнотравске, који се налази у цркви Црнотравској, односно код њених чувара.

⁷⁾ Одговор у рубрици „Да ли знate“ у „Политици“ од 18. септембра 1964. године, у коме је баш овај подatak изнет.

⁸⁾ Тамо су страдали у Топличком устанку, као што су Црнотравци страдали у другом светском рату.

⁹⁾ „Политика“ од 18. септембра 1964. године.

¹⁰⁾ По казивању Десимира Димитријевића, дугогодишњег радника и 15-годишњег директора школе, затим Божиља Бошковића, Божидара Бошковића, Љубомира Богдановића и др. Црнотравца.

¹¹⁾ Запис Ристе Николића и Сретена динића у „Споменици“, Београд, 1928, стр. 59.

¹²⁾ Живота Љ. Предић у напису који поседује аутор.

^{12a)} Божидар Поповић: „О Црној Трави“, напис рађен по црквеном летопису цркве Црнотравске (поседује га аутор).

¹³⁾ Ибидем. Доцније су Турци звали и десятак, а за овим и порез.

¹⁴⁾ Риста Николић: „Крајиште и Власина“, Београд, САН, 1912. године.

¹⁶⁾ Живота Љ. Предић: у напису објављеном у Годишњем извештају Грађевинске школе у Црној Трави за школску 1936/37. годину, стр. 47.

¹⁷⁾ Ибидем.

¹⁸⁾ Живота Љ. Предић у истом напису, који је радио према црквеном летопису, пише да је у Црној Трави подигнут мали манастир у коме је живео један калуђер са неколико чобана, некада после 565. године. Дугогодишњи мештанин Драгомир Спасић са свештеницима који су овде служили тврде да је црква подигнута 1635. године.

¹⁹⁾ Казивање Ђире Миладиновића, Васка Миладиновића, деведесетогодишњег Милетија Ивића, стогодишње Марије Димитријевић, пок. Светозара Ђорђевића и Данила Ивића.

²⁰⁾ Казивање пок. Светозара Ђорђевића, Ђире и Васка, Милетија, Спасића и других старијих Црнотраваца.

²¹⁾ Ибидем.

²²⁾ Риста Николић: „Крајиште и Власина“, Београд 1912., стр. 372—375.

²³⁾ Риста Николић и д-р Јован Цвијић: Насеља српских земаља, књига VIII, Београд САН, 1912. год. стр. 372—377.

²⁴⁾ Казивање Боре Ђикића, Прадимира Цветковића и др. Пејчиновчана и записи Животе Љ. Предића.

²⁵⁾ Казивање Градимира Анђелковића и др Обрадовчана.

²⁶⁾ Риста Николић и д-р Јован Цвијић: „Насеља српских земаља“, књига VIII. Београд САН, 1912. год. стр. 372—377.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Поред већ наведене литературе за обраду ове грађе користио сам:

Константин Филозоф: Гласник СУД, стр. 305, књига 42.

„Освећење споменика у Црној Трави“, штампарија „Св. Ђорђе“, Београд, 1928.

Летопис цркве Црнотравске, који се рестауриран налази код чувара ове цркве.

Текст Божидара Поповића, свештеника које је рађен према оригиналном црквеном летопису још 1928. године.

Користио сам казивања: свештеника Симе Ивића, Јована Цветковића Социјала, пок. Светозара Ђорђевића, Данила Ивића, стогодишње Марије Димитријевић, 81-годишњег Косте Станојевића Зајца, 90-годишњег Милетија Ивића, Драгомира Спасића и многих других Црнотраваца и Црнотравки. Записе Јована Поповића, свештеника Божидара Поповића и шестогодишњег наставника Грађевинске школе у Црној Трави Животе Љ. Предића (Годишњи извештај Грађевинско- занатске школе у Црној Трави за школску 1936-37. годину). Оригинална документа налазе се код аутора овог написа.

В У К О В Ј У Б И Л Е Ј

Др Владимир Стојанчевић

О Вуковом методу научног рада*)

О Вуку Карадићу и његовом делуписано је толико много за ових стотину година од његове смрти да се са правом може поставити питање: да ли је могуће код Вука и у његовим списима пронаћи још штогод што би заслужило пажњу да се узме у разматрање а да се, при томе, не дође у опасност да се изнесе оно што је већ било речено, уочено, исказано. И овде се ово питање постављало понајвише стога што је писац морао да пође од материјала који су у науци саопштени најмање бар пре педесет и више година. Али Вук са својим делом, као велики стваралац и неуморни радозналац у свету научних истраживања, већ самим тим представља једну обавезу и дужност, и неодољиву инспирацију да се прикаже из стално нових углова и аспекта научног интересовања и научних потреба.

У овоме раду учињен је покушај да се Вук оцени и прикаже и као стваралац који је имао одређена схватања, погледе, мерила и поступке у своме књижевном и научном стваралаштву, управо да се прикажу неки елементи из његовог метода научног рада. При томе циљ није био да се искористи све оно што је имало да се каже на ту тему већ да се само нагласе основни методолошки поступци у Вуковом раду. Разумљиво је, а мислимо и интересантно за ову прилику, да нашем приказу Вуковог метода научног рада дамо главни акценат управо са становишта његовог рада на историји српског народа, не занемаривши при томе и остале дисциплине науке о нашем народу. Јер, онако како је поступао када је писао историјска дела, тако је поступао и када је писао о географији, етнографији и о питањима језичке материје. Без обзира на разноликост предмета, његов метод рада био је свуда доследно примењиван, онако како га је он схватао, и како

га је — једним великим делом — сам изградио.

У чemu се састојао Вуков метод научног рада?

Пре свега код прикупљања документације за писање, у хеуристици — било да се радило о материји језика и народне књижевности, историје, етнографије, географије или чега другог — Вук је полазио од основног задатка: доћи до што пунијег, бољег и поузданijег материјала о предмету свога писања. То је у науци значило исто што и у грађевинарству припремити темељ за зидање. Да то постигне и овакав свој задатак обави — што је значило прву етапу у процесу научног рада и стваралаштва — Вук је тежио да његова документациона основа буде, најпре широко обухватна, затим да није једнострана и субјективно назначена, најзад да потиче из сигурних и поузданих извора. Вуков поступак у овоме био је следећи: он прикупља архивску грађу, прави изводе (ексцерпте) из штампаних дела, врши анкету међу учесницима и очевицима поједињих догађаја или забивања, служи се и сопственим проматрањима на лицу места, тј. аутопсијом. При томе он ће ретко кад, готово изузетно, узети шта у даљи научни поступак ако за то не би имао минимум података, који би једни друге допуњавали, једни другима сведочили. Јер, за њега — што је високо научно мерило — један доказ није био поуздан доказ, а снагу доказног факта имало је само оно што се могло потврдити и другим чињеницама.

*) Због изузетне важности коју за нашу културу има В. Ст. Карадић и због тога што се његов научни рад протеже и на нама ближе крајеве, редакција *Леск. зборника* у овој свесци доноси овај и наредни чланак (прим. уредништва).

Овде нарочито ваља нагласити да је Вук, по правилу, добро пазио да његова обавештења потичу са разних страна, из више извора. На пример, када је припремао издање своје четврте књиге народних песама (из 1833. године) Вук је, пружајући читаоцима своју збирку, нашао за потребно да изнесе основна обавештења о томе како ју је саставио, и ко су били његови извори за то. Зато он даје попис народних певача, скупљача, њихово порекло, карактерни и психички профил, а каткада оцртава и услове под којима је песма настала, односно како ју је дотични певач забележио. „Због млоги узрок а особито због где који разлика у језику, нужно је, да се зна, од кога је, и из кога краја, која песма преписата”, каже Вук, па даје мале биографије или биографске скице дводесетак народних певача (Тешана Подруговића, Филипа Вишњића, Старца Милије, Старца Рашка и др.). Када се, пак, служио аутопсијом, Вук је са напрегнутом пажњом и са највећим стрпењем пратио певање, бележио казивање. Тако је, слушајући певача Старца Милију и његово певање, више пута бележио на хартији стихове да би их, после вишекратног понављања верификовао и коначно редиговао („...он се, које од старости, које од рана — јер му је сва глава била исечена ткући се негда с некаквим Турцима из Колашина — слаб будући, тако забуни, да није свагда редом знао ни певати! Видећи ја то, ништо друго нисам знао чинити, него сам гледао, да ми сваку песму пева по неколико пута, док је нисам толико упамтио, да сам могао познати, кад се што прескочи па сам га онда молио, те ми је певао полако — растежући речи, — а ја сам за њим писао, што сам брже могао; а кад сам коју песму тако написао, онда ми је он опет морао певати, а ја сам гледао у мој рукопис да видим, јели све добро написано. Тако сам око ове четири песме провео више од петнаест дана“). Исправнији став у научној методологији код прикупљања изворне грађе усменог порекла од овога, свакако, није се могао захтевати. Другом приликом, сам Вук наводи како је поступио бележећи примере арбанашке народне поезије да би што верније лексички, аудитивно, пренео арбанашки текст на хартију: „... а ово, што сам ја, не само слушајући, него и Пећанину у УСТА ГЛЕДАЈУЋИ писао...“ итд. А да би био сигуран да је коришћени извор, грађу или казивање (певање)

добро и поуздано схватио, чуо или забележио, Вук се трудио да — по могућству — тај извор понови, одн. у случају народне песме да се поново изговори, вербално репродукује. Слично је било и код прикупљања факата за историју и етнографију српског народа.

Да наведемо два примера. Први се тицдао скупљања грађе о првом српском устанку. Тако, Вук сам каже како је долазио до материјала за своје писање: „Ја сам се с поглаварима Српским разговарао о којекаквим догађајима, ће сам и ја с њима заједно био... Ја сам се у Србији родио и узрастао, и запамтио сам стање српско и под дајјама и прије дајја; био сам и кад се прва буна 804. почела, и 813. кад се свршила, и за они 10 година бивао сам у различним народним пословима, и готово све знатније поглаваре познавао сам лично... Тако и послије до данашњег дана, распитивао сам и Срба и Турака, и трудио сам се, колико је могуће, да дознам прави узрок, или квасац ове буне, и њезин послије напредак и свршетак (813), и опет послије почетак (814 и 815), и ако доживимо још какав прави свршетак“. Други пример потицдао је, тридесет година после првонаведеног, из 1852. године: „Једно писамце овде прилажем на г. Анту Протића у Смедерево, којега такође за нешто питам... Врло би ми било мило, кад би сте имали кога послати г. Советнику Милутину Петровићу, да га запита за имена оних војводица око Делиграда, Бање и Гургусовица... Он би јамачно знао казати и од куда је био родом Петар Џода, а и из кога оно села бјеше црноречки војвода кнез Милисав. — Ако би се догодило да ту дође г. Милета Радојковић... молим Вас да бисте га испитали и побиљежили и послали ми како мисли он да су Срби узели Јагодину први пут 1804. године Добро би било кад бисте то могли питати и другога кога (и више него једнога) из онијех крајева, јер су у мене о томе сасвијем различни гласови, па бих рад знати које је истина“. Како се види, Вук инсистира на вишеструком проверавању основних факата, и пази на вредност извора једног историјског казивања. Шта више, он подједнако држи и до аутопсије и до анкете и интервјуја, као средстава за добијање података. Из овога, мислим, да се јасно види методолошки поступак Вуков у процесу стварања научног дела, посебно у његовој првој фази настава, код скупљања и прибирања података, дакле у хеуристици.

Ово, међутим, није значило да је Вук по свом схватању и нахођењу вршио избор, дотеривао, допуњавао. Овај поступак био је нарочито важан кад се радило о хеуристици из било кога домена народног усменог стваралаштва (језик, песме, фолклор). „Као што сам казао и у објављенију, ја имам и за пету књигу изабрани песама, из различни времена и од различни догађаја, као што од прилике и ове у четвртој књизи; а кад би сам штампао без избора све песме, које имам, јамачно би било још пет оволики књига. Будући да су мене гдекоји наши књижевници јавно кривили, што песме избирајам, а не штампам све с реда; зато ћу да кажем овде што год и о томе. Ја мислим, да је свака народна песма добра и лепа, само ваља наћи правог певача, који је зна, као што треба. Ја сам казао у предговору к **првој књизи**...: „Једни пјесама различито пјевање по народу показује очевидно, да све пјесме нијесу одма (у првом почетку своме) постале онаке, какве су, него један почне и састави што, како он зна, па послије идући од уста до уста расте и кити се, а кашто се и умањује и квари; јер какого ћеш један човек љепше и јасније говори од другога, тако и пјесме пјева и казује“. Рђав пјевач и добру пјесму рђаво упamtiti и покварено и другоме пева и казује; а добар певач и рђаву песму поправи према осталим песмама, које он зна. Тако ја мислим, да какав Подруговић данас чује најгору песму, он би је после неколико дана казао онако лепо по реду, као што су и остale његове песме; или је не би никако ни упамтио, него би казао, да је то будалаština, која није за памћење ни за казивање. Истина да у народним песмама (као готово ни у каквим) не треба тражити истините историје; или приповетка, која је у јуначким песмама најглавнија ствар, у песми од доброга певача никад није са свим противна здравоме **народном**, и у **песмама обичном** разуму. А рђаве ће песме, од рђави певача најбоље показати примери...“ Дакле, како се види, Вук је истовремено пазио не само на извор података, грађе, или казивања, већ је уочавао и његов карактер, одн. његову вредност.

Имајући прикупљену грађу, Вук ју је стављао под призму верифковања њене изворности, њене аутентичности. То је био следећи поступак у његовом научном методу, тј. критичка обрада грађе и проверавање њене веродостојности. У вези са овим поставља се пи-

тање како је до тога могао доћи, и шта је предузимао да би избегао могућим грешкама или намерним мистификацијама. Тако, ако се служио при историјском писању, подацима преузетим из литературе, или историографским делами, он је настојао да та литература, њена дела, односно њени писци буду што већег и признатог ауторитета у својој струци, да су већ научно познати и јавно повољно оцењени, да су личности од поверења и поузданости. Ако су то, пак, подаци из анкете (интервјуа, разговора) онда се Вук интересује за морални лик интервјуисаног човека, за карактерни и ментални склоп такве личности. (Познато је да је Вук имао једно поуздано и постојано мерило до кога је дошао добрым познавањем човека, радним искуством и квалитетима своје високо обдарене интелигенције, изванредне способности запажања, снажне оштроумности, логичности и проницљивости). Да би се пак личност анкете боље приказала, Вук јој често наводи географију порекла (завичај), социјално стање, ступањ образовности, а каткада и политичко опредељење. Једном речи, таквој личности, ма и укратко, Вук узима „генералије“ и потом је преузима као сведока, аргументат, „фусноту“ свога казивања. Исто тако, при сопственом проматрању Вук најактивније учествује чулима вида и слуха, уноси логику свога оштроумља и постојаност својих етичких начела са циљем да све буде засновано на истини и ради истине, научне објективности. У овоме Вук поступа као логичар и емпириста: научни аргументат је онај подatak, казивање или чињеница који се на више начина засведочава у својој истинитости. Историјски аргументат треба да је истинит и егзактан, као што су у математици бројеви и цифре.

Овде се већ дотичемо момента научне акрибије, у чему је Вук био на великој висини. Да поменемо само неке примере за ово. Тако, када се поставило питање решавања повратка Србије, тзв. шест нахија, које је било колико политичко толико и научно — радио се о географском одређивању пространства ових нахија — Вук је негодовао што је Кнежева канцеларија у Крагујевцу од овога направила читаву збрку, иако је — наспрот објективној чињеници — прижељкивао Србији територијално проширење и на оне крајеве који јој, према Једренском мировном уговору из 1829. године, нису могли никако припасти. Или, када се јавно из-

вињавао за погрешно приказан детаљ Леополду Ранкеу о заузимању Сјенице 1809. године („...Али ја сад на своју и свију нас срамоту морам казати да то није истина, него да је било овако...“). Моменат акрибије он схвата и са гледишта етике и људског морала исто као и са гледишта заступања истине у свој њеној отворености и неприкривености.

Колико је Вук у својим списима држао до акрибије и до научног морала може се видети и из једне његове полемике са Јованом Хаџићем. Тако Вук вели: „... Кад сам ја оно у „Даницама“ за годину 1828 и 1834 писао о почетку буне на дахије нити ми је било стало да кога повисим ни да понизим, нити сам мислио и на какву другу награду осим радости што ћу себи код народа стећи заслугу, и зато сам писао онако као што сам по пређешњем слушању и по различноме потом распитивању дознао за најистините...“ Етички принцип, кога се држао као научник и писац, Вук је, можда, најбоље изразио у једном своме писму, када је рекао: „...а закон сам себи поставио, да нити кога валим ни кудим, нити да се чему подсмијевам, ни чудим, него само да кажем како је било, па читатељи нека сами суде, шта је за (х)валу, што ли за кућење, што ли за чудо, што ли за подсмије(х)...“ Чињеничност, документованост била је основа са које се једино могло прићи проучавању ствари писања, а истинитост је била сврха писања.

Када је тако прикупљо чињенице и када их је критички обрадио, Вук је приступио њиховој систематизацији и њиховој интерпретацији. Проучавајући, систематизујући и објашњавајући, на пример, догађаје из првог српског устанка, он их је приказао у повезаности са временом и простором, са збивањима и појавама које су настале, пре свега, као резултат унутрашњег друштвеног и економског кретања и процеса материјалних односа, тумачећи их, затим, и утицајем политичко-правне надградње. Тако је са правом и разлогом дубљи узрок првом устанку видео у збивањема насталим после 1791. године, или како сам каже: „Кад су Нијемци, 1791 године у Свиштову, посљедњи мир чинили с Турцима, уговорено је и то, да Турци Србима не спомињу ни за што, што је било за оно вријеме, док је рат трајао; и да би тај уговор тврђи остао, уреди ли се, да се у Бије-град не враћају БАШЕ или ЈАЊИЧАРИ, који су и прије рата којекаква на-

силија по Србији чинили и народ узне-миравали“. Са правом, Вук генезу устанку види једино у повратку јаничара, „баша“, у њиховој узурнацији власти и потпуној контроли економских извора народне егзистенције. То је управо и покренуло устанак, а сеча кнезова послужила је само као непосредан повод. Зато је и своме почетном спису о првом устанку дао наслов „Прва година војевања на даје“. „Ја сам се старао истину да све буде у реду како се што догађало и како је једно с другим скочано било“. Уопште, у приказивању историјских збивања Вук је полазио од узрочности стварима и **настојао** је да појави првог устанка да генетичко објашњење. Он даје не само општи амбијент у коме устанак настаје већ утврђује и објективне снаге историјски дате ситуације, узете додуше у њеном посебном значењу. Карактеристично је, затим, да Вук овде велику пажњу придаје социјалном фактору, друштвеној организацији српског народа у Београдском пашалуку, патријархалним породичним задругама. Та друштвена средина, формирана у посебним етничким и историјским условима развитка српског народа (као посебна друштвена и правна категорија у систему турске тимарско-спахијске организације), дошав у опречност и сукоб са турском организацијом власти, правосуђа и производних односа — какве су почели спроводити дахије — изазвала је први устанак. Ту затим долази до потпуног изражaja Вукова методологија и деликатност његових схватања о устанку. Наиме, током развоја српско-турских односа Вук је оштроумно приметио како после ликвидације дахија устаници нису хтели да себе врате у ранији положај раје, чак повлашћене у својим правима у оквиру кнежинске аутономије, већ су даљи ток своје историје окренули ка будућности, по цену кидања са турском влашћу. „Срби су истина ову буну почели само из очајања...; али сад... познавши сладост слободе, и прости је народ изгубио вољу, а камо ли поглавице, опет тако постати раја турска...“ Отуда, када се читају његови списи „Прва година војевања на даје“, „Друга година српског војевања на даје“, „Правитељствујущи Совет сербски“, види се како је све лепо и одређено приказао на један складан и прегледан начин, а збивања изнео у свој њиховој узрочности, повезности и сврсисходности. Како се види, Вук је овде **настојао** да појави првог српског

устанка да генетичко објашњење, чиме је управо посведочавао свој квалитет и вредност прворазредног истраживача „унутрашњег разлога“, аспекта српске револуције.

Што је у овоме успео у једној високој мери, мада је био аутодидакт, самоук, заслуга је у првом реду његове сјајне обдарености и моралних и интелектуалних квалитета који су му помогли, уз извесна угледања и на нека велика историјска имена тога времена (Вук је читao Карамзина, Шлецера, Рајића) да изгради свој сопствени метод научног рада који је управо имао готово све одлике солидног научног поступка и научне технике првих имена људи од науке тога времена, у свету и код нас. Отуда није било чудо да је, на пример, уз његово најживље учешће, и по његовом непосредном излагању, велики немачки историчар Ранке написао своје мајсторско дело „Српска револуција“, да је Јаков Гrim на немачком језику издао „Српску граматику“, да су се његове збирке српских народних песама преводиле, чак и у више издања, на немачком и другим језицима. Јер, управо својим методом скупљачког, истраживачког и списатељског рада, који је — како рекосмо — имао готово све одлике стандардног научног поступка, Вук је уздигао и прославио не само себе, већ је — својим списатељским делом — заинтересовао признате научнике и писце да са пуно пажње, озбиљности и научног задовољства проучавају нашу народну прошлост и народну културу.

Најзад у формирању Вуковог метода научног рада важно место заузимала су и његова начелна схватања када се радило о моменту „националног“ код писања историјских радова. Овде, Вук је, у својој озбиљности и објективности писца историјских збивања, био одсудан противник националне романтике и патриотског начина писања. У историј-

ском писању он је, као и иначе у своме раду, полазио од чињеница, а њих је износио непосредно и директно, без окончашања и предругојачавања, са једном мишљу да их прикаже у њиховој истинитом, у њиховом конкретном историјском дешавању и значењу. У својој малој или ванредно убедљивој, умној и честитој расправи „Одбрана од ружења и кућења“ (написаној 1862. године), Вук је — полемишући са Миланом Милићевићем о патриотској сврхисходности изошења неподесних историјских чињеница — отворено, смело и јасно — писао: „Они мисле да би писац историје пишући једнако морао мислити какву ће корист потомство имати од онога што он записује, а од чега по њиховој мисли не би потомство могло имати никакве користи, он не би требало ни да записује“, или: „Ко у писању историје куди оно што му није по вољи а хвали оно што му је по вољи, ја за то не вичем на њега; али за себе мислим да то није од потребе него да је доста кад се каже како се што догађало па читаоци сами нека суде и пресуђују шта је за кућење штали је за валу. Отуда, са оваквим схватањима о науци и оваквом методологијом у научном раду, пишући и расправљајући о стварима првог устанка, Вук је у неку руку био претеча оснивача критичког научног правца у нашој историографији, и то пре И. Руварца, Ст. Новаковића и Љ. Ковачевића, а по темељитој, отвореној и непосредној критици неких појава у животу савремене му српске историје, он је био — слободно речено — духовни отац Светозара Марковића. За неговање здравог духа у мишљењу, реалног правца у писању и озбиљног метода у прилажењу изучавању народног и националног живота српског народа, Вук је био исто толико заслужан иницијатор колико је био и заслужни реализацијатор увођења народног језика у књижевности и науци.

Николај Тимченко

Вук Караџић као човек стварности

За Вука је једном приликом речено да „је био човек стварности“.¹ Ова карактеристика је, када је реч о великану наше прошлости, вишеструко оправдана. У ствари, образложена из више аспекта, она може да пружи кључеве за потпуније и тачније разумевање Вукова дела и његове личности, као и унутрашњих побуда његова деловања; осим тога, пример Вука — човека стварности, са богатством материјала који издашно нуди, омогућује нека шире заснована социолошка уопштавања. Ми ћемо у овом раду покушати да укажемо и на те теоријске могућности.

* * *

Вука можемо назвати човеком стварности пре свега по његовом односу према стварности и методу који је увек примењивао у њеном проучавању. Трезвен, рационалан дух, сав окренут овоземаљском животу, несклон теоријским уопштавањима а привржен чињеници, сигурном и провереном податку и свакодневној истини, Вук је на чврстом тлу стварности која га окружује и која одређује његове даље научне, јавне и практичне подухвате.²) Тиме не желимо да кажемо да Вук није умео да посматра појаве стварности у перспективи и да је његово свеколико деловање одређивао тренутак свакодневице; желимо само да подвучемо да је Вуково деловање било засновано на дубоком и готово непогрешивом познавању суштинских проблема конкретне стварности српског друштва и младе српске државе. Вуково деловање било је тако продорно, реално и ефикасно — у погледу остваривања циљева — баш због његове изванредне способности да усклади свој научни рад са потребама и перспективама оне стварности на коју је желео да утиче и на коју је стварно извршио велики утицај, будући њен револуционарни реформатор.

На том префињеном осећању стварности³ заснован је и Вуков научни метод,⁴ бољерећи Вуков метод је природно произилазио из његовог тананог осећања стварности. Познато је да је Вук и декларативно и суштински целокупан свој рад усмерио ка постизању јединственог циља: упознавању народног духа, особина, менталитета и начина живота, корена на којима почива развијак српског народа и судбине и улоге коју му је историја наменила и одредила. Вуку је стало до истине о српском народу и он ту истину тражи. Та идеја о налажењу и објављивању истине о српском народу диктира и Вуков метод до кога је он дошао више интуцијом и емпиријски него проучавањем методологије научног истраживања (иако је — што треба посебно нагласити — Вук био врло близу нивоа сувремених научних знања о књижевности и језику). Сам Вук каже: „Поред свију тегоба и сметњи, које сваки писатељ историје живих људи, својих земљака, другова и пријатеља, мора имати, ја опет по чистој савести могу казати да пишући ову књигу, никад нисам забацио с ума истине, која је у историји најглавнија ствар, ни потомства за које се историја пише. И зато највише (да би сам се по могућству сачувао од пристрастија) нисам хтео нити кога хвалити ни кудити, него сам се само трудио да догађаје опишем просто, као што би Србин Србину приповедао, па читатељ сам нека суди што је за хвалу, што ли за кућење. Тако сам ја дакле желео и трудио се свуда да кажем истину; а ако се против те жеље и труда буде што украдо, то је било или из незнაња, или по слабости људској“.⁵

Посебно важним сматрамо и чињеницу да је Вук човек стварности и по своме ретко потпуном и извornом познавању српских прилика; то његово познавање је и вертикално и хоризонтално, а о њему опет говоримо, иако се оно

подразумева из онога што смо већ казали о Вуковом општем осећању стварности, да бисмо упозорили на једно, до душе опште место у литератури о Вуку, које је у исто време и чињеница од неопечењиве важности за нашу тезу. Вуковим познавањем српских прилика и народа били су нарочито импресионирани Вукови савременици, странци. Тако у занимљивој биографској скици о Вуку руски научник И. И. Срезњевски не без дивљења каже: „Ако га желите познати из разговора, почните говорити с њим о Србима, њиховом животу и обичајима, њиховим успесима, о чему ходете српском; оживљавајући све више и више, и оживљавајући и вас својим простим, али пуним дубоког смисла причањем, он вас уводи у чаробни круг српског народа као у неки нов, па ипак вашој души познат, нефантастични свет. Чувши га неколико пута како прича о Србима, ви ћете почети толико исто волети Србе, колико и поштовати њега самог због његове љубави према њима и због тога што их познаје у свима могућим односима“.⁶⁾ По речима самог Срезњевског, који је своју биографску скицу писао на основу Вуковог причања, сам Вук је своје познавање живота српског народа објаснио овако: „Ја сам био из народа, младост сам провео у народу, све српско народно било ми је урођено. Прилике су помогле да се развије та оданост према народу“.⁷⁾

Вук се после пропasti првог устанка настанио у Бечу, засновао породицу и ту остао, са малим прекидима (бравак у Србији код кнеза Милоша и честа путовања⁸⁾) до kraja живота. Није, међутим, фраза да он никада није прекидао везу са родним тлом. Може се, чак, рећи да је пренео кутак Србије у Беч, у Европу, јер је његов дом у престоници Аустријске монархије био жариште српске националне мисли; у њему су се окупљали многи српски родољуби који с одушевљењем говоре о Вуку и атмосferи националне солидарности у његовој кући. У том смислу посебно је експлицитан, на пример, А. Сандић.⁹⁾

Вуково познавање стварности, његово деловање у њој, његово рационалистичко и реално биће, учинили су га — законитошћу која нам је сасвим природна — активним учесником те стварности. У ствари, то су оне објективне околности које су, узимајући у обзир све Вукове високе индивидуалне особине и редак дар, од овог сељачета

из Јадра начиниле реформатора који је делујући у својој савремености — отворио путеве за будући развој српске културе. Међутим, везан за родно тле нераскидивим нитима (што ће рећи емоционално), узимајући учешће у драми своје епохе (као писац, као представник власти у Милошевој Србији и као личност — ступајући у непосредан контакт са Милошем) и будући у својој сущтини слободна личност — Вук долази у неизбежан сукоб са стварношћу ондашње Србије у којој влада неписмени тиранин, окружен примитивном камарилом; у земљи нема закона, ни реда и сигурности: све је подложно ћудљивој самовољи владара. Живети у таквој средини и ситуацији, и не сложити се са својим положајем у њој — значи заузети критички став и ангажовати се у борби против ње. Вук је то учинио средствима која су њему, културном прегаоцу и интелектуалцу, стајала на располагању. Покушао је да саветима уразуми кнеза, заложио се за увођење закона, а онда почео да пише Особиту грађу, да би је оставио недовршену; уследило је чувено Писмо кнезу — тиранину од 12. априла 1832. године. То је био акт човека који је бирао као слободан човек; то је акт ангажовања слободног човека који може имати само један смисао: критички однос према постојећем.

Вуков однос према Милошу Обреновићу, гледано фактографски, веома је компликован.¹⁰⁾ Неки испитивачи су склони да припишу Вуку и извесне политичке и властодржачке аспирације; већи број истраживача тумачи Вуково ангажовање као његово нездадовољство својим положајем на Милошевом двору и као неку врсту освете за претрпљене увреде и малтретирања којима је био подвргнут од стране Милошевих људи и самог кнеза. Несумњиво је, међутим, да Вуково ангажовање има шире аспекте и општије мотиве, мада несумњиво укључује и лични моменат.

Који су то мотиви? Пре свега, Вук се на описивање Милошевих заслуга и његове владавине вратио 1832. године, узимајући тада да други пут пише о томе. Зашто? На његов први спис „Милош Обреновић, кнез Србии или грађа за српску историју нашега времена“, Будим 1828, могу се ставити извесне примедбе са гледишта критичке историографије: Вук је прећутоа неке истине које су могле бацити сенку на владара који је стајао на челу другог устанка. Нарочито у односу на оце-

ну улоге и удела Карађорђа, лик и заслуге Милоша Обреновића су нешто предимензионирани, Вук је сматрао да виши циљеви захтевају да истина у свему не буде задовољена; приступајући поновном писању о Милошу Вук је то иtekako имао у виду.

То је јасно тим пре што су се касније прилике знатно измениле. Нарочито се Милош изменио и разлога за местимично улепшавање истине у Милошеву корист је нестало. То је најважнији мотив за поновно узимање у претрес Милошевих дела, владавине, личности и заслуга.

Вук то и показује када каже да после приказа кнежевих славних дела треба да дође и опис „његова моралнога карактера и рђава дела“; поред тога: „Док је Милош за Карађорђина времена живео под власти брата свога и Карађорђија, био је, истина колико сам ја дознати могао, у реду мирни и поштени војвода... но сад, као што сам га ја јесенас (1831. г.) у Србији оставио, нити зна шта је срамота, нити и најмање савести у своме срцу има; најкраће рећи: он се може назвати правим тиранином и највећим безакоником“. И Вук, на себи својствен родољубив и истиноЯубив начин додаје — ово је цитат из **Особите грађе**: „Камо среће, кад се ово делима његовим не би посведочило нешто кад бих се ја у лажи ухватио!“¹¹

Дакле, ствар је у овоме: први пут Вук је писао о вођи устанка, о револуционару, а други пут о тој истој личности која је издала идеале револуције и која се, нарочито у етичком погледу, није показала достојном улоге коју је, историјски узето, одиграла.

И најзад, какав је однос између „Особите грађе“ и „Писма“? Више је нешто сачвидна разлика у тону између њих иако је суштина иста. Откуда те разлике?

Пре свега, познато је да је **Особита грађа** остала незавршена; разлог томе неће бити у Вуковој болести или каквом другом сличном узроку. Вук је увидео да писање тог списа, па и његово евентуално објављивање, неће имати непосредни и, што је за Вука посебно важно, **жељени**¹² ефекат. Зато он почиње да пише **Писмо** и доноси одлуку да га пошаље Милошу. Овај његов акт, да би био схваћен како треба, захтева да се озбиљно узме у обзир један сличан случај у историји и да се једном покушају паралеле, који је већ учињен, прида значај који заслужује. Реч је о паралели између Платона и Вука, Пла-

тона који је са истим циљем писао тиранину Дионисију и путовао на Сицилију рескирајући и голи живот, и Вука Карадића који је такође довео у опасност личну егзистенцију, као и опстанак своје породице.¹³

Као и у Платоновом случају, Вук покушава да на примитивног тиранина утиче преко разума и културе; тиме се однос Вук—Милош преноси у сферу старог и суштинског односа између науке и културе, с једне, и политike и тираније, с друге стране, односа антагонистичког и до дана данашњег актуелног и нерешеног. И случај Вука и Милоша показује истину чији бисмо смисао резимирали овако: док су се хуманистички оријентисани људи од науке и културе покушавали приближити политичарима и властодршцима у намери да им помогну истицањем неопходности хуманизирања друштвених односа и укидања разлика између средстава и циљева, дотле су политичари и властодршци проширивали тај јаз и у хуманизирању друштвених односа (додуше реално) видели опасност за сопствене позиције. У исто време, наука је проглашавана друштвеном опасношћу и слободна мисао је гушена. Тиме су тиранија и политика, која јој служи, показивале своју антихуманистичку суштину. Стога није ни чудо што су и Платону и Вуку, да поменемо само њих, приписиване амбиције које иначе људи од науке никад немају у својој иманентној супротстављености постојећој стварности: ефикасно средство тираније у борби са науком и културом је својење циљева те борбе на освајање власти. Нема сумње да је то један од начина за дискредитовање културе и њено срозавање на ниво политike.

Ако у овом светлу видимо Вуково **Писмо** Милошу у њеном односу према **Особитој грађи**, моћи ћемо са једног ширег становишта да оценимо разлике међу њима и, посебно, Вукове намере и мотиве; осим тога, моћи ћемо да закључимо у којој је мери Вуково познавање стварности и његово активно учешће у њој, по самој природи ствари, утицало на његово критичко определење према њој. Тако и Вуков пример показује да је јавно ангажовање — критика постојећег у име идеала будущности.

БЕЛЕШКЕ

1. Иво Андрић, Вуков пример, Политика, 14. септембар 1947.

2. О овом аспекту Вукове личности и научног деловања в. веома занимљив есеј **Радомира Константиновића** „Вук расковничар”, објављен као предговор књизи **Вук Каракић**, Расковник. Проза из Рјечника, Просвета, Београд 1964, библиотека „Бразде“ (посебна серија), књ. 2. као и наш приказ те књиге у „Нашој речи“ од 18. децембра 1964.
3. В. есеј, мада не много изворан, али занимљив за нашу тему, **Миодрага Шијаковића**, Једна Вукова особина: осећање стварности, Стремљења (Приштина), бр. 3, 1964.
4. О Вуковом научном методу в. чланак др **Владимира Стојанчевића** у овој свесци „Лесковачког зборника“, као и предговор др **Цветка Костића** у књизи: **Вук Ст. Каракић**, О друштву, Београд 1964 (Социолошка библиотека „Савремене школе“, бр. 1, кело друго). Уп. и наш приказ те књиге у „Прилозима за КЈИФ“, св. 1—2, 1965.
5. Вуков предговор делу о Милошу из 1828. године. В. књигу **Вук Сеф. Каракић**, Први и Други српски устанак, Просвета, Београд 1947, стр. 294.
6. В. књигу **Сусрети с Вуком**. Избор и редакција Голуб Добрашиновић и Боривоје Маринковић. Матица српска, Нови Сад, 1964, библиотека „Корист и разонода“, стр. 14. Подвлачење текста је наше.
7. Исто, стр. 21. Подвлачење је и овде наше.
8. Уп. **Голуб Добрашиновић**, Вукова путовања, Ковчежић, св. V, 1963.
9. Уп. књигу **Сусрети с Вуком**, стр. 191 и даље. О Вуковом дому у Бечу у овом смислу го-
вори и др **Миодраг Поповић** у својој изврсној биографији о Вуку (Београд 1964), стр. 471.
10. О односима између Вука и Милоша Обреновића постоји обимна литература. Један од по-следњих чланака је др **Живомира Младеновића**, „Вук и кнез Милош“, Савременик бр. 3, 1964; овом питању посветио је много пажње и **Миодраг Поповић** у поменутом делу о Вуку, као, уосталом и **Љ. Стојановић** у својој монографiji о Вуку. Из Поповићевих излагања најбоље се види колико је правилан увид у природу ових односа важан за потпуно разумевање Вукове личности и дела.
11. В. **Вук Стефановић Каракић**, Животи српских војвода. Приредио Голуб Добрашиновић, Београд 1963, стр. 137 и д.
12. Вуков првенствени циљ у овом случају није био критика и писање критичке историје, мада је то општи смисао његовог деловања; кад је реч о конкретним побудама за овакав корак — најбитнија је Вукова жеља да уразуми кнеза Милоша и да му сугерира да се изменi и себе ради и, више, Србије и српског народа ради. Овде је Вук у улоги исцелитеља рана и саветника. У том смислу карактеристичан је почетак **Писма**. Ову напомену, веома сумарну, дајемо јер нисмо у могућности да објавимо и други део овога чланка, који представља разраду ових мисли.
13. Уп. **Милош Н. Ђурић**, Платон и Вук Каракић, ревија „Данас“, бр. 7 и 8, 1961; в. и изврсну студију истог аутора „Платонова Академија и њен политички рад“, Београд 1960, у којој се на маестрантан начин расправља о односу тиранije и философије, односно политици и културе.

Драгутин М. Ђорђевић

Примери народног стваралаштва

КОРЧА

Побратимили се Север и Југ па се расправљали кој је појунак.

Север викаја:

„Што ја могу за 24 сата да заледеним, никој не може за толко да размрзне“.

Југ викаја:

„Ја могу за три сата да размрзнем што ти замрзнес за 24 сата“.

Север рекај:

„Ако, да се опкладимо. Ако ти тој направиш да ми извадиш око, ако не, ја тебе д аизвадим“.

И опкладили се.

Север викнуја, дуваја, дуваја и смрзнуја воду — метар лед. Све умрзнуло.

Кад он бија готов, дунуја Југ и тој с једну ријку¹⁾ и за три сата све растопија, али мајка на Север под њум сакрила једну груду снег.

Кад Југ видеја да је све стопија теја на побратима да извади око, али мајка на Север се дигла и показала нерастопен лед и снег и Север извртеја на побратима Југа око.

Затој је на жену студено дупе, а Југ се вика Ђорча.

Ову причу је испричao Благојe В. Стојановић, стар 48 година, родом из Горњег Трњана на дан 20. III 1959. год. на сахрани пок. Тасе Тодоровића из истог села. Био је хладан мартовски дан. Снег и лед. Очекивало се да дуне југ.

^{1.} ријка — ноздрва

КАКО ПРЕСТАЛО ДА СЕ НЕ УБИВАВ СТАРИ ЉУДИ

Било у старо време да се стари људи утепљују.

Једнога старца два сина одвукли сас куку и тели да га убију код једно брдо. Старац им казаја:

„Добро, ви ћете мене овде, а вас ће синови поза оној брдо“.

И они се уплаше и врате оца кући.

А стара мајка њина огроziла¹⁾ и њу пуштили у једну каџу²⁾ напоље, да гу не гледав снаје. Увече, нема коњи из пащу, а синови пијујев снаје куде су до сад. Оне не знајев. Онда они узневе па их избију, а мајка у каџу само виждала и свикувала коњи. Кад су синови ви-

дели колико стара мајка води рачун од кућу и стоку, уведу је у кућу.

(Испричao у Белом Потоку II. XII 1959. године Алекса Станковић, земљ. родом из Б. Потока, стар 62 године. Писмен. Причу чуо од старих људи у своме селу).

^{1.} Огрозила — постала грозна због свог спољнег изгледа, због старости.

^{2.} каџа — широки дрвени суд у виду бурета без поклонца.

„БИСТРИ БРАЋА“

Бистри браћа били и пошли на пут, у трговину — на посао. И преоконачив у неко село. И кад су преконачили, избријали се у берберницу. Кад су изашли, не познавав се! Сами себе не познали.

„Да ли смо ми, или несмо?“

И решили да питују њихове жене од брдо.

„Еееј“ — по име викају.

„Еееј“ — одазвали се.

„Има ли ги тија и тија“ (питали по име)?“

„Нема ги... јучер су отишли и нема ги!“

„Е па тој смо ми, ми смо јучер пошли“. Уверили се да су они.

(Испричao Савија Ђирковић, земљ. из Козара код сеоске електричне централе I. X 1959. Писмен је и запослен као електричар у централи. Он је из великог и богатог рода Ђирковић у Козару. Причу чуо у селу и у централама).

„КУ МУ УЗНЕМ И ТОЈ ЧЕРГИЧЕ“

Бија јед'н човек и добро живеја, али искаја да знаје да ли ће такој да живи до крај па пошеја у свет да тражи свеца да га пита.

Ишеја такој, ишеја и дође у једно село доцкан увече па пошеја по село да тражи конак. Стане пред једну кућу па викне:

„Еј, домаћине бре, еј домаћине бре, има ли конак куде тебе?“

Из куће му домаћин одговара:

„Улегни“.

Он'ј улегнуја и спазија једног сирома човека, загрнуја се с'с једно старо чергиче како се греје поред огњиште.

„Добровече!“

„Добровече!“

„Могу ли да преконачим бре, роде, куде тебе?“

„Па можеш, али ја немам с'с што да те дочекам ни да покријем. Ја немам ништа“.

„Не мари, ћу преноћим како такој, нећу куде тебе да годињујем“.

Седнуја он'ј странац а домаћин од куће га питаја:

„Куде путујеш?“

„Море куде путујем. Идем да нађем свеца да га питам како ћу живим под старос... С'губаво живим, не знам како ћу кад оstarим“.

„Добро, онаја ли би да питаши за мене?“
„Оћу, ћу питам“.

Ујутру отиша гос и продужија пут и нађе свеца. Питаја га како ће у старос да живи и свет'ц му рекја:

„Ти ће живиши ко до с'г па и побоље“.

Стануја па га било срамота да пита и за онога сирома, али прегореја и питаја:

„А он'ј сирома што нема нигде ништа, како ће он да живи?“

„Море, неко вече ћу дођем па ћу му узнем и оној чергиче што се с њега загрба!“

Врнуја се он'ј човек од свега по исти пут и сврнуја куде онога сирома и казаја му:

„Свет'ц казује ће дође неко вече да ти и тој цепено чергиче што се загрћеш узне“.

Сирома казаја:

„Б'ш да ми га не узне!“ Увати оној чергиче па га врљи у огањ пя изгори.

Ете, такој му суђено. И тој има да изгуби и изгубија. Сам свет'ц га на тој натераја.

(У Печењевцу испричао 12. III 59. год. Душан Р. Стаменковић Бербешлија).

„КУМ ПИЛУ НЕ КРАДЕ...“

Били зидари — мајстори — кум и кумашин па радели на једну зграду и на предвече, престануја рад и кум узеја да сабира алат. Сабираја, сабираја па узне и на кумашина пилу¹⁾ па гу тури у своју торбу.

Кумашин сабраја свој алат, али му гу пила нема. Потражија гу там-овам, нема пила! Мора да је у кумову торбу, али како ће да каже да је кум узеја пилу. Него каже:

„Кум пилу не краде, земља пилу не једе, али има адет²⁾ да рипне у торбу.“

Бркне у кумову торбу па гу извади.

Причу казао 23. марта 1956. год. на сахрани пок. Ђурђе Миљковић у Турековцу, Вукашин Митић, земљорадник из истог села, рођен 1905. године. Нисмен. Зна да прича „од како изгрева докле заоди“.

) пила турпија (јега).

) адет обичај

Нордан Иович

ЗАВРШИТЕЛЬНАЯ БОРБА ЗА ОСВОЖДЕНИЕ ЮЖНОГО ПОМОРАВЛЯ

В половине 1944. года антихитлеровская коалиция постигла огромнейшие успехи на всех фронтах. Советская армия победоносно приближалась немецким границам. Она вошла в Румынию, а затем в Болгарию. В этих землях дошло до переворотов и на власть вступили антифашистические силы. На западе, после долгих ожиданий, открылся другой фронт.

В Югославии Народноосвободительная армия одерживала славные победы над оккупатором и его сотрудниками. Пламень восстания обхватил всю Югославию. В тоже время в Югославии находилось около 700.000 неприятельских войск.

В Греции неприятельские армии находились в незавидном положении принимая во внимание успехи Народноосвободительной армии Югославии и прорыв Красной армии. Они получили приказание отступить, но единицы Югославской армии пересекают самую важную коммуникацию Скопле — Ниш.

Верховный комендант Народноосвободительной армии и партизанских отрядов товарищ Тито дает приказание уничтожить или изгнать немецкие оккупационные из Южного Поморавия. Нужно было уничтожить и разные контрреволюционные военные единицы на той территории.

Задача Верховного штаба была исполнена. Дивизии Народноосвободительной армии уничтожили контрреволюционные банды, а тогда и оккупатора. В неудержимом наступлении единицы Народноосвободительной армии объединение со всем народом в славных боях около Власотинца, Враня, Лесковца, Белог Поля, Буйновца и других мест одержали блестящие победы над неприятелем и в сентябре, октябре и ноябре 1944. года освободили Южное Поморавье.

Ник. Илич

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ПАРТИЗАНСКИЕ ГРУППЫ И ОТРЯДЫ В ЮЖНОМ ПОМОРАВЛЕ (1941—42)

Окружной комитет КП за Лесковац, формировал в 1941. г. четыре партизанских отряда: КУКАВИЧКИ (Лесковачкий) БАБИЧКИ, Ябланички и Враньски. Партия и отряды успели мобилизовать широкие народные массы, в своих районах, за народноосвободительную борбу. Партизанские отряды не могли в свои ряды принять всех желающих. Чтобы охватить всех этих людей, окружной комитет КП в Лесковце формировал военные вооруженные формации, вспомогательные партизанские группы и от-

ряды. На территории Бабичского народноосвободительного движения были сформированы только группы. Группы насчитывали от 3—20, а отряды от 20 до 100 и больше бойцов. Во вспомогательные группы было обухвачено около 3.000 человек. Группы и отряды участвовали почти во всех акциях и боях, которые вели партизанские отряды. Оккупатор и квислинги очень жестоко расправлялись с бойцами вспомогательных групп и отрядов: многие были расстреляны, арестованы и интернированы в различные лагеря в Германии и Норвегии; убивали членов их семей, сжигали их дома и тд. Эти группы существовали и действовали до марта 1942. года.

Хранислав Ракич

ВОЕННО ТИЛОВЫЕ ОРГАНЫ ВЛАСТИ В ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЕ

С вооруженной борьбой против оккупатора началось формирование Народноосвободительных комитетов (НОО) на освобожденной и неосвобожденной территориях. С образованием больших свободных территорий и больших оперативных единиц НОО не могли выполнить все задачи например: снабжение войск, укрепление тыла, мобилизация за народноосвободительную армию, ловить шпионов, судить неприятелю и тд. Исходя из этого Верховный тыловых военных организаций власти и уже в 1943. году организовываются комендатуры территорий, мест и так дальше.

В начале труда подчёркнуто да, несмотря на то, что не было указаний на организацию тыловых военных организаций, мы на нашей территории имели комендатуру места в Вучье осенью 1941. года, ибо видели необходимость такого органа в революции.

Хранислав Ракич

ХРОНОЛОГИЯ СОБЫТИЙ ИЗ НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОИНЫ И НАРОДНОЙ РЕВОЛЮЦИИ ЛЕСКОВАЧКОГО КРАЯ В 1944. ГОДУ

Автор в хронологическом порядке излагает события из народноосвободительной войны и народной революции в Лесковачком крае 1944. г., обращая одинаковое внимание и на военные операции, на работы коммунистической партии и организацию новой народной власти. Этот труд в действительности является предложением предыдущих и наставлением автора дать хронологический обзор народноосвободительной войны и народной революции в течение 1941. до 1944. года.

Зарие Попович
Костадин Коцич

РАЗВИТИЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ОБЩИНЫ ЛЕСКОВАЦ (1944 — 1964)

В этом труде пользуясь многочисленными данными и табельными обзорами, авторы приходят к заключению что число учеников в школах Лесковачкой Общины начиная с 1944. года постоянно возрастало. Помимо интенсивной постройки новых школ, увеличение школьного пространства не соответствовало росту числа учеников. Авторы отдельно говорят о всех школах на территории Лесковачкой Общины не витуская из вида ни проблема помещений, проблема питания и состояния здоровья учеников.

Радмила Стоянович

РАЗВИТИЕ БОЧАРСКОГО (КАЧАРСКОГО) РЕМЕСЛА В ЛЕСКОВЦЕ И ОКРЕСТНОСТЯХ

Лесковац, как город Южной Сербии, известен своим развитым ремесленничеством. Из многих ремесел особое место занимает бочарское (пинтерское) ремесло. Это ремесло было очень развито еще во время турецкого рабства, а развились позже с приходом в Сербию иностранных ремесленников и теперь развились в особый вид промышленности.

Лесковачские бочари, позже названные пинтери, производили много различных изделий из дерева, которые сохранились и до нашего времени. Список изделий лесковачских бондарей весьма разнообразен. Дерево, как основное сырье, было использовано максимально. Продукты своего производства выделявали самими простыми и несложными инструментами, которые делали сами бочари. Теперь те инструменты исключительно фабричного производства.

Лесковачские бочари слывут как отличные мастера и их изделия имеют очень большой спрос на рынках и вне Лесковца.

Видосава Николич

ВРАНСКИЕ НАРОДНЫЕ ПЕСНИ О ОСЛОБОЖДЕНИЮ И РЕВОЛЮЦИИ

В этой статье, посвященной юбилейном празднования освободительной борьбы южных сербских областей, автор показал отражение борьбы населения области ВРАНЬЕ за национальное освобождение и участие в народно-освободительной войне и революции в народном устном поэтическом творчестве вранянского края.

Исходя из традиционного вранянского народного пения (составления стихов) о страданиях под турецким ярмом, развитии освободительных стремлений и поднятия восстания против турецких завоевателей, от немых и кровавых протестов порабощенного народа, прошедших наконец в войне за национальное освобождение (1878), автор следил развитие одной новой, народно-освободительной народной песни, которая возникла на вранянской земле в течении формирования первых вранянских отрядов до образования свободных территорий и в конце концов до формирования социалистической родины.

За вранянские народные песни национального освобождения в прошлом автор констан-

тирует что они по своей тематике и поэтическому выражению в узких национальных и территориальных рамках. В отличие от них вранянские народные песни о Народно-освободительной войне и революции, которые появились в новых условиях борьбы за освобождение, революцию и социалистическое устройство получили более широкие национальные рамки и новую революционную тематику и значение. Хотя новые условия жизни и борба вранянцев за свободную социалистическую родину внесли много новых элементов в вранянское народное устное поэтическое творчество, оно опять таки до настоящего времени задержало и многие традиционные особенности (напр. аритметический эпический стих: десяти-стопный, переходящий в одиннадцатистопный или в восьмистопный, типичную вранянскую лирическую и говорную выразительность итд.). Создав свою свободительную традицию и свои песни о ней, вранянцы как замечает автор, дали нашей общей народной поэтической ризнице драгоценный вклад.

Др. Йован Чирич

ТЕРРИОРИАЛЬНОЕ РАЗГРАНИЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ЛЕСКОВЦА И НИША

Современное административное деление на уезды (срезы), по мнению автора несоответствует гравитационным влияниям Лесковца и Ниша. Поэтому, в своем труде, автор предлагает некоторые изменения, и дает обзор прежних делений и схемы в которых указывает на факторы функциональной гравитации. Он выражает мнение что с этой точки зрения ошибочно ориентированы Житний Поток (гравитирующий к Лесковцу и Бойнику), и Горнее Запланье (гравитирующее к Власотинцу), в то время как было бы приорнее если бы всё географическое пространство Пуковца вошло в состав Нишского уезда.

Йован Трифуноски

НАСЕЛЕНИЕ ЮЖНОГО ПОМОРАВЛЯ, ГОРНЕЙ ПЧИНЯ И ПОГРАНИЧНОЙ ПОЛОСЫ В СЕЛАХ СКОПЛЯНСКОЙ КОТЛОВИНЫ

ЮЖНОЕ Поморавие, Горня Пчиня и Босильградская пограничная полоса, области на территории теперешнего Лесковачского уезда, имели миграционную переселенческую связь с Скоплянской котловиной. Автор дал обзор населения помянутых областей Лесковачского уезда, населенного теперь в 16 селах Скоплянской котловины.

В составе переселенцев, о которых ведется речь, большинство составляет население по происхождению из Южного Поморавия. Эти переселенцы составляют около 75% всего населения в населенных селах Скоплянской котловины.

Переселение населения между Южным Поморавием на севере и Скоплянской котловиной на юге и наоборот, совершилось еще в ранней прошлости. Но все эти ранние переселения теперь не могут быть изучаемы испытаниями на месте. Между тем переселения о которых здесь говорится относятся к более поздним временам: 1) с конца турецкого владения в Сербии; 2) между двух мировых войн и 3) после второй мировой войны. Более интенсивное переселе-

ние из южного Поморавля к Скоплянской котловине было между двух мировых войн.

Расселение в значительном числе сел в Скоплянской котловине, переселенцы из Южного Поморавля и соседних пределов не поддерживали постоянную связь между собой. Изза этого в теперешних сёлах, где они составляют меньшинство, восприняли много этнических особенностей от старожилов. Влияние переселенцев на старожилов имело место только в скоплянских сёлах Брзаке, Буйковце, Мршевце и до некоторой степени в Трубареве. В этих сёлах больше всего чувствуется влияние переселенцев на старожилов. Поэтому в этих сёлах создается общая уверенность, как будто бы всё иное население происходит из Поморавля.

Драголюб Трайкович

НИКОЛА СКОБАЛИЧ

В первой части этого труда излагается как, после падения Константинополя (1453 г.), султан Мехмед II начал приготовления за поход на Сербию и требовал от сербского деспота уступку некоторых частей территории. Деспот отверг турецкие требования и сам предпринял меры для защиты Сербии. На юге Сербии организуются две армии: одна в Дубочице или Кислинце (область Лесковца), другая на Косовом Поле. Боглаве первой армии был властелин (феодал) Никола Скобалич, во всяком случае один из противников примирения с Мехмедом II, которые, во время осады Константинополя, делали нападения на турецкие гарнизоны в юго-западных краях Сербии и на пограничные турецкие города и некоторые из тех городов даже были покорены и разрушены и, при появлении столкновений между деспотом и султаном организовывали нападения на путь из Скопия в Босну, через Косово Поле, который турки держали в своих руках после поражения Сербов на Косово Поле (1389 г.).

В 1454 г. летом турки ворвались в Сербию, ограбили и опустошили Поморавье и Топлицу, разорили город Острвицу около Рудника и осадили Смедерево, но были принуждены снять осаду и отступить к Крушевцу, где войска Янка Хунадия и конница деспота Джурджа разбили наголову, застигнутых врасплох, турок 2 октября 1454 г. За несколько дней раньше, 24 сентября, около места Баня, армия Николач Скобалича поразила турецкую армию, наступавшую с юга. В той битве погибли многие турки, а и знаменитые турецкие господа, как описывает один хроникер. Чтобы отомстить за это поражение и ликвидировать силы представлявшие опасность за его завоевательные планы, султан в ту же осень сам пошёл в поход с армией против Скобалича. До сильного столкновения дошло 18 ноября 1454 г. на воде или в горах Трепань. "Сами турки так рассказывают, что они никогда в своей жизни не слыхали о битве с такой малой группой людей, с такой большой силой", пишет тот же хроникер.

Здесь же был взят в плен и живым посанжен на кол Никола Скобалич и его дядя (брать отца). Так турки разбили указанные выше армии и освоили именованные позиции Нового Брда, но в этом году этот богатый рудокопный центр и самый твёрдый опорный пункт южной части современной Сербии остался пощаженным.

Во второй части того труда говорится о личности Николая Скобалича и его дяде, ко-

торые, вероятно, были собственниками больших поместий в Дубочице, собственники шахт новобрдских рудников и снабдители рудников производами со своих поместий.

В третьей части говорится о характере ведения войны в 1454 г., на юге деспотовины, с акцентом что войска на Косовом Поле и Дубочице были сформированы воинственными феодалами.

В четвертой части содержатся народные легенды о Скобаличе.

В том труде, мимоходом, дано и упоминание на спор около мест Скобаличевых битв.

Миодраг Павичевич

НАРОДНОЕ ПРЕДАНИЕ О ИМЕНИ ПЛАННЫ (лесистой горы) КУКАВИЦЫ

Задачей этого труда было исправить заблуждение существующее около имени планины КУКАВИЦА. Этую авторы, а и некоторые картографы, называют тройкою: ВЛАИНА, КУКАВИЦА и ЛИСАЦ (по ее трем вершинам).

До этого тройственного названия дошло, у одних вследствие ошибочного третьянина того горного комплекса. Именно они в её вершинах и дезинфицированной почве этого старого массива видят три различные горы не входящие в происхождение и морфотектонику той горы. Другая группа, видящая в ней цельность, дает ей имя произвольно, по своему нахождению не придерживаясь названия какое ей дает местное население.

Так как за географию не спорен факт, что здесь говорится о единственной геологической структуре горы, автор в этом труде, использовал народное предание чтобы расчистить заблуждение около названия этого массива. Эту гору, согласно весьма распространенному преданию, местное население называет КУКАВИЦА и так её и нужно называть.

Йован Йованович

СЛЕДЫ СТАРОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ В ЛЕСКОВАЧКОЙ КОТЛОВИНЕ

В Лесковачкой котловине, одной из более пространых котловин в Сербии, процветала цивилизация неолитского периода и как самый значительный след того периода место ГРАДАЦ, около села Злокучани, около 10 километров северо-западно от Лесковца. Из периода из римской и ранневизантийской эпохи осталось много следов, из коих самый важный ЦАРИЧИНА, около 5 километров северо-западно от горотка Лебане. За Царичином доказано что это старая Юстиниана прима.

Во время переселения народов, Лековачкая котловина очень опустела: развитые города и сёла были покорены и превращены в развалины и лесной океан покрыл всю область, по которой бродили различные звери и животные, среди которых были и туры, которые позже вымерли. Было и очень богато и царство пернатых, а между ними и царь птиц орёл.

По прбытии сюда славяне должны были вести борьбу с той дичью и глупью: корчевать леса, чистить их от кровожадных зверей и другой дичи.

Следы этой эпохи сохранились в именах многих сел: Турековац, Турияны, Тулары, Тулово,

Шанивач и другие. Сёла Туруновац и Турины — получили свои названия по имени изумершего — ТУРА и, во всяком случае, были основаны на местах где туры имели свои пастища.

Имена сёл: Тулари, Тулово, Джелекара и Шанивача это следы охотничьего промысла, а также в связи с современным охотничим прибором. И село Шанивач на турецко-арабском языке получает имя от шана — сокола. Соколинная охота не была известна в Европе и перенесена в Европу с востока. Этим объясняется и иностранное происхождение имён этих сел. Что же касается имени сел Тулара и Тулова, они носят следы дополнительного трудового производства за охоту: производству тула — в которых носились стрелы.

Следы сербского средневекового строительства остались только в монастыре Св. Иоан Яшуньский. Между тем осталось больше следов в аграрной экономической жизни о называниях земельных участков и мест. На эту аграрную систему напоминает название села Ступница, от ступа специального облика монастырской земли. На переходной период из животноводства к земледелию свидетельствует название прогон — село Прибой.

Напоследок, видны следы и на наставшее население принявшее римское влияние, которые под давлением славянских пришельцев ушли в горы, остались имена: Владина, самая высокая вершина Кукавицы, Власинское озеро, Власина, Власотинце; затем названия мест: Сопотница около Моравы, Романица около Чукленика и другие.

Михаило Костић
Томислав Трайкович

ВИНАРЦЕ

— Заметка к изучению огороднических населений в Лесковачком Поморавле —

Село Винарце расположено в югозападной части Лесковачкой котловины в нижнем течении реки Ябланицы. С Лесковцем, региональным центром одноимённой котловины, повязано путем длинной в два километра. На моравско-вардарской железно дорожной магистрали село имеет свою железнодорожную станцию на расстоянии трех километров. Население в большинстве старожилы. По переписи 1961. года имело 2451 жит и 495 хозяйств. В пятидесяти летнем периоде, вследствие ограниченного природного приращения, увеличилось на 85% (1910. г. 1319 жит, 185 хозяйств). Винарцы средневековое селение. В прошлом два раза переселялось, вследствие исторических условий и более удобного положения.

Пределы села до конца 19 века были в значительной части покрыты лесом. Трансформация географической среды, на части предела на взгорье, совершились в 3 фазы: леса, вигоны и пастища, виноградники и фрукты. В равнинной части созданы земледельческие поверхности и предел сделался выразительно земледельческой областью.

В другой четверти 19 века Винарце было под турецким режимом (читай эксплуатация турками владельцами земли). Эти земли были выкуены около 1883. года. Земельная собственность по хозяйству сейчас малая (0-3 гект.), а средняя (3-5 гект.) В 19 веке Винарце было место земледельческое и скотоводческое. В капиталистической Югославии слыло своим

производством пшеницы и арбузов. В новейшее время специализировалось в производстве стручкового перца за рынок и стало самым большим производителем в Лесковачкой котловине. Главный рынок где продается стручковый перец г. г. Ниш и Белград. Стоимость произведенного перца в одном году в среднем 125,000,000 динаров. Среднее хозяйство от того производства осуществляет приход около 800,000, от чего чистая прибыль 240,000 динара. ценность свидетельствует о высокой рентабельности винарского огородничества. В части предела села на взгорье, образцовые плантажные виноградники и сады на поверхности 230 гектаров. Эти плантации в социалистической Югославии основало виноградо-овощное предприятие „ПЛАНТАЖА“ из Лесковца. В 1964 году это общественное предприятие вывозят на рынок 1.000 вагонов винограда и фруктов.

Социалистическое преобразование глубоко захватило и Винарце. Устройством и приведением в порядок селения, экономической специализацией и модернизацией путей собщения, во многом изменила и образ жизни сельского населения. Оно в основе культуры уже привыкало городскому населению.

Jov. Aleksitch

ARCHILEVICA

Sebastocrator Dejan, one of the most powerful noblemen of the Dušan's epoch, married with the emperor's sister Theodora, built up a monastery for himself in Archilevica — the church of the Virgin, which he equipped richly. In the year 1.355 emperor Dušan recognized this, calling sebastocrator Dejan »the brother in my empire«. A larger number of Yugoslav and Bulgarian scientist were writing in a period of about 50 years, incorrect and haphazare accounts, about the place which cold be taken for old Archilevica of today. Some of them considered old Archilevica to be the present village of Alinec, near Kumanovo; others the place »Monastiriste« north of Preševo. Only in the year 1958. during the verification of the toponomastic material on the premises in the surroundings of Preševo, the author asserted that the old Archilevic is today the bigger and more prosperous village of Oraovica, placed about 3 km. from Preševo. The changing of the name was to a great number of nut — trees in which the village abounds. In the village there is a new church today, which is built up on the foundations of the old temple, dedicated to Saint George. Some parts of the old temple are preserved to a certain height, as well as some parts of the old walls with frescoes on them. These remains are an obviously proof that the old temple was dedicated to the Virgin and that it represented sebastocrator Dejan's monastery. A new inwad of colonists contributed to the previous church to the Virgin, being dedicated to Saint George which about a tradition had been preserved with a descendant whose ancestors had to the new comers.

Михаил Костић
Томислав Трайкович

ТУЛАРСКИЙ КУРОРТ

Приложение географическому изучению термо-минеральных вод в Социалистической Республике Сербии

Под именем Тулацкий курорт подразумеваются группы термо-минеральных источников втекающих в Тулацкой котловине в области

Горней Ябланицы в южной Сербии. Туларские термические источники на высоте 555 метров находятся в 63 километрах юго-западно от города Лесковца и 44 килом. от городка Медведже.

Эти термо-минеральные источники витекают из каменистой земли много силифицированной кристаллическими сланцами. Каптированный источник „КИСЛАЯ ВОДА“ 106 гр (сек.) Эм³ (24), а температура 15°С. Несколько слабее и более холодный другой главный источник „СОЛЕННАЯ ВОДА“. Термо минеральная вода этих источников вытекает из общего главного резервуара в той же минеральной зоне из общего главного резервуара в той же минеральной зоне, только имеет более сильную минерализацию и принадлежит типу кислых минеральных и железистых вод. Вследствие значительной минерализации и лечебного характера, особенно при лечении функциональных гастроинтестинальных болезней и расстройства метаболизма.

Туларские минеральные воды были каптированы еще в античное время, а были эксплуатированы, и в среднем веке. Во время турецкого рабства источники были забыты и на них никто не обращал внимания до последнего времени, ибо в том районе развилась горная промышленность (металлургические залежи). Только в социалистической Югославии, в 1946 году, каптиран главный алькально кислый источник и над ним построен навес.

Принимая во внимание что, в новых общественных отношениях в СФРЮ обращается особенное внимание на современное строительство, оборудование курортов и развитие туризма, авторы этого друда мнения да, Туларский курорт, по всем своим особенностям географического положения, представляет значительный бальнео туристический пункт и как виразительно климатическое место, нужно по возможности быстрее построить и включить в будущий туристический маршрут — ЛЕСКОВАЦ — ЛЕБАНЕ — (Царичин град) — МЕДВЕДЖА — ОРЛАНСКО БАТЛАВСКО озеро — ПРИШТИНА. Это требуют увеличивающиеся потребности за рекреацию южно моравского промышленного бассейна.

Драголоб Трайкович

ОКОЛО ЛЕСКОВАЧКОГО ЗАКОНА от 12. октября 1860. г.

Под давлением аграрных движений и революционного кипения происходивших между христианским населением Южного Поморавля, начав от восстания в Шумадии и много раз повторявшегося в кровавые восстания против турецкой власти и разных угнетателей и феодалов эксплуатировавших сербских крестьян, турки были принуждены за эту территорию издать закон, чтобы урегулировать отношения между собственниками земли (чифлик сайбия) и обрабатывателями той земли (чивчия). Сохранился только текст верии за Лесковачскую нахию (область), похожий на закон изданный турками за территорию Босны и Герцеговины в 1859. г.

Лесковачкий закон не был издан ради прекращения злоупотреблений в присвоении и приходов с земли, которую обрабатывали крестьяне, а считали ее властелинской. Лесковачкий закон, по крайней мере юридически, присвоение приходов с такой земли со стороны феодалов сводил на более толерантную меру по отношению к обрабатывающим, а в тоже время обеспечивал собственникам земли пристойные приходы, соответствующие их политическому и обещественному положению.

В статье цитируется весь текст Лесковачского закона, которым впервые объявил в 1896. году Алексей С. Иванович, объявлены и другие данные: отчуждение земель мусульманами даже под защитой государственных органов; о том как борба населения за освобождение проглотила много сербских жертв. Даже путешествие великого визира через ту территорию срединой 1860. года, несмотря на то что было объявлено что оно имеет за главную цель и задачу решение аграрного вопроса (так называемого господарлука) в Нишком пашалуке (область под управлением паши) не привело к какому либо улучшению жизненных условий, как и сultанские акты в 1839. и 1859. годах, не дали обещанной свободы и материальных облегчений.

Приложен и список литературы об этом предмете.

Драг. М. Джорджевич

ЯШУНЬСКИЙ КИОТ И ОПРАВА РУДАРСКОГО ЕВАНГЕЛИЯ

Два весьма старых церковных экспоната необычные художественной ценности — Яшуньский киот, оправа рударского евангелия — сохранены: киот в Яшуньском монастыре св. ИОАННА, восточно от Лесковца и оправа рударского евангелия в церкви в селе Рударе, недалеко от Лесковца. Окованное евангелие находится в церкви с. Рударе, а киот в Нише, в церковном музее.

Оба предмета дело ювелиров, во всяком случае домашних, ибо известно что Лесковац был во время турецкого рабства видающимся центром мастеров ювелиров.

В киоте были хранены частицы мощей мученика Харалампия. На нем рельефы флоральной орнаментики с изображением св. ИОАННА предтечи.

Оправа евангелия в Рударах необыкновенное произведение на котором работал также какой то лучший велир. В действительности оправа в рельефе представляет два евангельских события: Распятие и схождение Христово во ад. Сцены выкованы в технике как это было переношено по традиции. Екземпляр единственный и мнение автора да такой экземпляр редко может быть найден в нашей земле.

Оба эти предмета заслуживают лучшего более компетентного изучения и разбора.

Радомир Константинович

О ЦРНОИ ТРАВЕ

Автор описывает население и населения Црной Травы, задерживаясь специально на специфичностях того края чье население от искони идёт на отхожие промысли (каменщики, плотники).

Др. Владимир Стоянчевич

О НАУЧНОМ МЕТОДЕ ВУКА КАРАДЖИЧА

Говоря о методе который применял ВУК СТ. КАРАДЖИЧ в своих научных трудах, автор приходит к заключению что „отец сербской литературы“ был и предтечей основателя научного направления в нашей историографии, употребляя современные принципы при собирании и обработке научного материала.

Nikola Timčenko

VUK KARADŽITCH COMME L'HOMME DE LA REALITÉ

L'auteur explique les motifs qui ont inspiré Vuk d'écrire sa fameuse lettre du 12 avril au prince Miloš Obrenovitch. Ce n'est que la partie introductive d'un article qui fut, comme le précédent, publié en l'honneur du jubilé de Vuk.

Драг. Джорджевич

ПРИМЕРЫ НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

Автор дает несколько примеров из народного творчества — рассказов — из Лесковачкой территории, с необходимыми объяснениями и указаниями о месте записи и личности записавшей рассказ.

САРАДНИЦИ У ОВОЈ КЊИЗИ

- 1) Јован Алексић, хонорарни научни сарадник САНУ
- 2) Драгутин М. Ђорђевић, свештеник из Лесковца
- 3) Никола Илић, дипломирани правник из Лесковца
- 4) Јован В. Јовановић, адвокат из Лесковца
- 5) Јордан Јовић, професор Економске школе у Лесковцу
- 6) Радомир Костадиновић, наставник из Црне Траве
- 7) Др Михајло Костић, научни сарадник института „Јован Цвијић“
- 8) Костадин Коцић, управитељ осн. школе „Вук Караџић“ у Лесковцу
- 9) Др Видосава Николић, научни сарадник Етнографског инст. САНУ
- 10) Миодраг Павићевић, професор из Лесковца
- 11) Зарије Поповић, управитељ Школе уч. у трговини у Лесковцу
- 12) Хранислав Ракић, професор, управник Нар. музеја у Лесковцу
- 13) Др Владимира Стојанчевић, виши научни сарадник Историјског института САНУ
- 14) Радмила Стојановић, кустос Народног музеја у Лесковцу
- 15) Драгољуб Трајковић, помоћник Јавног тужиоца СР Србије
- 16) Томислав Трајковић, професор Гимназије у Лебану
- 17) Др Јован Ф. Трифуноски, професор Универзитета у Скопљу
- 18) Николај Тимченко, новинар из Лесковца
- 19) Др Јован Ђурић, професор Више педагошке школе у Нишу

С А Д Р Ж А Й

Страна	
Јордан Јовић , Завршне борбе за ослобођење Јужног Поморавља	5
Никола Илић , Помоћне партизанске десетине и чете у Јужном Поморављу 1941—1942. године	14
Христијан Ракић , Војно-позадински органи власти у лесковачком крају	22
Христијан Ракић , Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1944. години	26
Зарије Поповић и Костадин Коцић , Развој школства на подручју Скупштине општине Лесковац у периоду 1944—1964. год.	46
Радмила Стојановић , Развој качарског (пинтерског) заната у Лесковцу и околини	55
Др Видосава Николић , Врањске народне песме о ослобођењу и револуцији	68

Ч Л А Н Ц И

Др Јован Ђирић, Територијално разграничење утицаја Лесковца и Ниша	76
Јован Ф. Трифуноски. Становници Јужног Поморавља, Горње Пчиње и Крајишта насељени у селима Скопске котлине	83
Драгољуб Трајковић, Никола Скобаљић	86
Минодраг Павићевић, Народно предање о имену планине Кукавице	100
Јован В. Јовановић, Неки трагови старог привредног и друштвеног живота у Лесковачкој котлини	107
Михајло Костић и Томислав Трајковић, Винарце. Прилог проучавању повртарских насеља у Лесковачком Поморављу	112
Јован Алексић, Архиљевица	124
Михајло Костић и Томислав Трајковић, Туларска Бања (прилог географском проучавању термо-минералних вода у СР Србији)	129
Драгољуб Трајковић, Око Лесковачког закона од 27. зилкаде 1275. године	137
Драгутин М. Ђорђевић, Јашуњски реликвијар и оков Рударског јеванђеља	146
Радомир Костадиновић, О Црној Трави (Прилог за историју и културу)	146

ВУКОВ ЈУБИЛЕЈ

Др. Владамир Стојанчевић, О Вуковом методу научног рада — 152
Николај Тимченко, Вук Каракић као човек стварности — 157

ГРАДА

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК IV

издаје

Народни музеј у Лесковцу

Одговорни уредник Хранислав Ракић

*
* *

Насловна страна Јован Поповић
Фотографије и цртежи из архиве Народног му-
зеја у Лесковцу и приватних збирки

